

वृत्तरत्नाकरम् ।

श्रीकेदार-भट्ट-विरचितम् ।

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्यकृत-
विवृतिसहितम् ।

तथा

छन्दोमञ्जरी ।

श्रीगङ्गादास-पण्डित-विरचिता ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा,

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितया,

तदात्मजाभ्या

पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्या-
रत्नाभ्यां प्रतिसंस्कृतया व्याख्यया समलङ्कृता
प्रकाशिता च ।

अ ए म स स्वरणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।

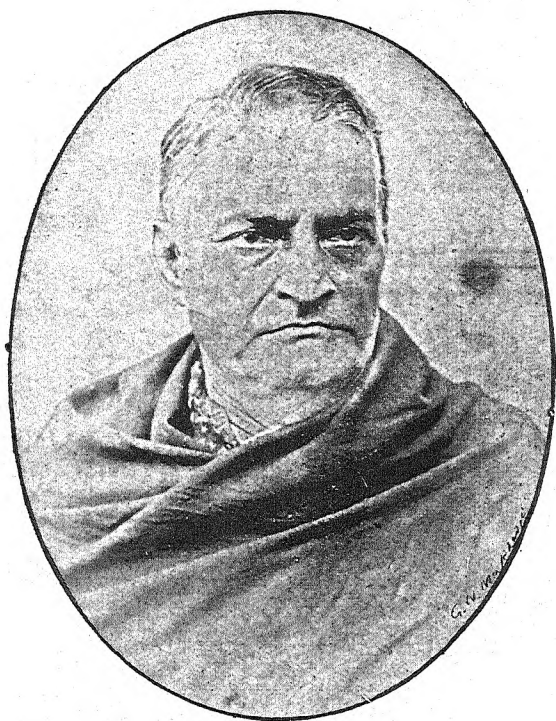
१८१५ ।

प्रकाशक—{ पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान—{ २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, ह्यारिसन-
रोड—पोष्ट अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, कलिकाता ।

Jibamanda vidya sagara B.A

श्रीजीवनन्द विद्यासागर

श्रीजीवनन्द विद्यासागर

भूमिका ।

इह खलु विविधदुःखाद्येपसमाकुलं नियतामितवेचिद्व्यसङ्गुले मानवमानस-
प्रसारमूलं सुविशालं जगतीतलं यादं सुखनामकं, कश्चिदनवद्यं सद्दयःहृदय-
सवेद्यं पदार्थं स्यात्, स्याद्वा किञ्चित् दुःसहदुःखार्णवीसुङ्गततरङ्गसङ्गजर्जरतानां
विविधविषयविषयविषयभीकृतचेतसाम् अच्छेदहृदयान्धतमसस्य निरासकं अगदुःशासकं
शान्तिसञ्ज्ञकं वस्तु, तदाऽऽग्निभावावेशविशेषवर्द्धितामीदा विविधविचिन्तान्द्वारभङ्गद्वार-
ध्वनिमुखरितपादा प्रसादीदार्थ्यगाम्भीर्यादशेषविशेषगुणगणापनीतविषादा सिकता-
काव्यकलाकलापकोविदकविवचनसुधाच्छुरिता कवितैव अनयोरेह जगति प्रसूति-
इति निःसंशयं वानीमहे । नियतासहकेशकशाघातविचलीकृतचेतसा महीयसा
प्रयासेन अन्विष्यताऽपि सर्व्वतः सुखसाधनं किञ्चित्, नाकार्थं नावर्त्ताकितं नानुभूतं
वा किमपि विविधविषादस्त्रियमाणमानवमानससञ्ज्ञीवनात् सरसकवितारसास्वादात्
अन्यत् ।

साऽपि नानाऽलङ्कारशीभिता भावावेशविजृम्भिता खलितपदविन्यासमुधिता
कविता सुप्रमातिशयशालिनी मत्तमातङ्गगामिनी कामिनीव संस्थानविपर्य्ययवशात्
भजते चेदङ्गेषु असौष्ठवं किञ्चित्, तदा प्रबलनं अनेन एकेनैव दोषेण श्रुतिं य इव
अस्यां सकलापि सौभाग्यसम्पत् न कवलं निष्फला भवति, अपि तु सद्दयःहृदय-
विदारकतया नियतमन्धन्तुद्वेगमुत्पादयतीति प्रथममेव जगज्जननीमीदनिदान-
भूतायास्तस्या अङ्गसंस्थानगं सौष्ठवमेव समधिकतया आदरणीयमिति । ततश्च
परमार्थतत्त्वावदयतं कविताङ्गसंस्थानसौष्ठवंमूलीभूतं हृन्दं शास्त्रमेव तद्रसास्वाद-
लीलुपैरालोचनीयमिति ।

सद्दयःहृदयसमाकर्षणे हि कविताकामिन्या नानागुणालङ्कारशालिन्या अपि
कुन्दीबन्धरूपाङ्गसंस्थानस्यैव मुख्यतया हेतुत्वे सचतसामनुभूतिरेव प्रमाणम्, अतो
यद्यप्यत्र नास्ति काचिन् प्रमाणांतरापेक्षा, तथापि सुकुमारधियामवबोधाय
साम्प्रतमुपन्यस्यते किञ्चित्, तथा हि,—यदि तावत् केवलं गुणालङ्कारभावा एव
अन्यनिरपेक्षा सरसरसिकचेतसु चमत्कारातिरेकं किञ्चिद् व्यधास्यन्, नाकरिष्यत्
अपि तदा सरसकाव्यरसाभ्यादविभाहितमानसं गद्यकाव्यतः समधिकसमादर-
पदकाव्येषु लोके, नाभविष्यच्च प्रायशी भावावेशविह्वलचेतसां कवीनां पदकाव्य-
रचनासु एतावानागच्छातिशयः । अथवा किमितीऽधिकेन उक्तिप्रदर्शनप्रयासेन,

यत् सतस्वप्यन्वेषु अपारेषु शास्त्रसारेषु तत्त्वदर्शिभिरार्यैर्षिभिरस्य कृन्द शास्त्रस्य समधिकसारवत्ता भावीबीधनेऽलौकिकशक्तिमत्ताश्च पय्यालीक्य, इदमपि कृन्द शास्त्र “शिखा कल्पो व्याकरण निरुक्त कृन्दसा चय । ज्योतिषामयनश्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु ॥” इत्युक्तलक्षणक वेदाङ्गमित्यभिहितम्, “अङ्गानि वेदाश्चत्वारः मौमासा न्याय-विस्तर” इत्याद्यष्टादशविद्यान्तर्गतत्वेन परिगणितञ्च । तच्च तत्र वेदविग्रहस्य अनेकेषु अपि अवयवेषु चरणरूपाङ्गत्वेन निरूपितम्, तथा च,—“कृन्द पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिखा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं श्रुतम् । तस्मात् माङ्गमधौत्थैव ब्रह्मलीके महीयते ॥” इति ।

तस्मात् वेदस्मृतिपुराणेतिहासकाव्यादिषु सर्वेष्वेव शास्त्रेषु व्याकरणादिशास्त्रवत् कृन्द शास्त्रस्यापि मुख्यतयैव आवश्यकता सर्वैरङ्गीकृता । तच्च कृन्दो नियताऽनियता-क्षरमात्रादिसन्निवेशवशात् यथोक्तलघुगुरुस्वरसमावेशरूपम् । यत्तु कीचित् “कृन्द पदो धं वेदे च” इत्यमरवचनस्वरसात् पदमेव कृन्द पदवाच्यमाहुः, तत्र युक्तमुत्पश्याम, “कृन्दोऽथ पद पदम्” इति दर्पणीतपदलक्षणविरीधात्, तथा हि, लघुगुरुस्वरसमा-वेशस्वरूपस्य कृन्दस्य पदरूपता न युज्यते, कार्यकारणधीरभेदासम्भवात्, कृन्दसा उत्पन्नबद्ध पदजातमेव पदं, न तु कृन्द स्वरूपतः पदम् । दर्पणीतपदलक्षणे कृन्द-पदधीर्भेदस्य सुस्पष्टतया नात्र किञ्चिदधिकं प्रपञ्चितमस्माभिः ।

एवञ्च न केवलमनेन कृन्द शास्त्रेण सरसकवितारसविवशद्वयानाम् आनन्द-सम्पादनमात्रेणैव स्वप्रयोजनं पर्यवसायितम्, अपि तु वैदिकमन्त्राणामुच्चारणे ऋक्सदीर्घादिरूपैकविंशतिमात्रानियामकत्वेन यागादिषु कृन्दस्य समधिकप्रयोजनकतया इदमेव यागादिवैदिकक्रियाकलापेषु समशफलसम्पादनप्रयोजकमपि जायते । तथा च,—“आर्षं कृन्दश्च देवस्य विनियोगं पुनः पुनः । वेदितव्यं प्रथमेन ब्राह्मणेन विगेषतः ॥” इति ।

एवञ्च यथा शास्त्रविध्यनुसारेण प्रयुक्तमिदं यागादिषु मन्त्राणामुच्चारणं सहायकतया साफल्यप्रयोजकं, तथा ऋक्सदीर्घादिमात्राणाम् अज्ञानतः वैरूप्येण प्रयुक्तं न किञ्चित् साफल्यमुत्पादयति, प्रत्युत यथायथमप्रयुक्ततया यजमानस्यात्यन्त-मनिष्टमेवोत्पादयति, तथा च,—“मन्त्रो ह्येनं स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाहुः । स वाग्वच्ची यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥” इति ।

एवमेभिर्बहुभिः शास्त्रप्रमाणैः कृन्द शास्त्रस्य अत्यन्तप्रयोजनीयत्वे प्रमाणीकृतेऽपि, तत्र माहृशमप्यतिच्छुद्धिद्या दृग्विषये परिस्फुरन्ति कायनापरा युक्तयः, तथा हि रसभावालङ्कारादिविजृम्भितमेकरूपमपि पदजातं यदि कृन्दं सूत्रयथितं भवेत्,

भवेदपि सौरभ्यकमनोयत्नाद्यशेषगुणगणालङ्कृत कुसुमकदम्बकमिव निखिलमानव-
मानसामीदमापादयत् समधिकरूपेणीक्षासक लोकानाम्, सुललितेन कन्दसा-
समुपनिवद्ध पद यथा सहसैव श्रुतिपथमुपजात सुरसिकाना नव नवमेव चित्त-
चमत्कारमापादयति, तर्पयति च श्रुतित श्रवणमनसी सममेव, समुद्भिरति च
यथाकालम् अयवय्यालोचनसमुद्भूतम् अतिगभीरमपि भावजातमत्यल्पेनेव अचर-
जातेन, आरोहयति च स्वगर्भस्थमखिलमपि वक्तव्यजात लोकानां श्रुतिपथमना-
यासेन न तथा गद्यमिति सर्वैरेव शास्त्रकारै, काव्यकारैश्च कन्दसैव उपनिवद्धानि
सम्भवक्तव्यजातानीति ।

एवञ्च एभिरपरिहारैर्युक्तिसारे कन्द शास्त्रस्य अतिप्रयोजनीयत्व प्रमाणी-
कृतमिति तत्स्वरूपादिकथनमावश्यकम् । तत्र प्रथमतस्तत्वावत गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्
वृहती पङ्क्तिस्त्रिष्टुब् जगतीत्येतानि सप्तेव वैदिकच्छन्दांसि, तत्रापि चतुर्विंशत्य-
क्षरा गायत्री, ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिका अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक्, एवमुत्तरोत्तरा-
धिका अनुष्टुबादयोऽपि अवगन्तव्या । सैतवकाश्यपकात्यायनमाण्डूक्यप्रमुखा
कन्द शास्त्रविशारदा मुनिमुख्या प्रथमतो लोकेषु शास्त्रमिदं प्रचारयामासु ।
दुर्दैवत कुटिलकालसागरनिमज्जिततया तैर्विरचिताना कन्दीयन्याना कदाचित्
वार्त्ताऽपि नाशूयतेति लोकेषु कृपापरवशेन पिङ्गलाचार्येण लौकिकवैदिकोभय-
रूपच्छन्दीनिरूपणार्थं कन्दोविषयिणीमष्टाध्यायीमेका प्रणिनाय । मूलतः सप्तसङ्ग्रहेभ्यो
वैदिकच्छन्दीभ्यो यथासम्भव विभज्य सैतवादिभिर्मुनिभिरेव लौकिकच्छन्दसां
नानावैचित्र्यप्रदर्शनपुर सर बहुधा विभाग कृत । तै चतुर्मेव च पन्यानमनु-
सृत्य पिङ्गलाचार्यपादे स्वयमेव विस्तरतः सलक्षणाणि कन्दीनामानि निरूपितानि ।
सम्प्रति विद्वत्समाजप्रचलिताना कन्दीयन्यानाम् अयमेव ग्रन्थ मूलमिति जानीमहे ।
तेष्वपि सुनलितभाषाविभवेन रचनाकौशलेन सद्भावपूर्णकवितासमन्विततया सचेत-
श्रवणमन प्रसादनेन च कन्दोमञ्जरौ एव ललामभूता जातेति सर्वे सहृदयैर्निर्विवादं
स्वीक्रियते । ग्रन्थकारस्याय कन्दोमञ्जरौप्रणयनकाले देशेऽस्मिन् वैदिकच्छन्दसां
तादृशपठनपाठनप्रचलनादर्शनात् समशीपयोगितया केवल लौकिकच्छन्दसामेव
आदरमकरोत् । अत्र च ये तावत् स्त्रीका उदाहरणत्वेन उपन्यस्ता, तेषु यादृशी
भावालङ्कारसम्पत् भगवद्विषयिणी लेशविवशमन शान्तिविधायिनी रतिस दृश्यते, तत्र
कुदाप्येकस्मिन् काव्ये कथमपि सम्भवति, अत एकस्मादेव अस्मात् ग्रन्थात् अध्येतार
न केवल कन्दीज्ञानं लभन्ते, अपि तु रसभावालङ्कारादिमत्पत्काव्यपर्यालोचनसम्भृतं
प्रस्तानन्दसन्दोहमपि समधिगच्छन्तीति न कश्चिदत्र विप्रतिपत्तिलेशः ।

एव सुललितच्छन्दीबडकवितासमन्वितायामपि कन्दीमञ्जर्या सत्सु अपि अनेकेषु गुणेषु मच्चिकावृत्तिपरतन्त्रा केचन कोविदा “प्रक्रे वेति पुनः पिङ्गलमुनेर्विकल्प-
विधायक सूत्रम् । ततश्च कुमारे ‘गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा’ (७।११) अत्र प्रशब्दे
परे लघोर्गुणत्वम् । ‘प्राप्तनाभिर्द्गदमञ्जनभाय’ इति माघ (१०।६०) अत्र ऋशब्दे
परे गुरीलघुत्वम्” इति गङ्गादासधृतांशस्य सर्वथा अमूलकत्वं मन्यमाना उपेक्षित-
वन्तः । तेषामयमाशयः,—पिङ्गले “प्रक्रे वा” इत्येव किमपि सूत्रं न दृश्यते । तथा
कुमारसम्भव-मार्घाक्तञ्जीकीयोर्यदयदंशं यादृशपाठकल्पनेन अत्र उदाहरणविधया
उपन्यासं कृतं, तत्र तत्र तादृशपाठ एव नास्तीति तत्सर्वमेव बन्ध्यापुत्ररीगोपशमन
प्रथमसर्वतः भित्तिहीनतया अमूलकमेवेति ।

अत्रैव ब्रूमः,—“प्रक्रे वा” इति सूत्रस्य आधुनिकमुद्रितपिङ्गलग्रन्थेषु असत्त्वेऽपि
बहुभिः प्रामाणिकग्रन्थकारैः प्रमाणत्वेन गृहीततया, प्राकृतपिङ्गलकारेण च “इहि-
कारा बिन्दुजुआ एओ सुझा च वणमिलिआ वि लङ्ग । रङ्ग वञ्जनसजोए परे असेस
पि सविहासम्” ॥ ४ ॥ (“इकारहकारौ बिन्दुयुतौ एओ गुञ्जौ च वर्णमलितावपि
खधू । रेफहकारौ व्यञ्जनसयोगे परे अशिषमपि सविभाषम्” ॥) इति सूत्रेण रेफ-
हकारसयुक्तवर्णे परे पूर्वस्य वैभाषिकलघुत्वमुक्त्वा “चेज सहज तुङ्ग” चञ्चला सुन्दरि-
ङ्गदहिं वलन्त । पञ्चल ण घल्लसि खुल्लणा कौलसि उण उल्लसन्त ॥” (चेत् सहजेन
त्वं चञ्चल सुन्दरीङ्गदे वलत् । पदमपि न ददासि अधम क्रीडसि पुनरुल्लसत् ॥)
इत्युक्तोदाहरणे प्राकृते ऋसयोगपूर्वस्थे सुन्दरीतिशब्दान्तस्थे “रि”वर्णे लघुत्वस्य
व्यवस्थापिततया, एव कन्दीदीपके—“सानुस्वारस्य दीर्घस्य सविसर्गी गुरुर्भवत् । वर्ण-
सयोगपूर्वस्य वा प्रक्रेऽपि तथा मतः ॥” इत्यत्र स्पष्टतया उक्तसूत्रानुरूपं “वा प्रक्रेति”-
शब्दस्य प्रयुक्ततया च सर्वथा नामूलकत्वम् । एभिश्च प्रमाणैः कन्दीमञ्जरीकृता
तदानीन्तनहस्तलिखितपिङ्गलपुस्तके सूत्रमेतत् परिलक्षितमिति अवश्यमनुमानुमपि
शक्यते ।

पिङ्गलेऽपि “प्रादिपर” (१।१।१) इति सूत्रस्य वक्तुं “प्र इति व्यञ्जनसयोगस्य
उपलक्षणम्” इति ग्रन्थस्य व्याख्यानावसरे चन्द्रशेखरेण—“रेफहकारव्यञ्जनसयोगात्
पूर्वं स्थितस्य भवेत् । वैकल्पिकं लघुत्वं वर्णस्योदाहरन्ति बिदासः ॥ जयति प्रदीपित-
कामो मम मानमङ्गलानिमज्जनादित्यम् ॥” इत्युक्तम्, तथा च “जयति प्रदीपित”
“मानसङ्गद” इत्येतयोः स्थलयोः प्रङ्गरूपसयोगपूर्वधीरपि लघुतया न आर्याच्छन्दी
भङ्गः ; एव “भाटिति प्रविश गेह मा वहिस्तिष्ठ कान्ते” इत्यादि प्रङ्गारतिलक-
कवितायां कालिदासेन, तथा “पादादाविह वर्णस्य” इत्यादि वृत्तरत्नाकरकारिका

व्याख्यानावसरे “तव क्रियापक्रियी मम ज्ञीरभूच्छशिष्टहे विद्वता न धृता ततः।” इत्याद्युदाहरणमुल्लिख्य नारायणेन च एतन्मतस्य अङ्गीकृतत्वात् । “स्व स्ये क” इति मुग्धबीषीयसूत्रव्याख्यायां दुर्गादासेन च “प्रक्रे वा” इति सूत्रमुल्लिख्य सीदाहरणं व्याख्यातत्वात् समूलकमेवैतत् सूत्रमिति नास्माभिरितद्गृह्यतपूर्वोक्तपाठ उपेक्षित । माघ कुमारसम्भवधृतश्लोकयोस्तु बहुधा पाठदर्शनात् कविसम्मतप्रकृतपाठनिरूपणा-सम्भवश्चेति सुधीर्गिर्विभाव्यम् ।

योऽसौ विद्वद्भगवत्पादारविन्दहृदयस्यमानसकरन्दलालस समाखादितामित-सुश्राव्यकाव्यकलाकलापरस कृपापरवश कवि सर्वथाऽतिदुरवगाहेऽप्यस्मिन् कन्द-शास्त्रसागरे अपरिणतमतौनामसमर्धानामपि बालकानाम् अनायासेन अवगाहनाय सीपानमिव ग्रन्थमिम रचयाश्चकार, किमपरमितोऽप्यधिक दुःख यदेतावत्काल न केनापि कथमपि तस्य प्रादुर्भावकालस्तत्त्वतो निरूपित इति । एवञ्च न केवलमस्यैव कवे प्रादुर्भावादिसमयनिरूपणे जागर्ति बहुधा विप्रतिपत्ति, अपितु प्रायश सर्वेषा-मेव भारतीयकवीनाम् एवमेव समयादिनिरूपणेऽव्यवस्था परिदृश्यते, तत्र च तदानीन्तनानां मङ्गाकविसमयनिरूपणेऽनासक्तिरेव कारणमित्यवगम्यते ।

साम्प्रतन्तु यावान् अस्य कवे स्वग्रन्थादिपर्यालोचनया परिचयी विज्ञायते, तावानेव सङ्क्षेपत प्रदर्श्यते, तथा हि,—यदपि ग्रन्थस्यास्य प्रणेता कविर्गङ्गादासः अस्मिन् भारते अस्मिन् समये समजनौति न निर्णीत केनचित्, न वा विज्ञात-मस्माभि सम्यक्, तथापि स्वग्रन्थे एतदुदाहृतकवितासु अनर्ध्याघवौघश्लोकसन्दर्श-नेन तत्रामनाटकरचयितु कवेर्भुरारिमिश्रस्य अर्वाग्वर्तित्वमात्रमनुमीयते । नातोऽधिक तत्कालनिरूपणं किञ्चित् प्रमाणमुत्पश्याम । अयन्तु वैद्यवंशप्रभवस्य नाम्ना गीपालदासस्य आत्मज सन्तोषाभिधानां सतीकुलललामभूतां काञ्चन रमणीं जननीमुपलभे । कविरय न केवल ग्रन्थमिम प्रणिनाय, अपि लक्ष्येषामपि अच्युत-चरित गीपालशतक सूर्यशतकद्वितयरूपाणां ग्रन्थानां विरचनेन भारतेऽस्मिन् खनाम सर्वथा अरणीयमकरोच्चिराय । किमधिकेन एतद्रचितच्छन्दोमञ्जरी एव अस्य सर्वत प्रसृता यशोवज्रेव आप्रलय विलसिततरामित्यल विसरेण ।

श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्यस्य पौत्रः

वि, ए, उपाधिधारी

श्रीषञ्जानन-भट्टाचार्यः ।

छन्दोमञ्जरी-सूची ।

(अकारादिवर्णानुसारतः) ।

छन्दोनाम ।	अक्षरवृत्ति ।	छन्द सङ्ख्या ।	पृष्ठाङ्काः ।
अचलधृति	१६	८	११५
अतिशायिनी	१७	१२ (प०)	१२३
अद्वितनया (अश्वललितम्)	२३	१	१४४
अनङ्गशेखर	(दण्डक)	६	१५३
अनवसिता	११	१८ (प०)	७४
अनुकूला	११	८	७०
अनुष्टुभ्		५	१६७
अपरवक्तम्	(अर्द्धसमम्)	४	१५८
अपराजिता	१४	३	८७
अशोकपुष्पमञ्जरी	(दण्डक)	७	१५४
अशोकमञ्जरी	(दण्डक)	८ (प०)	१५५
अश्वगति	१६	११ (प०)	११६
„	१८	७ (प०)	१२८
असम्बाधा	१४	१०	८६
आख्यानकौ	(अर्द्धसमम्)	१० (प०)	१६०
आर्या	(मादा)	१	१६८
आर्यागीति	(आर्या)	१०	१७७
इन्दुवदना	१४	८ (प०)	१०१
इन्द्रवशा	१२	३	७५
इन्द्रवज्रा	११	१	६४
उज्ज्वला	१२	२० (प०)	८६
उत्कलिकाप्रायम्	(गद्यम्)	३	१८४
उल्लता	(विषमम्)	१	१६२।६३

कन्दोनाम ।	अक्षरवृत्ति ।	कन्द सङ्ख्या ।	पृष्ठाङ्का ।
उद्गीति	(आर्या)	८	१७६
उपगौति	(आर्या)	८	१७६
उपचित्रम्	११	१७ (प०)	७३
„	(अङ्गसमम्)	१	१५६
उपजातिः	११	३	६५
उपमानिनी	१५	१३ (प०)	१०८
उपस्थितम्	११	१६ (प०)	७३
„	१३	१२ (प०)	८५
उपस्थिता	१०	८ (प०)	६४
उपेन्द्रवच्चा	११	२	६५
ऋषभ	१५	१४ (प०)	१०८
ऋषभगजविलसितम् (गज चतुरविलसितम्)	} १६	२	१११
एला		११ (प०)	१०८
औपच्छन्दसकम्	(मात्रा)	२	१०८
कान्दुकम्	१३	१५ (प०)	८६
कन्या	४	१	५०
कमला	८	६ (प०)	६०
कलहस (मिहनाह)	१३	७	८३
कान्तः	१७	११ (प०)	१२३
किरीटम्	२४	२ (प०)	१४७
कुटजगतिः	१३	१४ (प०)	८५
कुटिलम्	१४	१३ (प०)	१०१
कुपुरुषजनिता	११	१८ (प०)	७४
कुमारललिता	७	२	५५
कुमारी	१४	१६ (प०)	१०२
कुसुमविचित्रा	१२	१२	८३
कुसुमश्रवक	(दण्डक)	४	१५१
कुसुमितलतावेक्षिता	१८	१	१२४

छन्दीनाम ।	अक्षरवृत्ति ।	छन्द सङ्ख्या ।	पृष्ठाङ्का ।
केतुसती	(अङ्गसमम्)	८ (प०)	१६०
केसरम्	१८	१२ (प०)	१२८
कीकिलकम्	१७	७	१२१
कौमुदी	(अङ्गसमम्)	१३ (प०)	१६१
क्रीडाचक्रम्	१८	१८ (प०)	१३०
कौञ्चपदा	२५	१	१४७
गजगति	८	६	५८
गजेन्द्रलता	१८	१५ (प०)	१३०
गरुडरुतम्	१६	८	११६
गीति	(आर्या)	७	१७५
गीतिका	२०	२	१३७
चकिता	१६	३	११२
चक्रपदम्	१४	२० (प०)	१०२
चञ्चरीकावली	१३	१० (प०)	८५
चण्डवृष्टिप्रपात	(दण्डक)	१	१४८
चण्डी	१३	४	८१
चन्द्रकान्ता	१५	१२ (प०)	१०८
चन्द्ररेखा	१३	११ (प०)	८५
चन्द्रलखा	१५	८	१०८
„	१८	१८ (प०)	१३०
चन्द्रवर्त्म	१२	१	७४
चन्द्रिका (उत्पलिनौ)	१३	६	८२
चन्द्रौरस	१४	१८ (प०)	१०२
चपला	(आर्या)	४	१७३
चलम्	१८	१३ (प०)	१३०
चिचम्	१६	१	११०
चितपदा	८	१	५६
चितलेखा	१८	४	१२७
„	१८	८ (प०)	१२८

छन्दीनाम ।	अक्षरवृत्ति ।	छन्द सङ्ख्या ।	पृष्ठाङ्का ।
चित्रा	१५	८	१०८
चूर्णकम्	(गद्यम्)	२	१८४
काया	१८	२	१३२
जघनचपला	(आर्या)	६	१७५
जलधरमाला	१२	१६	८५
जलीकृतगति	१२	४	७६
तनुमध्या	६	१	५२
तन्वी	२४	१	१४६
तरलनयनम्	१२	३० (प०)	८७
तामरसम्	१२	१३	८३
तूष्णकम्	१५	७	१०७
तोटकम्	१२	६	७८
त्वरितगति	१०	३	६२
दीपकमाला	१०	८ (प०)	६४
दुर्मिलम्	२४	३ (प०)	१४७
दीधकम्	११	११	७२
दीहडिका	(मात्रा)	२	१८१
द्रुतपदम्	१२	२४ (प०)	८७
द्रुतमध्या	(अर्द्धसमम्)	७ (प०)	१६०
द्रुतत्रिलम्बितम्	१२	१०	८१
घौरललिता	१६	१० (प०)	११६
नदी	१४	८ (प०)	१०१
नन्दनम्	१८	२	१२५
नर्दकम्	१७	६	१२१
मलिनी	१५	१६ (प०)	११०
नवमालिका	१२	२१ (प०)	८७
नान्दीमुखी	१४	७	१००
नाराचम् (मङ्गमालिनी)	१८	३	१२६
नारी	३	१	५०

छन्दोनाम ।	अक्षरवृत्ति ।	छन्द सङ्ख्या ।	पृष्ठाङ्का ।
निशिपालक	१५	१७ (प०)	११०
पङ्क्ति	५	१	५१
पञ्चटिका	(मावासमकम्)	१	१८०
पञ्चचामर	१२	२६ (प०)	८७
”	१६	४	११२
”	१७	१३ (प०)	१२३
”	१८	६ (प०)	१३५
पणव	१०	६ (प०)	६३
पथ्या	(आर्य्या)	२	१७२
पथ्याप्रक्रमम्		३	१६७
पुट	१२	१७ (प०)	८६
पुष्पिताया	(अर्द्धसमम्)	५	१५८
पृथ्वी	१७	२	११७
प्रचितकम्	(दण्डक)	३	१५१
प्रवीक्षिता	१३	८	८४
प्रभद्रकम्	१५	१० (प०)	१०८
प्रभावती	१३	१६ (प०)	८६
प्रमदा	१४	१४ (प०)	१०१
प्रमाणिका	८	५	५७
प्रमिताक्षरा	१२	८	८०
प्रवरललितम्	१६	७	११४
प्रहरणकलिका	१४	४	८८
प्रहर्षिणी	१३	१	८८
प्रियवदा	१२	१८ (प०)	८६
प्रिया	५	२	५१
फुल्लदाम	१८	५	१३४
त्रय्यरूपम्	१६	१३ (प०)	११७
भद्रकम्	२२	३ (प०)	१४३
भद्रविराट्	(अर्द्धसमम्)	८ (प०)	१६०

छन्दोनाम ।	अक्षरवृत्ति ।	छन्द मञ्जरी ।	पृष्ठाङ्का ।
भद्रिका	८	५ (प०)	६०
”	११	१५ (प०)	७३
भाराक्रान्ता	१७	८	१२२
भुजगशिगुम्भ(वृ)(स्त्र)ता	८	१	५८
भुजङ्गप्रपातम्	१२	५	७७
भुजङ्गविजृम्भितम्	२६	१	१४८
भुजङ्गमङ्गता	८	३	६०
भ्रमरपदकम्	१८	१० (प०)	१२८
भ्रमरविलसिता(तम्)	११	७	७०
मकरन्दिका	१८	८ (प०)	१३५
मङ्गरी	१४	१५ (प०)	१०१
मञ्जुभाषिणी	१३	५	८१
मञ्जुसौरभम् (अङ्गसमम्)		१४ (प०)	१६१
मञ्जुह्वासिनी	१३	१३ (प०)	८५
मणिकल्पलता	१६	१२ (प०)	११६
मणिशुणनिकर	१५	३	१०४
मणिमङ्गरी	१८	८ (प०)	१३५
मणिमध्यम्	८	२	५८
मणिमाला	१२	१५	८५
मत्तमयूरम्	१३	३	८८
मत्तमातङ्गलीलाक्षर (टण्डक)		५	१५२
”	”	१० (प०)	१५५
मत्ता	१०	२	६१
मत्ताक्रीडम्	२३	२	१४५
मत्तेभविक्रीडितम्	२०	६ (प०)	१३८
मदनललिता	१६	५	११३
मदनलेखा	७	३	५५
मदिरा	१२	२	१४२
मधुमती	७	६	५७

छन्दोनाम ।	अक्षरवृत्ति ।	छन्द सङ्ख्या ।	पृष्ठाङ्का ।
मध्यक्षासा	१४	१२ (प०)	१०१
मनीरसा	१०	४	६३
मन्दाकिनी	१२	११	८१
मन्दाक्रान्ता	१७	४	११९
मयूरसारिणी	१०	७ (प०)	६३
महास्वधरा	२२	५ (प०)	१४३
माणवकम्	८	२	५६
मानसहस	१५	१५ (प०)	११०
मालती (यमुना)	१२	१४	८४
मालभाषिणी	(अर्द्धसमम्)	१५ (प०)	१६१
मालिनी	१५	४	१०४
मुखचपला	(आर्या)	५	१७४
मृगौ	३	२	५०
मृगेन्द्रमुखम्	१३	९	९४
मेघविस्फूर्जिता	१९	१	१३१
मोटकम्	१२	२९ (प०)	८७
मोटनकम्	११	१२	७२
भौक्तिकदाम	१२	२८ (प०)	८७
यवभती	(अर्द्धसमम्)	१२ (प०)	१६१
रथोज्जता	११	९	७१
रुक्म(रूप)वती (चम्पकमाला)	१०	१	६१
रुचिरा	१३	२	८८
रूपमाली	९	७ (प०)	६१
लक्ष्मी	१४	१० (प०)	१०१
ललना	१२	२२ (प०)	८७
ललितम्	१२	२३ (प०)	८७
„	(विषमवृत्तम्)	४	१६५
ललिता	१२	१९ (प०)	८६
लालसा	१८	१४ (प०)	१३०

कुन्दीनाम ।	अक्षरवृत्ति ।	कुन्द सङ्ख्या ।	प्रष्टाङ्का ।
लालित्यम्	२२	४ (५०)	१४३
लीलाखिल	१५	५	१०५
लीला	१४	६	८८
वशपदपतितम्(ता), (वशदलम्)	} १७	३	११८
वश(स्तनितम्)स्थावलम्	१२	२	७५
वक्त्रम्		११२	१६६
वरयुवति	१६	१४ (५०)	११७
वसन्ततिलकम्(का), (सिन्हीड(त्र)ता), (उड्डर्षिणी)	} १४	२	८७
वाणिनी	१६	६	११४
वातीर्म्मी	११	६	६८
वासन्ती	१४	५	८८
वासन्तीयम्	१४	१८ (५०)	१०२
विद्याधारा	१२	२५ (५०)	८७
विद्युन्माला	८	३	५६
विद्युल्लेखा	६	४	५४
विध्वङ्गमाला	११	२० (५०)	७४
विप्ररीताख्यानकी	(अर्द्धसमम्)	११ (५०)	१६१
विपिनतिलकम्	१५	६	१०६
विपुला	(आर्या)	३	१७२
विम्बम्	१८	७ (५०)	१३५
वृत्तगन्धि	(गद्यम्)	४	१८५
वृत्तम्	२०	३	१३७
वृत्ता	११	१४ (५०)	७३
वेगवती	(अर्द्धसमम्)	२	१५७
वैताल्रीयम्	(मावा)	१	१७८
वैश्वदेवी	१२	८	७८

छन्दीनाम ।	अक्षरवृत्ति ।	छन्द सङ्ख्या ।	पृष्ठाङ्काः ।
शशिकला	१५	१	१०२
शशिवदना	६	२	५३
शार्ङ्गल	१८	११ (प०)	१२८
शार्ङ्गलललितम्	१८	५	१२८
शार्ङ्गलविक्रीडितम्	१८	३	१३३
शालिनी	११	५	६८
शिखण्डितम्	११	१६ (प०)	७३
शिखरिणी	१७	१	११७
शुद्धविराट्	१०	५ (प०)	६३
शीभा	२०	४	१३८
श्येनी	११	१३	७३
श्री	१	१	४८
सती	४	२	५१
समानिका	८	४	५७
समुद्रतता	१८	१० (प०)	१३५
सरसी (सिद्धकम्)	२१	२	१४०
सान्द्रपदम्	११	२१ (प०)	७४
सारङ्ग	१२	२७ (प०)	८७
सिद्धविक्रान्तम्	(दण्डक.)	११	१५५
सिद्धविक्रीड	(दण्डक)	८ (प०)	१५४
सिद्धविस्फूर्जितम्	१८	१६ (प०)	१३०
सुकेशरम्	१४	१७ (प०)	१०२
सुधा	१८	८ (प०)	१२८
सुन्दरिका	२३	३ (प०)	१४६
सुन्दरी	(अर्द्धसप्तम्)	६	१५८
सुपवित्रम्	१४	११ (प०)	१०१
सुमुखी	११	४	६८
सुरसा	१८	४	१३३
सुवशा	२०	५ (प०)	१३८

कन्दोनाम ।	अक्षरवृत्ति, ॥	कन्द सङ्ख्या ।	पृष्ठाङ्काः ।
सुवदना	२०	१	१३६
सीमराजी	६	३	५३
सौरभकम्	(विषमम्)	३	१६४
स्त्री	२	१	४८
सक्	१५	२	१०३
स्रग्धरा	२१	१	१३८
स्रग्विणी	१२	७	७८
स्वागता	११	१०	७१
हसरुतम्	८	७ (प०)	५८
हसी	१०	१० (प०)	६४
”	२२	१	१४२
हरनर्तनम्	१८	१७ (प०)	१३०
हरि	१७	१० (प०)	१२३
हरिणप्रता	१८	६ (प०)	१२८
”	(अर्द्धसमम्)	३	१५७
हरिणी	१७	५	१२०
हलमुखी	८	४ (प०)	६०
हारिणी	१७	८	१२२
हीरकम्	१८	२० (प०)	१३०

वृत्तरत्नाकरम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सुखसन्तानसिद्धयर्थं नत्वा ब्रह्माच्युतार्चितम् ।
गौरोविनायकोपेतं शङ्करं लोकशङ्करम् ॥
वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः पठ्यो(व्ये)कोऽभूद् द्विजोत्तमः ।
तस्य पुत्रोऽस्ति केदारः शिवपादार्चने रतः ॥
तेनेद क्रियते च्छन्दो लक्ष्यलक्षणसयुतम् ।
वृत्तरत्नाकरं नाम बालानां सुखसिद्धये ॥
पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा ।
मात्रा-वर्णविभेदेन च्छन्दस्तदिह कथ्यते ॥
षडध्यायनिबद्धस्य च्छन्दसोऽस्य परिस्फुटम् ।
प्रमाणमपि विज्ञेयं षट्त्रिंशदधिकं शतम् ॥ (कलापकम् ।)
म्यरस्तजम्नगैर्लान्तेरेभिर्दशभिरक्षरैः । (क)
समस्त वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥
सर्वगुर्भो मुखान्तर्लो यरावन्तगली सती ।
गमध्याद्यौ ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः ॥ (ख)

(क) भेत्यत्र असन्देहाय न जश्भाव । एवमन्यत्रापि ।

(ख) त्रीणि अक्षराणि परिमाणमेषा कन् । त्रिवर्णात्मका मादय अष्टौ गणा इत्यर्थः । तेषां देवताफलादीन्यवोक्तानि ।

भौ भूमिस्त्रिगुरु श्रिय दिशति, यो वृद्धिं जलं चादिली,

रोऽग्निर्मध्यलघुर्विनाश, मनिली देशाटनं सोऽन्यग ।

तौ व्योमान्तलघुर्धनापहरण, जोऽर्को रजः सध्यगी

भश्चन्द्री यश्च लज्जलं सुखगुरु, नौ नाक आयुस्त्रिल ॥

एषा मित्रादिसञ्ज्ञाऽप्यभिहित्वा शास्त्रकारै ।—

मनौ मित्रे भयौ भृत्यादुदासीनौ जतौ श्रुतौ ।

रसावरौ नीचसञ्ज्ञौ द्वौ हावेतौ मनौषिभि ॥ इति ।

एतेषामाद्यद्वितीययोः सन्निवेशे फलमुक्तमाकरै ।—

मित्रान्मित्र विधत्ते प्रचुरधन, मथी मित्रतो भृत्यसञ्ज्ञ

स्थैर्यं, मित्रादुदासी न किमपि च फल, मित्रत शत्रुसञ्ज्ञ ।

बन्धी पीडा, मथी स्याद् यदि खलु नियत भृत्यतो मित्रसञ्ज्ञ.

सर्वं कार्य्यञ्च, भृत्यात् भृत्यगण इह चेदायति सर्वलोके ॥

भृत्याच्चेत् स्यादुदासी धनविगम, मथी भृत्यत शत्रुसञ्ज्ञ

शोकं कुर्यादुदासात् यदि भवति तदा मित्रसञ्ज्ञोऽप्यकार्य्यम् ।

तस्माद् भृत्य प्रभुत्व, तत इह सतत स्यादुदासी विनाशम्,

तस्माच्छत्रु स्ववैर विविधसुखहर सर्वसत्कारनाशम् ॥

शत्रोर्भित्तञ्च शून्य यदि भवति, ततो भृत्यसञ्ज्ञो गृहहिंसा-

नाश, तस्मादुदासी धनहरमधिकं दुःखदारिद्र्यशोकम् ।

शत्रोः शत्रुर्भवेच्च द्विगुणसंसंहितो नायकस्यैव नाश,

देशीदास विधत्ते, कथयति च फलं पिङ्गलो नागराज ॥

गणप्रसङ्गेनाक्षरशुद्धिरप्यभिधीयते “अक्षरं परिशुद्धं तु नायको भूतिमृच्छति”

इत्यक्षरचरशुद्धेरावश्यकत्वात् ।—

अवर्णात् सम्पत्तिर्भवति, सुदिवर्णाद्, धनश्रता-

न्युवर्णादख्याति, सरभसम्बवर्णात् विरहितात् ।

तथा ह्येव सौख्यं, ह्यणनरहितादक्षरगणात्

पदादौ विन्यासात् भरवहलपूर्वैर्विरहितात् ॥

भरवहलास्तत्पूर्वाणि यान्यक्षराणि तैर्विरहितादित्यर्थः । हलवर्णानां फला-

न्युक्ताभ्याकरै ।—

क' खी गो घञ् लक्ष्मी वितरति, सुयशो ङ, स्तथा च सुख, क

प्रीति, यो मित्रलाभ, भयमरणकरौ भूञ्जी, टठौ खेददुःखे ।

ङ, श्रीभा, ङी विशीभा, भ्रमणमथ च णस्त्वं सुख, थस्त्वं युङ्ग,

दी घ सौख्य, मुद न, सुखभयमरणक्लेशदुःखं पवर्ग ॥

यी लक्ष्मी, रस्त्वं दाह, व्यसनमथ लवौ, श सुख, षस्त्वं खेद,

स. सौख्य, हस्त्वं खेद, विलयमपि च ल, च सम्बद्धि करोति ।

ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः ।

गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चाऽऽर्यादिषु संस्थिताः ॥ (ग)

सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः ।

वा पादान्ते त्वमौ ग्वक्रो ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लृजुः ॥ (घ)

पादादाविह वर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः ।

पुरस्थितेन तेन स्याल्लघुनापि क्वचिद्गुरोः ॥

इदमस्यादाहरणम् ।—

तर्कण सर्षपशाकं नवौदन पिच्छिलानि च दधीनि ।

अल्पव्ययेन सुन्दरि । ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥ (ङ)

सयुक्तश्चेह न स्यात् सुखमरणपटुर्वर्णविन्यासयोग

पद्यादौ, गद्यवक्त्रे, वचसि च सकले, प्राकृतादौ समोऽयम् ॥ इति ।

एतेषां फलाधारनिरूपणमप्याकरे ।—

नायको वर्ण्यते यत्र फलं तस्य समादिशेत् ।

अन्यथा तु कृते काव्ये कवेर्दोषावहं फलम् ॥

तस्य प्रतिप्रसवीऽप्युक्तः ।—

देवता वर्ण्यते यत्र क्वापि काव्ये कवीश्वरैः ।

मित्रामित्रविचारी वा न तत्र फलकल्पना ॥

देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचका ।

ते सर्वे नैव निन्द्या स्तुलिपितो गणतोऽपि वा ॥ इति ॥

(ग) सर्वगुरु अन्तगुरु मध्यगुरु आदिगुरु चतुर्लघुश्च, इति चतुष्कला
चतुर्मात्रा पञ्च गणा आर्यादिषु भावावृत्तेषु ।

(घ) युक्त, सयुक्तवर्णं परी यस्मात् स गुरुर्भवेत् पादान्ते पद्यचतुर्थभागावसाने
वा विकल्पेन लघुरिति शेषः गुरुर्भवेदित्यनुषङ्गः । तु पुनरसौ ग् इत्यभिधीयते तद्व्यञ्जक-
रेखाया वक्रत्वात् “—” सीऽपि वक्रः । अन्य उक्तरूपाङ्गिनी वर्णां मात्रिक साचामित-
कालिन उच्चार्यत्वात् ल् इति तद्व्यञ्जकरेखाया सरलत्वात् “—” ऋजुरवक्र इति
चीच्यते ।

(ङ) ग्राम्येति ।—चतुर्थचरणादिस्थसयुक्तवर्णात् येत्यस्मात् पूर्वस्य रीत्यस्य लघुत्व,
तेन न आर्यायास्तृतीयचरणे द्वादशभावताच्चति, ।

अब्धिभूतरसादीनां ज्ञेयाः सञ्ज्ञास्तु लोकतः ।
 ज्ञेयः पादश्चतुर्थोऽंशो यतिर्विच्छेदसञ्ज्ञितः ॥
 युक् समं विषमं चायुक् स्थानं सङ्घिर्निगद्यते ।
 सममर्द्धसम वृत्तं विषमञ्च तथापरम् ॥
 अङ्गुयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः ।
 तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते ॥
 प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् ।
 द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्द्धसममुच्यते ॥
 यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्यं भिन्नं परस्परम् ।
 तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ॥

आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्जितैः ।
 पृथक् छन्दो भवेत् पादैर्यावत् षड्विंशतिं गतम् ॥
 तदूर्ध्वं चण्डवृद्ध्यादि-दण्डका परिकीर्तिताः ।
 शेषं गायस्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥
 उक्ता१ त्युक्ता२ तथा मध्या३ प्रतिष्ठा४न्या सुपूर्विका५ ।
 गायत्र्यु६णि७गनुष्टुप् च वृहती८ षड्भक्ति१०रेव च ॥
 त्रिष्टुप्११ च जगती १२ चैव तथाऽतिजगती १३ मता ।
 शकरो१४ साऽतिपूर्वा१५ स्यादध्य१६ त्यष्टी१७ततः स्मृते ॥
 धृति१८श्वातिधृति१९श्चैव कृतिः२०प्रकृति२१राकृतिः २२ ।
 विकृति २३सङ्कृति २४श्चैव तथाऽतिकृति२५ रुक्कृतिः २६ ॥
 इत्युक्ताश्छन्दसा संज्ञाः क्रमशो वर्चमि साम्प्रतम् ।
 लक्षणं सर्ववृत्तानां मात्रावृत्तानुपूर्वकम् ॥

इति वृत्तरत्नाकराख्ये छन्दसि प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

लक्ष्मैतत् सप्त गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।
 षष्ठोऽयं न-लघू वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमाय्यायाः १ ॥ (क)
 षष्ठे द्वितीयलात् परके न्त्वे मुखलाच्च सयतिप्रदनियमः ।
 चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठी लः ॥
 त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः ।
 पथ्ये २ ति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥ (ख)
 उल्लङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्दयोर्भवति पादः ।
 यस्यास्ता पिङ्गलनागो विपुला ३ मिति समाख्याति ॥
 उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्थौ गमध्यजौ यस्याः ।
 चपले ४ ति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥

(क) आर्याया प्रथमेऽर्द्धे एतत् नियत लक्ष्म चिह्न भवति, किं तदाह,—
 गोपेता अन्ते सावाहयसंहिता सप्त चतुष्कलात्मका गणा, त्रिंशन्नाचा इत्यर्थः ।
 इह छन्दसि विषमे प्रथमतोऽयपञ्चमसप्तमरूपे गणस्थाने जगणो न भवति । षष्ठी
 गणस्तु अयं जगणात्मक न लघू वा चतुर्लघुरूपी वा भवेत् । तत्र यतिनियममाह,—
 षष्ठे न्त्वे न-लघुरूपे सति द्वितीयलात् द्वितीयलघौ पूर्वमिति शेषः, सयतिपद-
 नियमः यतिमहित पद समाख्यमित्यर्थः । परके षष्ठापेक्षया परस्मिन् सप्तमे इत्यर्थः, न्त्वे
 नलघुरूपे सति मुखलात् आद्यलघौ पूर्वं षष्ठगणान्ते इति यावत् सयतिपदनियमः ।
 चरमेऽर्द्धे पुनः पञ्चमके न्त्वे सति तस्मात् मुखलात् आद्यलघौ पूर्वं चतुर्थगणान्त
 इत्यर्थः, सयतिपदनियमः । इह उत्तराद्ध षष्ठी गणः लघुरूप एव तेन सावाहयहीना
 पूर्वार्द्धलक्षणरूपा त्रिंशन्नाचा, एतद्भिन्नस्य नियमो नास्ति यथेच्छ गणादिसन्निवेशन
 कार्यमित्यर्थः ।

(ख) यस्या आर्याया पादः दलयो उभयार्द्धयो आद्येषु विषु अशकेषु गणेषु
 द्वादशमात्रात्मको दृश्यते, तस्या पथ्येति नाम ।

आद्य दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः ।
 शेषे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपलाः सोदिता मुनिना ॥
 प्राक्प्रतिपादितमर्द्धं च प्रथमे प्रथमेतरे तु चपलायाः ।
 लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपलाः ॥

इत्याख्याप्रकरणम् ।

आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।
 दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं१ गीतवान् भुजङ्गेशः ॥
 आर्याद्वितीयकेऽर्द्धे यद्वदितं लक्षणं तत् स्यात् ।
 यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं२ तां मुनिर्व्रते ॥
 आर्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद् यस्याः ।
 सोद्गीतिः ३ किल गदिता तद्वद् व्यत्यंशमेदसयुक्ता ॥
 आर्यापूर्वार्द्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् ।
 इतरत् तद्वन्निखिलं भवति यदियमुदितेयमार्यागीतिः ४ ॥

इति गीतिप्रकरणम् ।

षट् विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः ।
 न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥ (ग)
 पर्यन्ते यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम् । (घ)
 आपातलिकाः कथितेय भाद् गुरुकावथ पूर्ववदन्यत् ॥

(ग) विषमे प्रथमे द्वितीये च पादे षट् मात्रा, समे द्वितीये चतुर्थे च पादे अष्टौ मात्रा, ताश्च षट् अष्टौ वा नो निरन्तरा निरन्तरलघुरूपा निरन्तरगुरुरूपा वा न भवन्ति, अत्र च षट्सु अष्टसु कलासु मध्ये सर्वत्र समा कला द्वितीया चतुर्थी षष्ठी च कला पराश्रिता तृतीयाद्याश्रिता न कार्या, तथा च द्वितीयतृतीयकलयो-र्योगेन गुरुर्न कार्य्य, एव चतुर्थीपञ्चम्यौ, षष्ठीसप्तम्यौ च । सर्वत्र चरणेषु अन्ते चरमं रलौ गुरुश्च ।

(घ) दलयो पर्यन्ते षण्णाम् अष्टानां वा कलानामन्ते शेषे यौ रगणयगणौ स्याता चेत् शेष तथैव प्राग्वत् तदा औपच्छन्दसिकं नाम छन्दः । “औपच्छन्दसकम्” इति पैङ्गले ।

तृतीययुग् दक्षिणान्तिका४ समस्तपादेषु द्वितीयलः । (ङ)
उदीच्यवृत्तिः५ द्वितीयलः सक्तोऽग्रेण भवेदयुग्मयोः ॥ (च)
पूर्वेण युतोऽथ पञ्चमः प्राच्यवृत्तिः६ रुदितेति युग्मयोः । (छ)
यदा समावोजयुग्मकौ पूर्वयोर्भवति तत् प्रवृत्तकम्७ ॥ (ज)

अस्य युग्मरचिताऽपरान्तिका८ । (झ)

अयुग्मवा चारुहासिनी९ । (ञ)

इति वैतालीयप्रकरणम् ।

वक्त्रं१ नाद्यान्नसौ स्यातामभ्येयोऽनुष्टुभि स्यातम् । (ट)

युजोर्जेन सरिङ्गर्तुः पथ्यावक्त्रं२ प्रकीर्तितम् ॥ (ठ)

(ङ) समस्तपादेषु द्वितीयल यदि तृतीययुग द्वितीयमात्रातृतीयमात्राभ्या-
मेका गुरुष्वेत् शेष पूर्ववत् तदा दक्षिणान्तिका नाम छन्द ।

(च) अयुग्मयो प्रथमतृतीयपादयोर्यदि द्वितीयल द्वितीयलघु अग्रेण तृतीय-
लघुना सक्तं सयुक्तं शेष पूर्ववत्, तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम छन्द ।

(छ) युग्मयो द्वितीयचतुर्थेयी पादयो पञ्चम लघु पूर्वेण चतुर्थेकलया युत
चतुर्थीपञ्चम्योर्येन गुरुष्वेत्, तदा प्राच्यवृत्ति नाम छन्द ।

(ज) यदा भोजयुग्मौ विषमसमपादौ पूर्वयोरुक्तयो उदीच्यवृत्तिप्राच्यवृत्त्यो
समौ तुल्यौ स्याता, तथा च प्रथमतृतीयपादयोर्द्वितीयतृतीयमात्रयोर्येन गुरुष्वेत्,
द्वितीयचतुर्थपादयोश्च चतुर्थीपञ्चम्योर्येन गुरुष्वेत् तदा तत् प्रवृत्तक नाम छन्द ।

(झ) अस्य प्रवृत्तकस्य युग्मपादेन द्वितीयपादलक्षणेन सकलपादेषु रचिता चेत्,
तदा अपरान्तिका नाम छन्द ।

(ञ) अस्यैव अयुग्मवा विषमपादलक्षणेन सकलपादेषु रचिता चेत्, चारु
हासिनी नाम छन्द ।

(ट) आद्यादक्षरात् नसौ नगणसगणौ न स्याताम, अन्त्येष्टतुर्धाक्षरात् यगण
स्यात्, तदतिरिक्तवर्णा यथेच्छ स्यु तदा अनुष्टुभि अष्टाक्षरपादके छन्दसि वक्त्र नाम
छन्द ।

(ठ) अस्य भेदानाह ।—युजोर्द्वितीयतुर्थपादयो सरिङ्गर्तुर्वाग्धि चतुर्धाक्षरा-
दूर्ध्वं जेन जगणेनोपलक्षित चेत् पथ्यावक्त्र नाम छन्द ।

ओजयोर्जनं वारिधेस्तदेव विपरीतादि३ । (ङ)

चपलावक्त्र४ मयुजोर्नकारश्चेत् पयोराशेः ॥

यस्या लः सप्तमी युग्मे सा युग्मविपुला५ मता । (ढ)

सैतवस्याखिलेष्वपि । (ण) भेनाब्धितो भाद्रिपुला६ । (त)

इत्यमन्या७ रश्चतुर्थात् । (थ) नोऽम्बुधेस्त्रविपुला८ ॥ (द)

इति वक्त्रप्रकरणम् ।

द्विगुणितवसुलघुरचलधृति१ रिह च ।

मात्रासमकं२ नवमी ल् गोऽन्यः । (ध)

जो ल्नावयाम्बुधेर्विश्लोकः३ । (न)

तद्वयुगलाद् वानवासिका४ स्यात् ॥ (प)

(ङ) ओजयोर्विषमयोश्चेत् चतुर्थाक्षरात् जेनीपलक्षित विपरीतादि विपरीत-
पथ्यावक्त्र नाम कृन्द ।

(ढ) युग्मे द्वितीये चतुर्थे च पादे यस्या सप्तमी वर्ण ल लघु, सा युग्म-
विपुला नाम कृन्द ।

(ण) अखिलेषु पादेषु सप्तमी वर्णो लघुश्चेत् सैतवस्य आचार्यस्य मते विपुला
नाम कृन्द ।

(त) अम्बेश्चतुर्थाक्षरात् भेन रचिता भविपुला नाम कृन्द ।

(थ) इत्य चतुर्थाक्षरात् पर रश्चेत् अन्या रविपुला नाम कृन्द ।

(द) अम्बुधेश्चतुर्थाक्षरात् नगणश्चेत् नपूर्वा, नविपुला नाम कृन्द । [“तीऽम्बे-
स्तनपूर्वाभ्या भवेत्” इति पाठे—अम्बे चतुर्थाक्षरात् त नगणश्चेत्, तदा तपूर्वा
विपुला, तविपुला नाम कृन्द] ।

(ध) सवधा षोडशमात्रात्मकत्वात् मात्रासमत्वमेषाम् । यत्र षोडशमात्रात्मक
चरणे नवमी ल् लघु अन्यो ग ताभ्या शेषेष्वनियम तत मात्रासमक नाम कृन्द ।

(न) अम्बुधेश्चतुर्थलघोरुद्धौ जो मध्यगुरु न्लौ नगणलघू वा स्याता, तथा च
गुरुमध्या लघुरुपा वा चतस्रो मात्रा स्युः, स विश्लोकी नाम कृन्द ।

(प) तद्वयुगलात् अम्बुधेद्वयात् अष्टमात्रात् इत्यर्थः । यदि ज न्लौ वा
इत्यनुषङ्गः, सा वानवासिका नाम कृन्द ।

वाणाष्टनवसु यदि लांश्चत्वा ५ ।

उपचित्रा ६ नवमे परयुक्ते । (फ)

यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैः

मात्रासमादिपादैः कलितम् ॥

अनियतवृत्तपरिमाणसहितम्

प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम् ७ ॥ (ब)

वृत्तस्य ला विना वर्णैर्गा वर्णा गुरुभिस्तथा ।

गुरवो लैर्दले नित्य प्रमाणमिति निश्चितम् ॥ (भ)

इति मात्रासमप्रकरणम् ।

शिखिगुणितदशलघुरचित-

मपगतलघुयुगलमपरमिदमखिलम् । (म)

(फ) नवमे लघौ परेण दशमेन सयुक्ते ताभ्यामेकस्मिन् गुरौ सति उपचित्रा नाम छन्दः ।

(ब) अतीताना मात्रासमादीना कृतानि विविधानि यानि लक्षाणि लक्षणानि तैर्युतैः मात्रासमादिपादैः कलितं यत् वृत्तम् अनियतं वृत्तं वृत्तलक्षणं यच्च तादृशं सत् परिमाणेन षोडशमात्राभ्यामेकं सहितं जगत्सु प्रथितं पादाकुलकं नाम छन्दः ।

(भ) इदानीं मात्रावर्णसंख्याज्ञाने लघुगुरुसंख्याज्ञानार्थं गुरुलघुनिश्चये वर्ण-सङ्ख्याज्ञानार्थं चाह, वृत्तस्येति ।—वृत्तस्य ला मात्रा तत्संख्या वर्णैः वर्णसंख्याया विना गा गुरवस्तत्संख्या ज्ञेया । अयमर्थः,—यत् वृत्तस्य मात्रावर्णयोः संख्या ज्ञाता गुरु-लघुसंख्या तु न ज्ञाता, तत्र मात्रासंख्यातो वर्णसंख्यामपनीयं शिष्टा गुरुसंख्या भवति । एव ज्ञातगुरुसंख्यात वर्णसंख्यामपनीयं लघुसंख्या भवति । यदि तु मात्राणां गुरुणा च संख्या ज्ञाता वर्णस्य संख्या न ज्ञाता तज्ज्ञानायाह, वर्णा इति ।—वृत्तस्य ला मात्रास्तत्संख्या गुरुभिस्तत्संख्याया विना वर्णा वर्णसंख्या ज्ञेया । लघुसंख्याज्ञाने गुरुसंख्याज्ञानायाह, गुरव इति ।—वृत्तस्य वर्णसंख्या लैर्लघुभिः तत्संख्याया विना दले गुरव तत्संख्या भवति । इति इत्यमेव गुरुलघुसंख्याज्ञाने निश्चितमव्यभिचरितं नियतं प्रमाणम् ।

(म) मात्राप्रसङ्गात् दिशकलान्याह ।—शिखिभिस्त्रिभिर्गुणिता दश लघवन्तैः दिशङ्गवृत्तिरित्यर्थः । रचितम् अपगतं लघुयुगलं यस्मात् तत् अष्टाविंशतिलघुकमित्यर्थः,

सगुरु शकलयुगलकमपि
 सुपरिघटितललितपदवितति भवति शिखा १ ।
 विनिमयविनिहितशकलयुगल-
 कलितपदविततिविरचितगुणनिचया ।
 श्रुतिसुखंक्रुदियमपि जगति
 जि जशिर उपगतवति सति भवति खजा २ ॥ (य)
 अष्टावर्द्ध गा ह्यभ्यस्ता यस्याः साऽनङ्गक्रीडो ३ क्ता । (र)
 दलमपरमपि वसुगुणितसलिलनिधिलघु-
 कविरचितपदवितति भवति ॥
 त्रिगुणनवलघ्नरवसितिगुरुरिति
 दलयुगलकृततनुरतिरुचिरा ४ ॥

इति वृत्तरत्नाकराख्ये कृन्दसि सममावाख्यी द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

१ । उक्तायाम् । २ ।

गुः श्रीः १ ।

२ । अन्युक्तायाम् । ४ ।

गौ स्त्री १ ।

एवम् आद्यखण्डम् । इत्येवरूपम् अपर द्वितीय शकलमखिल सम्पूर्णलघुरूपमित्यर्थः ।
 अन्ते गुरुवर्णेन सहित शकलयुगल खण्डद्वय यस्य तथाभूत शिखा नाम कृन्द ।

(य) जि जकारे जशिर उपगतवति सति खजा खज्जा नाम कृन्द ।

(र) यस्या अङ्ग खण्डे ह्यभ्यस्ता ह्याभ्यामभ्यस्ता, गुणिता अष्टौ गा गुरव सा
 अनङ्गक्रीडा नाम कृन्द ।

३ । मध्यायाम् । ८

मो नारी १ ।

रो मृगी २ ।

४ । प्रतिष्ठायाम् । १६।

मृगौ चेत् कन्या १ ।

५ । सुप्रतिष्ठायाम् । ३२।

भृगौ गिति पङ्क्तिः १ ।

६ । गायत्र्याम् । ६४।

त्वी चेत् तनुमध्या १ ।

शशिवदनार न्यौ ।

विद्युल्लेखा ३ मो मः ।

त्वी चेत् वसुमती ४ ।

७ । उष्णिहि । १२८

मृसौ गः स्यान्मदलेखा १ ।

सरगैर्हंसमालार २ ।

ननगि मधुमती ३ ।

कुमारललिता ४ ज्स्गाः ।

चूडामणि ५ स्तभगात् ।

८ । अनुष्टुभि । २५६।

भौ गिति चित्रपदा १ गः ।

मो मो गो गो विद्यु(ल्लेखा)न्मालार २ ।

माणवकं ३ भात् तलगाः ।

ज्नी गौ हसरुत४मेतत् ।
 जीं समानिका५ गलौ च ।
 प्रमाणिका६ जरौ लगौ ।
 वितान७ माभ्यां यदन्यत् । (क)

९। वृहत्याम् । ५११।

रान्नसाविह हलमुखौ१ ।
 भुजगशिशु-भृता(युता)२ नौ मः ।
 भद्रिका३ भवति रो नरौ ।

१०। षड्भौ । १०२४।

म्सौ ज्गौ शुद्धविराडि१ दं मतम् ।
 ज्नी य्गौ चेति पणवनामे२ दम् ।
 जीं र्गौ मयूरसारिणी३ स्यात् ।
 भ्मौ सगयुक्तौ (चम्पकमाला) रुक्मवतीयम् ४ ।
 ज्ञेया मत्ता५ मभसगयुक्ता ।
 नरजगैर्भवेन्ननोरमा६ ।
 तो जी गुरुण्यमुपस्थिता७ (ख) ।

११। विष्टुभि । २०४८।

स्यादिन्द्रवज्रा१ यदि तौ जगौ गः ।
 उपेन्द्रवज्रा२ जतजास्ततो गौ ।

(क) नाराचिकाऽ तरा ल गौ । इ न परिशिष्टम् ।

(ख) दीपकमाला भौ मता जगौ ।

ज्ञेया हसीऽ मभनगयुता । इति परिशिष्टम् ।

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ
 पादौ यदीयावुपजातय३ स्ताः ।
 इत्थ किलान्यास्वपि मिश्रितासु
 वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥ (ग)
 नजजलगैर्गदिता सुमुखी४ ।
 दोधकवृत्त१ मिदं भभभाद् गौ ॥
 शालिन्युक्ता६ मृत्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः ।
 वातोर्मी७ यं कथिता भौ तगौ गः ॥
 वाणरसैः स्याद् भतनगगैः श्रीः८ ॥
 भौ न्लौ गः स्याद् भ्रसरविलसितम्९ ।
 रान्नराविह रथोद्धता१० लगौ ।
 स्वागतेति११ रनभाद् गुरुयुग्मम् ॥
 ननसगगुरुरचिता वृत्ता१२ ।
 ननरलगुरुभिश्च भद्रिका१३ ॥
 मौक्तिकमाला१४ यदि भतनाद् गौ ।
 उपस्थित१५ मिदं जसौ ताद् गकारौ ॥
 उपचित्र१६ मिदं सससा लगौ ।
 कुपुरुषजनिता१७ ननौ गौ गः ॥
 अनवसिता१८ न्यौ भ्गौ गु षडन्ते । (घ)

(ग) यदीयौ पादौ यथाकथञ्चित् द्वौ पादौ इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रालक्षयुक्तौ ता
 उपजातय, तथा च वक्ष्यमाणानुसारेण चतुरचरप्रसारवत् प्रसारे कृते षोडशसु
 भेदेषु आद्यन्तयो युद्धामिन्द्रवज्रासुपेन्द्रवज्राश्च हित्वा चतुर्दश भेदा भवन्ति, अतस्ता
 इत्युक्तम्, अर्द्धसमवृत्तभेदीकृता आख्यानकी विपरीतपूर्वा च एतदन्तर्गता एव ।

(घ) श्यनिका१८ रजौ रलौ गुरुर्यदा ।

विध्वङ्गमाला२० भवेत् तौ तगौ ग ।

१२ । अथ जगत्याम् । ४०८६ ।

चन्द्रवर्त्म१ निगदन्ति रनभसैः ।
 जतौ तु वशस्थ२ मुदीरितं जरौ ॥
 स्यादिन्द्रवंशा३ ततजै रसयुतैः ।
 इह तोटक४ मम्बुधिसैः प्रथितम् ॥
 द्रुतविलम्बित५ माह नभौ भरौ ।
 मुनिशरविरतिर्नौ स्यौ पुटो६ ऽयम् ॥
 प्रमुदितवदना७ भवेन्नौ च रौ । (ङ)
 नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा८ ॥
 रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः९ ।
 भुजङ्गप्रयात१० भवेद् यैश्चतुर्भिः ॥
 रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी११ सम्मता ।
 भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा१२ ॥
 त्यौ त्यौ मणिमाला१३ च्छिन्ना गुहवक्त्रैः ।
 धीरैरभाणि ललिता१४ तभौ जरौ ॥
 प्रमिताक्षरा१५ सजससैरुदिता ।
 ननभरसहिता गदितोज्ज्वला१६ ॥
 पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी१७ ममी यौ ।
 अब्याष्टाभिर्जलधरमाला१८ स्यौ स्त्री ॥
 इह नवमालिका१९ नजभयैः स्यात् ।
 स्वरशरविरतिर्ननौ रौ प्रभा २० ।
 भवति नजावथ मालती२१ जरौ ॥

सान्द्रपद२१ स्याद्भतनगलैश्च ।

शिखिष्ठित२२ मिद ज्ञसौ त्गौ गुरुषेत् ॥ इति परिशिष्टम् ।

(ङ) “वसुयुगविरतिर्ननौ रौ प्रभा” इति मन्त्रिनाथसम्मतम् । “नयुगरयुगयुग्
 गौरौ मता” इति कौमुदीकारमतम् ।

अभिनवतामरसर २२ नजजादु यः । (च)

१३ । अथातिजगत्याम् । ८१६२ ।

तुरगरसयतिनीं ततो गः क्षमा १ ।

ज्जौ ज्जौ गस्त्रिदशयति । प्रहर्षिणीयम् २ ॥

चतुर्ग्रेहैरतिरुचिरा ३ जभसजगाः ।

वेदै रन्ध्रै मूर्तौ यसगा मत्तमयूरम् ४ ॥

सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ५ । (छ)

(च)

पञ्चमुनि भूमौ सात् सयुता ललनार ३ ।

ललित २४ मभिहित नौ सौ नामत ।

द्रुतपद २५ भवति नभनयाश्चेत् ।

सर्वे मा यच्चिन् सोऽय विद्याधार २६ स्यात् ।

लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् २७ ।

सारङ्गसज्ज २८ समस्तैस्तकारैस्तु ।

समस्तजमीरय मौक्तिकदाम २९ ।

मोटकनाम ३० समस्तभमीरय ॥

रविलघु तरलनयन ३१ मिह । इति परिशिष्टम् ।

(छ) यमौ रौ विख्याता चच्चरौकावली ६ ग ।

नसरयुगशेखन्दरेख ७ तुल्लोकै ।

चतुर्मुनियति विद्युत् ननौ तौ गुरु ।

इद कन्दुक ८ यच्च येभ्यश्चतुर्भ्यो ग ।

भवति सृगेन्द्रमुख १० नजौ जरौ ग ॥

नयुगसयुगगुरुभि किल चण्डी ११ ।

उपस्थित १२ मिदं जसौ तौ यदि गुरु स्यात् ।

जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी १३ ।

इह नन्दिनी १४ सजससैर्गुरुयुक्तै ॥

कुटजगति १५ नजौ वाव्यूतौ तौ गुरु । इति परिशिष्टम् ।

१४ । अथ शक्त्याम् । १६३८४ ।

मृतौ नृसौ गावक्षग्रहविरतिरसस्वाधा १ ।
 ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता २ ॥
 ननभनलघुगैः प्रहरणकलिका ३ ।
 उक्ता वसन्ततिलका ४ तभजा जगौ गः ॥
 (सिंहोन्नतेयमुदिता मुनिकाश्यपेन ।
 उद्धर्षिणीयमुदिता मुनिसैतवेन ॥)
 इन्दुवदना ५ भजसनैः सगुरुयुग्मैः ।
 द्वि.सप्तच्छिदलोला ६ मृसौ भौ गौ चरणे चेत् ॥ (ज)

१५ । अथातिशक्त्याम् । ३२७६८ ।

द्विहतहयलघुरथ गिति शशिकला १ ।
 (स्रगिति भवति रसनवकयतिरियम् ।
 वसुहययतिरिद्ध मणिगुणनिकरः ।)
 ननमयययुतेयं मालिनी २ भोगिलोकैः ।

(ज) ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी ७ स्यात् ।

(लक्ष्मीरन्तविरामा मृसौ तभौ गुरुयुग्मम् ।)

चिननगगिति वसुयति सुपवित्रम् ।

मध्यक्षामा ८ युगदशविरमा भौ न्यौ गौ ।

युगदिम्भि कुटिल १० मिति मृभौ नृगौ गौ ।

नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ११ ।

सजसा यलौ गिति शरयद्द्वैर्मञ्जरी १२ ।

नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट् कुमारौ १३ ।

नरनरैर्लङ्गौ च रचित सुकेशरम् १४ ।

भौ न्यौ लङ्गौ चेदिह भवति च चन्द्रौरस १५ ।

वासन्तीय १६ स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत् ।

चक्रशद १७ मिह भनननलगुरुभिः । इति परिशिष्टम् ।

भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ३ ।
 सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ४ ।
 स्त्री स्यौ यान्तौ भवेतां सप्ताष्टभिश्चन्द्रलेखा ५ । (भ)

१६ । अथाष्टौ । ६५५३६ ।

भ्रत्रिनगैः स्वरात् खमृषभगजविलसितम् १ । (ज)
 नजभजरैः सदा भवति वाणिनी २ गयुक्तैः । (ट)

(भ) मा पञ्च सूर्यस्या सा कामक्रीडासजा ६ ज्ञेया ।
 चन्द्रकान्ताऽभिधा ७ रौ मयौ यो विराम' स्वराष्टौ ।
 जनतभरकृताष्टम्बरैरुपमालिनी ८ ।
 चिवा ९ नाम च्छन्दी यस्मिन्सुस्त्रयो मास्ततो यौ ।
 षष्ठभाख्य १० मीतदुदित सजसा सयौ चेत् ॥
 विपिनतिलक ११ नसनरैरुपयुग्मैर्भवेत् ।
 तूष्णक १२ भवेदिदं रजौ रजौ ततश्च र ।
 कथयन्ति मानसहसनाम १३ सजौ ज्भरा ।
 सगणैः शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी १४ ।
 शस निशिपालक १५ मिदं भजसनाश्च र ॥ इति परिशिष्टम् ।

(ज) भौ च चयो नाश्च गश्च तै । स्वरात् सप्तमाचरात् ख छिद्र सप्तमाचरे
 छिन्नमिति शेष ।

(ट) चित्रसज्ज ३ मीरित रजौ रजौ रगौ च वृत्तम् ।
 जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामर ४ वदेत् ।
 सकथिता भरौ नरनगाश्च घौरललिता ५ ।
 पञ्चभकारयुताऽश्चगति ६ र्यदि चान्यगुरु ।
 नजरभमेन गेन च स्यान्मणिकल्पलता ७ ।
 यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्माय तद्रूपं नाम ।
 यसौ न सो री ग, प्रवरललित ८ नाम बीध्यम् ।

१७। अथाख्यौ । १३१०७२।

रसे रुद्रैश्चिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी १ ।
जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी २ गुरुः ।
दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं ३ भरनभनलगैः ।
रसयुगहयै न्सौ स्त्री सली गो यदा हरिणी ४ तदा ।
मन्दाक्रान्ता ५ जलधिषडगैर्भौ नती ताङ्गुरु चेत् ।
हयदशभिर्नजी भजजला गुरु नई(कुं)टकम् ६ ।
मुनिगुहकार्णवैः कृतयति वद कोकिलकम् ७ । (ठ)

१८। अथ घृती । २६२१४४।

स्याद् भूतर्च्यैः कुसुमितलतावेक्षिता १ मृती नयी यी । (ड)

गरुडरुत १० नजी भजतगा भवेयुर्ददा ।

वेदाङ्गाङ्गैर्मदनललिता ११ मो भी नमलसा ।

भ समभनगा यस्यां साष्टच्छिदिह चकिता १२ ।

भी रयना नगी च यस्यां वरयुवति १३ रियम् । इति परिशिष्टम् ।

(ठ) रसयुगहययुङ् नौ स्त्री सी लगौ हि यदा हरि ८ ।

भवेत् कान्ता ९ युगरसहयैर्भौ नरसा लगौ ।

ससजा भजगा ग दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा १० ।

ससजैरतिशायिनी ११ मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ।

वेदाङ्गाश्चैर्मभनमयला गश्चेत्यसौ हरिणी १२ ।

भाराक्रान्ता १३ युगरसागैर्मभौ लगरा, सलगौ ।

पञ्चचामर १४ जरौ जरौ जगौ लघुश्च । इति परिशिष्टम् ।

(ड) मात् सी जौ भरसयुती कविवाणकैर्हरिणप्रुतम् २ ।

यदिह नयुगल तती वेदरैर्महामालिका ३ ।

पञ्चभकारयुताऽश्वगति ४ यदि चान्यसरचिता ।

सुधा ५ तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसतसा ।

वर्णाश्चैर्मननततमकौ कीर्त्तिता चित्रलेखियम् ६ ।

१८ । अथातिष्ठती । ५२४२८८ ।

सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् १ । (ठ)

भाद्र रनना नसौ भमरपदक७ मिदमभिहितम् ।
 शार्दूलं वद मासषट्कयति न सौ जसौ री मथेत् ।
 अर्थाश्वैर्मसनययुगैर्हन्त मत् केसरम् ८ ।
 भौ न्जौ भौ चञ्चल१० मिदमुदित युगैर्मुनिभिः स्वरैः ।
 सैका वसुविरतिस्तनौ रैश्चतुर्भिर्युता लालसा११ ।
 वृषिकदशयतिर्ननौ रौ भवेतां ररौ तारका१२ ।
 भवति नयुगल रभौ रौ दशभिर्गजेन्द्रैर्लता१३ ।
 तद्भूतत्वंशैर्मौ भूमौ विरतिष्येत् सिद्धविस्फूर्जित१४ यौ ।
 सौ जौ भरसयुतौ करिवाणखैर्हरनर्तनम्१५ ।
 उद क्रौडचक्र१६ सदीर्घे समस्तैर्यकारैः समेतम् ।
 वेदाङ्गान्तैर्मसनययुगैः स्यादिय चन्द्रलेखा१७ ।
 दशवसुभिरिय नयुगम् प्रसिद्धा ततो रालसा१८ ।
 शिवतुरगैस्तु नन्दन१९ मिद नजौ भजौ रद्वयम् ।
 अष्टदिग्भिरिय रसौ जयुग भरौ विबुधप्रिया२० ।
 सूर्याङ्गैर्मगण, सजौ ससयुतौ शार्दूलललितम्२१ ।
 ह्रीरकर२२ मुदित भसनजनैरिह रगणोऽन्त । इति परिशिष्टम् ।

(ठ) नयुगललगुह निरन्तर यदा स पञ्चचामर २ ।
 रसत्वंशैर्मौ न्सौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिताश् स्यात् ।
 भूताश्वान्त मतनसररगैः कौर्त्तित पुष्पदाम४ ।
 वृत्त विम्बाख्य५ शरमुनितुरगैर्मूर्ती न्सौ ततो चेद् गुरु ।
 इय क्वाया६ ख्याता चतुरस्रहयैर्यो मनसा भूतौ गुरु ।
 रसैः षड्भिलोकैर्मनसजजा गुरुर्मकरन्दिका७ ।
 इनाश्वे स्याद् यभनयजजगा कौर्त्तिता मणिमञ्जरी८ ।
 गजाश्वितुरगैर्जसौ जसतभा गथेत् समुद्रतता९ । इति परिशिष्टम् ।

२० । अथ कृतौ । १०४८५७६ ।

ज्ञेयाः सप्ताश्वषडभिर्मरभनययुता भौ गः सुवदना १ ।

त्री रजौ गलौ (ण) भवेदिहृदशेन लक्षणेन वृत्तनामर । (त)

२१ । अथ प्रकृतौ । २०८७१५२ ।

स्रभैर्यानां त्रयेण त्रिसुनियतियुता स्रग्धरा १ कीर्त्तितेयम् । (थ)

२२ । चाकृतौ । ४१८४३०४ ।

भौ नरना रनावयगुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रक १ मिदम् । (द)

२३ । विकृतौ । ८३८८६०८ ।

यदिह नजौ भजौ भजभलगास्तदश्वललितं १ हरार्कयतिमत् ।

मत्ताक्रीडा २ मौ द्वौ नौ नल्गति भवति वसुशरदशयति-

युता । (ध)

(ण) त्रि त्रिरावचौ रगौ रगण-जगणौ अन्ते गलौ च ।

(त) रसैरश्वैर्यमननततगेर्गेन श्रीभेद्य ३ सुक्ता ।

ख्याता पूर्वे सुवशा ४ यदि मरभना सद्य गी गुरुश्च ।

सभरा भौ यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्तेभविक्तीडितम् ५ ।

सगणी जयुग्मभरै स्लगै कथिता बुधैरिह गीतिका ६ ।

सप्तषड्वैर्विरामी मरभनयभलगा स्यात् सुवदना ७ । इति परिशिष्टम् ।

(थ) सलिलनिधिर भवेदिह नजौ भगणी जगणास्त्रयश्च २ । इति परिशिष्टम् ।

(द) सप्तभकारकतावसितौ सगुरु कविभि कथिता सदिरार ।

लालित्य ३ भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेन्मसरस्त्रजनगुभि ।

सजता नसौ ररौ ग फाणितुरगद्दयै स्यान्महास्त्रग्धराऽऽख्या ४ ।

मौ गौ नाश्वत्वारी गी गी भवति वसुभुवनयतिरिति हसौ ५ ।

(ध) इह सुन्दरिका ३ पिङ्गलमुनिनीक्ता सद्यती भसता ज्वलभा ।

इति परिशिष्टम् ।

२४ । सङ्कृतौ । १६७७२१६ ।

भूतसुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्भौ भनयाश्च यदि भवति
तन्वी१ । (न)

२५ । अतिक्तौ । ३३५५४४३२ ।

क्रौञ्चपदा१ भ्मौ स्भौ ननना न्गाविषुशरवसुमुनिविरतिरिह
भवेत् ।

२६ । उत्कृतौ । ६७१०८८६४ ।

वस्वीशाश्वच्छेदोपेत ममतनयुगनरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम्१ ।
मो नाः षट् सगगिति यदि नवरसरसशरयतियुतमपवाहा-
ख्यम्२ ।
[इति उक्तादिप्रकरणम् ।]

अथ दण्डके ।

यदिह नयुगलं ततः सप्त रेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो१
भवेद् दण्डकः ।
प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्थुरर्णा२ र्णव३ व्याल४ जौमूत५ लीला-
करो६ द्दाम७ शङ्खा८ दय१ । (प)

(न) नाम किरीट२ मिद भगणा यदि पिङ्गलनागसुनौन्द्रमत किल ।

सगणैरिह वृत्तवर वसुभि किल दुर्मिल३ सुक्तमिद कविभिः ॥ इति परिशिष्टम् ।

(प) तथा च रगणाष्टकेन रचितचरण अर्णाख्यो दण्डक २ । रगणनवकीन
अर्णवाख्य ३ । तद्दशकेन व्यालाख्य ४ । एकादशरगणै रचित जौमूत ५ ।
द्वादशभि रगणैः लीलाकर ६ । त्रयोदशभि रगणै उद्दाम ७ । चतुर्दशभि
रगणै शङ्ख ८ । आदिपदात् पञ्चदशादिभि रगणैर्वृष्टितपादा क्रमेण आराम ९ ।
सयाम १० । सुरामवैकुण्ठ ११ । सार १२ । कासार १३ । विस्तार १४ । सङ्घार १५ ।
नीङ्घार १६ । मन्दार १७ । केदार १८ । साधार १९ । सत्कार २० । सत्कार २१ ।
माकन्द २२ । गोविन्द २३ । सानन्द २४ । सन्दीप २५ । आनन्द २६ । इत्येते ग्राह्याः ।

प्रचितक२७ समभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः
सप्तभिर्नैः । (फ)

इति वृत्तरत्नाकराख्ये छन्द शास्त्र वर्णवृत्तकथन नाम तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

विषमे यदि सौ सलगा दले
भौ युजि भाङ्गुरकावुपचित्रम् १ ।
भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद्-
युजि च नजौ ज्ययुतौ द्रुतमध्या २ ।
सयुगात् सगुरू विषमे चेद्-
भाविह वेगवती ३ युजि भाङ्गौ ।

(फ) नयुगलगुरुयुगेव यकाराः कवीच्छाऽनुरीधात तदा यच्च वक्ष्यन्त एषी-
ऽपरी दण्डक पण्डितैरैरित सिद्धविद्वान्नामनामा २८ ॥
यच्च रेफान् कविः स्वेच्छया पाठसौक्यसापेक्षया रोपयत्येष धीरै-
स्मृतौ दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकर २९ ।
लघुर्गुरु क्रमेण यत्र बध्यते सुधीभिरिच्छया स दण्डकस्त्वनङ्गशेखर
स्मृत ३० ।
स्वेच्छया रजौ क्रमेण सन्निवेशयत्युदारधी कविः स दण्डक स्मृतौ
जगत्यशोकमञ्जरी ३१ ।
सगण सकल खलु यत्र भवेत् तमिह प्रवदन्ति बुधा कुसुमस्तवकम् ३२ ।
यकारैः कवीच्छाऽनुरीधात् निवडैः प्रसिद्धा विशुद्धीऽपरी दण्डक सिद्ध-
विक्रीडनामा ३३ । इति परिशिष्टम् ।

ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेन्-
 मसौ जगौ भद्रविराड्४ भवेदनोजे ।
 असमे सजौ सगुरुयुक्तौ
 केतुमती५ समे भरनगात्रः ।
 आख्यानकी६ तौ जगुरु ग ओजे
 जतावनोजे जगुरु गुरुश्चेत् ।
 जतौ जगौ गो विषमे, समे चेत्
 तौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्वा७ ॥
 मयुगात् सलघू विषमे गुरु-
 र्युजि नभौ भरकौ हरिणप्लताट् ।
 अयुजि ननरला गुरुः समे
 नृजमपरवक्त्रा८ मिदं ततो जरौ ॥
 अयुजि नयुगरिफतो यकारो
 युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा१० ॥
 स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेत्
 जरौ जरौ गुरुः, यवात् परा मती११ यम् । (क)
 वदन्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चिनः ।
 पुष्पिताग्राऽभिध केचिदीपच्छन्दसिकं तथा ॥

इति वृत्तरत्नाकराख्ये छन्द शास्त्रेऽर्द्धसमवर्णवृत्तकथन नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

(क) यवात् परा मती यवमतीति नाम ।

अयुजि ननरभा समकेऽपि तु, नयुगरयुगल तदा कौमुदी१२ ॥

यदि विषमे भवतो नजौ जरौ, सजया समे जगुरु मञ्जुसौरभम्१३ ॥

विषमे ससजा यदा गुरु चेत्, सभरा येन तु मालभारिणीयम्१४ ॥

इति परिशिष्टम् ।

पञ्चमीऽध्यायः ।

मुखपादोऽष्टभिर्वर्णैः

परे स्युर्मकरालयैः क्रमाद् वृद्धैः ।

सततं यस्य विचित्रैः पादैः सम्पन्नसौन्दर्यं

तदभिहितममलघौभिः पदचतुर्द्व्याऽभिधं१ वृत्तम् । (क)

प्रथममुदितवृत्ते,

विरचितविषमचरणभाजि ।

गुरुकयुगलनिधन इह सहित आडा

लघुविरचितपदरचनयतिरिति भवति पीडः२ । (ख)

प्रथममपरचरणसमुत्थं,

अयति स यदि लक्ष्म ।

इतरदितरगदितमपि यदि च तुर्यं

चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका३ सा । (ग)

द्विगुर्युतसकलचरणान्ता

मुखचरणगतमनुभवति च तृतीयम् ।

अपरमिह हि लक्ष्म

पृक्तमखिलमपि यदिदमनुभवति लवली४ सा ।

(क) अस्मात् मुखपादात् मकरालयैश्चतुर्भिर्चरैः क्रमाद् वृद्धा यस्य परे पादा, तथा च द्वितीय द्वादशाक्षरैः उपलक्षित, तृतीय षोडशाक्षरैः, चतुर्थ, विंशत्यक्षरैः तत् पदचतुर्द्व्याऽभिध नाम ।

(ख) आडा सहित पीड आपीड इति वृत्तनाम ।

(ग) प्रथम तुर्यं चरणमपरं स्वाव्यवहिते द्वितीयचरणे समुत्थ लक्ष्म, इतरत् द्वितीय चरणम् इतरस्मिन् स्वाव्यवहिते पूर्वं प्रथमे यत् गदितमुक्त लक्ष्म तत् श्रयन्ति अपरं तद्विन्न तृतीय चतुर्थञ्च चरणमविकृतं तदा कलिकेति नाम ।

प्रथममधिवसति यदि तुर्यम्
चरमचरणपदमवसितिगुरुयुग्मम् ।
अखिलमपरमुपरिगतमिति ललितपदयुक्ता
तदियममृतधारा५ ॥ (घ)

इति पदचतुर्द्ध प्रकरणम् ।

सजमादिमे स-लघुकौ च
नसर्जगुरुकैरथोद्गता१ ।
व्रजङ्गित-भनजला गयुताः
सजसा जगौ चरणमेकतः पठेत् ॥ (ङ)
चरणत्रयं व्रजति लक्ष्म
यदि सकलमुद्गतागतम् ।
नौ भगौ भवति सौरभकम्२
चरणे यदीह भवतस्तृतीयके ॥
नयुग सकारयुगलञ्च,
भवति चरणे तृतीयके ।
तदुदितमुरुमतिभिर्ललितं३
यदि शेषमस्य खलु पूर्वतुल्यकम् ।

इत्युद्गताप्रकरणम् ।

मसौ ज्भौ गौ प्रथमाङ्घ्रिकतः पृथगन्यत्
त्रितय सनजरगास्ततो ननौ सः ।

(घ) यदि प्रथम तुर्यं चरणं चरमचरणपदमन्यचरणस्थानमधिवसति, यदि अपरमखिल द्वितीयादिचरणमुपरि गतम् आपीडगत लक्षणमधिवसति चेत् अवसिति-गुरुयुग्ममिति तल्लक्षणबोधाय स्पष्टार्थमुक्तं तत् अमृतधारा नाम ।

(ङ) सञ्च जञ्च तत् सञ्चम्, सौत्रत्वात् समाहारः । आदिमे प्रथमे, पादे इति शेषः । ततश्च प्रथमे पादे सजसला गणाः । अथ द्वितीये पादे नसजगा गणाः । त्रयाणां पूरणे अङ्गौ गता इति मध्यपदलोपी समासः । तेन तृतीये पादे भनजलगा गणाः । चतुर्थे इति शेषः, सजसजगा गणाः स्युः । तदा उद्गता नाम वृत्तं स्यात् ।

त्रिनपरिकलितजयौ
 प्रचुपित१ मिदमुदितमुपस्थितपूर्वम् ॥ (च)
 नौ पादेऽथ तृतीयके सनौ नसंयुक्तौ
 प्रथमाङ्घ्रिकतयतिस्तु वर्द्धमानम् २ ।
 त्रितयमपरमपि पूर्वसदृशमिह भवति
 प्रततमतिभिरिति गदितं लघु वृत्तम् ॥
 अस्मिन्नेव तृतीयके यदा तजराः स्युः,
 प्रथमे च विरतिरार्षभ३ ब्रुवन्ति ।
 तच्छुद्धविराट्४ पुरःस्थित
 त्रितयमपरमपि यदि पूर्वसमं स्यात् ॥

इत्युपस्थितप्रचुपितप्रकरणम् ।

विषमाक्षरपादं१ वा पादैरसमं दशधर्मवत् । (छ)
 यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेति१ तत् सूरिभिः प्रोक्तम् ।

इति वृत्तरत्नाकराख्ये छन्दसि विषमवृत्तकथन नाम पञ्चमीऽध्याय ।

(च) त्रितय चरणानां कथ्यते इति शेषः । द्वितीयपादे, सनजरगा ततः, तदनन्तरं तृतीये ननौ स । चतुर्थे नवयजयाश्च यदा स्युः तदा उपस्थितपूर्वं प्रचुपितं नाम वृत्तम् ।

(छ) विषमाक्षरपादः यथा “मधुकैटभौ दुरात्मानौ” इति ।

“महिषेऽसुराणामधिपे” इति च चण्डी । पादैः चरणैः असमम् अतुल्यं पञ्चाद्युपलक्षितं दशधर्मवत् दशधर्मप्रतिपादिका महाभारतस्य या गाथा तथा तुल्यं, सा हि षड्भिः चरणैरुपलक्षिता । यथा,—

“दशधर्मं न जानन्ति हतराष्ट्र । निबोध तान् ।

मत्तं प्रमत्तं उन्मत्तं श्रान्तं क्रुद्धी बुभुक्षितं ।

स्वर्माणश्च भीतश्च लुब्धः कामी च ते दश ॥” इति ।

षष्ठोऽध्यायः ।

प्रस्तारो नष्टसुदृष्टमेकद्वयादिलग्नक्रिया ।

सङ्ग्रानमध्वयोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः ॥ (क)

पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः ।

यथोपरि तथा शेष भूयः कुर्यादमु विधिम् ॥

ऊने दद्याद् गुरुनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत् ।

प्रस्तारोऽय समाख्यातश्छन्दोविच्छित्तिवेदिभिः ॥ शुभम् । (ख)

(क) प्रस्तार्थ्यन्ते विस्तार्थ्यन्ते गुरुलघुरूपतया वर्णा मात्रा वा अनेन प्रस्तार लघुगुरुवर्णादिज्ञानीपायक्रिया । “अवैतावतिको भेद किरूप ? इति पृच्छति । यत्र तन्नष्टमाख्यात तस्योत्तरमिहोच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणम् एकादिवर्णादिप्रस्तारे इयत्-मख्यको भेद कौटुश ? इति पृष्टे तस्य लघुगुरुसन्निवेशविशेषसमर्थनरूपोत्तर नष्टम् । ईदृशसन्निवेशविशेषवान् भेद कियत्सख्यक ? इति पृष्टे तत्समर्थनरूपोत्तरम् उद्दिष्टम् । प्रस्तारे एकद्वयादिलघुगुरुभेदवता क्रिया तज्ज्ञानीपाय । सङ्ग्रान प्रस्तारसङ्ग्रा । प्रस्तारलेखनाय पर्याप्त देशोऽध्वा तस्य योग । एते षट् प्रत्यया प्रतीयते ज्ञायते सङ्ग्राविशेष एभिः, ते प्रत्यया सङ्ग्रास्वरूपविशेषादिज्ञापका उपायभेदा ।

(ख) प्रस्तारणीयवृत्तादीनां सर्वगुरुके पादे पाद इत्युपलक्षण वर्णानामपि । प्रथमपङ्क्तौ लिखिते आद्यात् प्रथमगुरोस्तमारभ्येत्यर्थः । द्वितीयपङ्क्तौ अध तस्यैव अधस्तात् पङ्क्तौ प्रथम लघु न्यस्य यथा उपरि ऊर्ध्वस्थपङ्क्तौ अपरि अवशिष्टा सन्निविष्टास्तथा तस्य दक्षिणपार्श्वे गुर्वादयो लेख्याः । तृतीयपङ्क्तौ तु प्रथमाया गुरुव्यक्तेरधस्तात् लघु न्यस्य शेषान् उपरिस्थद्वितीयपङ्क्तिस्थान् गुर्वादीन् न्यसेत्, एवञ्च तृतीयपङ्क्तौ आद्यस्थानस्य न्यूनता तत्र किं दीयम् ? इत्याकाङ्क्षायामाह,— ऊने प्रस्तार्थ्यसङ्ग्रातो न्यूने सति वामभागे गुरुन् दद्यात्, एव भूयो मुहु कुर्यात् यावच्च सर्वलघुक पादी भवेत्, तावदेव कुर्यादित्यर्थः । तत्रचरप्रस्तारे लघुगुर्वो ऋजुवक्रतया तदाकारिणीदाहरणम् ।—

नष्टस्य यो भवेदङ्गस्तस्यार्द्धेऽर्द्धे समे च लः ।

विषमे चैकमाधाय तस्यार्द्धेऽर्द्धे गुरुर्भवेत् ॥ (ग)

उद्दिष्टं द्विगुणानाद्यादुपर्यङ्गान् समालिखेत् ।

लघुस्था ये तु तत्राङ्गास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत् ॥ (घ)

वर्णान् वृत्तभवान् सैकानौत्तराधर्यतः स्थितान् ।

एकादिक्रमशश्चैतानुपर्युपरि निक्षिपेत् ॥

प्रथमभेद	✓ ✓ ✓	मगण, ।
द्वितीयो भेद	— ✓ ✓	यगण ।
तृतीयो भेद	✓ — ✓	रगण ।
चतुर्थो भेद	— — ✓	सगण ।
पञ्चमी भेद	✓ ✓ —	तगण ।
षष्ठी भेद	— ✓ —	जगण, ।
सप्तमी भेद	✓ — —	भगण ।
अष्टमी भेद	— — —	नगण ।

मात्राप्रस्तारे विशेषस्तु पिङ्गलादौ द्रष्टव्य ।

(ग) नष्टस्य अज्ञातस्वरूपस्य योऽङ्ग प्रस्तारमध्यपातिसङ्ख्याज्ञापक अङ्ग, तस्य तत्सङ्ख्याया समन्वे लो लघुर्लेख्य, तस्य अर्द्धे कृते तस्य समन्वे च सति लो लघुर्लेख्य । पुनस्तस्याप्यर्द्धे समे सति लघु एव यावदक्षरसङ्ख्या तावत् लेख्य । एव नष्टस्य सङ्ख्याया विषमत्वे गुरु, तच्चैकमाधाय सयीज्य तस्यार्द्धे कृते सति तस्य विषमत्वे गुरु, समन्वे लघु, विषमत्वे एकयोजिते पुनरर्द्धे कृते विषमे सति गुरु, समे सति लघु । यथा चरप्रस्तारे चतुर्थो भेद कीदृश ? इति प्रश्ने, तत्सङ्ख्याया ४ समत्वात् प्रथम लघु, तस्यार्द्धे कृते तस्य द्वाङ्गत्वात् समन्वेन पुनर्लघु, श्रिते द्वाङ्गेऽर्द्धे कृते सति तस्य विषमत्वात् गुरु, एवञ्च चतुर्थो भेद प्रथमद्वितीयलघुक अन्त्यगुरुक इत्युत्तरम् ।

(घ) आद्यात् आद्यवर्णमारभ्य उपरि द्विगुणान् द्विगुणान् वीक्षार्थे द्वि अङ्गान् समालिखेत्, तत्र लघुवर्णोपरिस्थाङ्गैर्मिलितै एकेन युक्तै उद्दिष्ट स्यात् । यथा चरप्रस्तारे मध्यगुरुक भेद कियत्सङ्ख्या ? इति प्रश्ने यथोत्तर द्विगुणान् द्विगुणान् अक्षरसङ्ख्याया अङ्गान् दद्यात्, तत्र लघुवर्णोपरिस्थैरेकचतुरङ्गैर्मिलितैः पञ्चाङ्गै एकेन युक्तै षडङ्ग. सम्पद्यते, एवञ्च षष्ठीऽय भेद इत्युत्तरम् ।

उपान्यतो निवर्त्तते त्यजन्नेकैकमूर्द्धतः ।

उपर्याद्याद् गुरोरेवमेकद्वयादिलगक्रिया ॥ शुभम् । (ङ)

(ङ) एकादि लघुगुरुकव्यक्तिभेदसङ्ख्याज्ञानीपायमाह, वर्णानित्यादि ।—एका-
क्षरादिप्रस्तारे उदाहरणम् ।

१	१				
१	२	१			
१	३	३	१		
१	४	६	४	१	
१	५	१०	१०	५	१ ।

अत्र प्रथमाक्षरसङ्ख्या एकाङ्क, तत्र योजनं न सम्भवति, उपरिस्थाङ्काभावात् ।
द्वितीयपङ्क्तौ वृत्ताक्षरसङ्ख्या द्वावेकाङ्कौ सैकौ उपरिस्थेन प्रथममेकाङ्केन युक्त द्वाङ्क,
द्वाङ्कस्य पुनर्योजन नास्ति, उपान्यतो निवर्त्ततेत्युक्ते । तृतीयपङ्क्तौ त्र्यक्षरवृत्तानु-
सारेण त्रयोऽङ्का सैका स्थाप्या, तत्र उपरिस्थाभ्यामेकद्वयाङ्काभ्या योमे त्र्यङ्क पुन'
द्वाङ्कैकाभ्या योमेन त्र्यङ्क, ततो न मेलनम्, एव चतुरक्षरादौ ज्ञेयम् । एवञ्चात्र
प्रथमाङ्केन सर्वलघु सर्वगुरुर्वा एकी भेद । एव द्वितीयस्थानस्याङ्कसूचिता एक-
लघुका एकगुरुका वा भेदा । तृतीयस्थानस्याङ्कसूचिता द्विलघुका द्विगुरुका वा
भेदा, अन्यस्याङ्केन सर्वलघु सर्वलघुकी वा एकी भेदी ज्ञेयः ।

एतदुपायान्तरं लीलावल्यामुक्तमव प्रदर्शयते,—

“एकादिकोत्तरा अङ्का व्यस्ता भाज्या क्रमस्थितैः ।

परं पूर्वेण सङ्ख्येणस्तत्परस्तत्परेण च ।

एकद्वित्रयादिभेदा स्युरिदं साधारणं स्मृतम् ॥” इति ।

अस्यार्थः,—एकादयो यथाक्रममेकैकोत्तरा अङ्का व्यस्ता स्थाप्या, ते च क्रमस्थितै-
स्तैरेवाङ्कैर्भाज्या । किं कृत्वा ? इत्याशङ्क्यामाह,—परं परवर्त्तौ अङ्कः पूर्वेण
पूर्वलब्धाङ्केन सङ्ख्येण पूरयितव्य इत्यर्थः । तत्परं तदुत्तराङ्कः, तत्परेण पूर्वलब्धात्
परवर्त्तिना अङ्केन सङ्ख्येण इत्येव यावत्समाप्ति भाज्या ।

उदाहरणानि ।—

त्र्यक्षरे ।—			चतुरक्षरे ।—				
भाज्या	३	२	१	४	३	२	१
भाजका	१	२	३	१	२	३	४
लब्धानि	३	३	१	४	६	४	१
एकलघु	द्विलघु	त्रिलघु	एकलघु	द्विलघु	त्रिलघु	चतुर्लघु	
एकगुरु	द्विगुरु	त्रिगुरु	एकगुरु	द्विगुरु	त्रिगुरु	चतुर्गुरु	

अथैकद्वयादिलघुगुरुक्रियासिद्धार्थमेव मेरुप्रसारः ।—

तत्र प्रथममेक चतुरस्र कोष्ठ १ लिखित् । तदध उभयतीऽर्धनिष्कान्त कोष्ठद्वयम् । तदधस्तथैव त्रयम्, १ १ तदधस्तथैव चतुष्टयमित्येव षड्विंशतिकोष्ठलेखनं यावत् कार्यम् । १ २ १ उपरि कोष्ठे एकाङ्की देयः । तथा प्रतिपङ्क्ति आद्यन्त- १ ३ ३ १ कोष्ठेषु एकाङ्क एव, तृतीय पङ्क्तौ मध्यमकोष्ठे शून्ये तदु- १ ४ ६ ४ १ परिगतकोष्ठद्वयगतौ एकाङ्की एकौक्त्य द्वाङ्क न्यसेत्, १ ५ १० १० ५ १ एवं चतुर्थपङ्क्तौ मध्यकोष्ठयोरपरिगत- १ ६ १५ २० १५ ६ १ कोष्ठद्वयाङ्कम् एकौक्त्य त्रयाङ्की, एवं १ ७ २१ ३५ ३५ २१ ७ १ सर्व्ववोपरितनकोष्ठद्वयाङ्कमेकौक्त्याध- १ ८ २८ ५६ ७० ५६ २८ ८ १ स्तनकोष्ठे दद्यात् । एव षड्विंशति- १ ९ ३६ ८४ १२६ १२६ ८४ ३६ ९ १ कोष्ठकपङ्क्तिः यावत् १ १० ४५ १२० २१० २५२ २१० १२० ४५ १० १ कार्यम् ।

१ ११ ५५ १६५ ३३० ४६२ ४६२ ३३० १६५ ५५ ११ १

१ १२ ६६ २२० ४८५ ७८२ ८८२ ७८२ ४८५ २२० ६६ १२ १

(एवं यावत् २६ पङ्क्ति पूरणीया ।)

तदुक्तम्—“आदावैक लिखित् कोष्ठ तदधी हे च संलिखित् । तदधस्त्रीणि कोष्ठानि एवरूपेण बड्ढयेत् ॥ आदावैक लिखित् कोष्ठमेकं मध्यघ प्रयेत् । लेख्यकोष्ठीपरिप्राप्तैरग्रिमाङ्केण सयुतै ॥” इति । अबोधारप्रकारीऽय मेरी । अब द्विकोष्ठाया द्वितीयपङ्क्तौ एकाक्षरपादाया उक्ताया लगक्रिया । तृतीयाया द्वितीयपङ्क्तौ अत्युक्ताया एव । इत्येवक्रमेण षड्विंशतिजातीना विशेषनिवेशः । स चैकाङ्कीपरिगतप्रतिपङ्क्तिगद्वितीयकोष्ठस्याङ्गेन ज्ञेयः । तत्र द्वितीयपङ्क्तौ एक सर्व्वलघु, एक सर्व्वगुरुक्तायाम् । तृतीयपङ्क्तावैक सर्व्वगुरु, द्वे एकलघुनी, एक सर्व्वलघ्विल्युक्तायाम् । चतुर्थपङ्क्तावैक सर्व्वगुरु, त्रीण्येकलघूनि, चीणि द्विलघूनि, एक सर्व्वलघ्वितिप्रकारेण एकद्वित्रयादिलघुगुरुक्रिया सर्व्वेषु ज्ञेयति सूचिमेरुप्रसारः । गुरुलघुसङ्ग्रासूचकत्वात् सूचि, मेरुसंस्थानत्वाच्च मेरुरिति ।

अथ प्रसारं कृते सर्व्वगुरु कुत्र स्थानेऽस्ति ? तदपेक्षयैकन्यूनगुरु कुत्रास्ति ? ततोऽयैकन्यूनगुरु कुत्रास्ति ? इत्येवप्रकारे प्रश्ने तत्स्थानज्ञानार्थं पताकाप्रसारः कथ्यन्ते,—यत्सङ्ग्राक्षरप्रसारं प्रश्नस्तदक्षरसङ्ग्राकान् कोष्ठानेकाधिकान् लिखित्वाऽन्तेषुद्विष्टवदेकाङ्काद्वारभ्योत्तरीत्तरद्विगुणा अङ्का देया । ततः प्रथमाङ्गेन द्वादीना संयोजनं कृत्वा द्वाङ्कादधः कोष्ठकान् कृत्वा तेषु सयुक्ताङ्कान् लिखेत् । अन्तिमेन

प्रथमाङ्को न यीज्यः, तावत्सङ्गास्य तस्य वृत्तस्याभावात् । ततो द्वितीयाङ्कं तृतीय-
कोष्ठाङ्कैरुपान्यपर्यन्तैः सयोज्य तृतीयकोष्ठाधः कोष्ठकान् कृत्वा तेषु लिखेत् ।
द्वितीयाङ्ककोष्ठाधः स्थैरप्यङ्कैस्तृतीयकोष्ठस्थितचतुरङ्कं सयोज्य तस्यामेव पङ्क्तावधौ
लिखेत्, एव चतुरङ्कमष्टादिभिः सयोज्याष्टमाङ्काऽधी लिखेत्, तदधीऽपि चतु-
रङ्काधः पङ्क्तिस्थैरष्टमाङ्कं सयोज्य लिखेत्, एव सर्वत्र यावदङ्कसमाप्तिं लेख्यम् ।
एव क्रियमाणे यत्र प्रसारसङ्गाऽधिकसङ्गाऽऽपयते सा न लेख्या । एकत्र लिखिता
चापरत्र न लिखितव्या, किन्तु तदयिमसङ्गाधीगस्तदधः सङ्गाधीगो वा कार्यम् ।
एव सर्वत्र । तथा च प्रथमस्थाने सर्वगुरु, द्वितीयपङ्क्तिस्थेषु द्वितीयादिस्थानेषु
विवक्षितसर्वगुरुमध्ये एकं न्यूनं कृत्वा तावद्गुरुकभेदस्थानानि । एव तृतीयादि-
पङ्क्तिषु एकैकगुरुन्यूनप्रसारस्थानानि । यद्वा प्रथमं सर्वगुरु, द्वितीयपङ्क्तावेक-
लघुस्थानानि, तृतीयपङ्क्तौ द्विलघुस्थानानानीत्यादि ज्ञेयम् । तदुक्तम्—“एको द्वावथ
चत्वारस्ततोऽष्टाविति वर्द्धनम् । पूर्वं परेण सयोज्य तदधी लिखयेद्बुधः ॥ अन्ति-
माङ्कावधि नैव लङ्घयेद्ब्र कुवचित् । एकत्र लिखितं प्राज्ञं पुनरन्यत्र नो लिखेत् ॥”
अत्रोदाहरणमेकाचरैः १ । २ अस्य द्विविकल्पत्वादेकस्थानस्य एकगुरु, द्वितीयस्य एक-
लघुरिति । एतावतैव सिद्धिः । इत्यचरे यथा,—१ २ ४ अवैकाङ्कद्वययोः सयोजने
त्रयाङ्को द्वाङ्काधौ लेख्यः, तस्य चतुर्विकल्पत्वात् तावतैव सिद्धिः । प्रथमस्थानस्य एक-
सर्वगुरु, द्वितीयतृतीयस्थानस्यौ एकगुरु एकलघुर्वा, चतुर्थस्थानस्य सर्वलघुरिति
व्यचरे यथा,—

१	२	४	८	अत्र पञ्चाङ्कस्य चतुरङ्कयोजनं
न कार्यं, नवम-	३	६		भेदाभावात् । तेन त्रयस्य
चतुरङ्कस्य सप्तष्टौ	५	७		सप्त षडधी निवेश्या इति ।

चतुरचरे पताका यथा ।—

अत्रैक द्वाभ्यां	१	२	४	८	१६	सह त्रय
द्वाङ्काधः, एक चतुर्भिः		३	६	१२		सह पञ्च
त्रयाङ्काधः, एकाष्टयोगे नव		५	१०	१४		पञ्चाधः, द्विचतुर्योगे
षट् चतुरधः, द्वाष्टयोगे दश		८	७	१५		षडधः, द्विषोडशयोगी न
कार्यम् । विचतुर्योगे सप्तदशाधः,			११			पञ्चचतुर्योगे नव एकत्र
लिखितत्वान्न लेख्या, त्रयाष्टयोगे			१३			एकादश सप्ताधः, त्रिषोडश-
योगी न कार्यम् । पञ्चाष्टयोगे त्रयोदश एकादशाधः, चतुरष्टयोगे द्वादशाष्टाधः,						चतु षोडशयोगी न कार्यम् , षडष्टयोगे चतुर्दश द्वादशाधः, दशाष्टयोगी न, सप्ताष्टयोगे
पञ्चदश चतुर्दशाधः । अत्र प्रथमस्थाने सर्वगुरु, द्विपञ्चनवस्थाने त्रिगुरुव, एक-						

लघवी वा, चतु षड्दशसप्तैकादशचयोदशसु स्थानेषु द्विगुरवो द्विलघवी वा, अष्ट-
द्वादशचतुर्दशपञ्चदशस्थानेषु एकगुरुस्त्रिलघवी वा, षोडशस्थाने सर्वलघुरिति योजना ।

पञ्चाक्षरपताका यथा ।—

१	२	४	८	१६	३२
	३	६	१२	२४	
	५	१०	२०	२८	
	९	१८	१४	३०	
१७	७	२२	२१		
		११	२६		
		१८	१५		
		१३	२३		
		२१	२७		
		२५	२८		

षडक्षरपताका यथा ।—

१	२	४	८	१६	३२	६४
	३	६	१२	२४	४८	
	५	१०	२०	४०	५६	
	९	१८	३६	२८	६०	
१७	३४	१४	४४	६२		
३३	७	२२	५२	६३		
		११	३८	३०		
		१८	२६	४६		
		३५	४२	५४		
		१३	५०	५८		
		२१	१५	३१		
		३७	२३	४७		
		२५	३८	५५		
		४१	२७	५८		
		४८	४३	६१		
			५१			
			२८			
			५३			
			४५			
			५७			

अनयोरेकद्वयादिलगस्थान पूर्ववदेव वक्तव्यम् इति पताकोट्यवनिता ।

अथ मात्रामेकप्रसारः ।—

तत्रैककलत्रिकलत्रिकलादिषु	१						कति सर्वगुरव ? कति
चैकगुर्वादिषु ? इति बुभुक्षाया	१	१					तद्विधाय तत प्रस्ताव
यथा,—उपर्येककोष्ठ लिखित्वा	२	१					तदध कोष्ठद्वययुक्ति-
द्वय, तदध कोष्ठद्वययुत	१	३	१				पङ्क्तिद्वयम्, तत
कोष्ठचतुष्टययुत पङ्क्ति-	३	४	१				द्वय इत्येव रूपेण
यावदिच्छयैकैक कोष्ठ	१	६	५	१			वर्द्धयित्वा पङ्क्ति
द्वय निख्यम् । एव	४	१०	६	१			कृते उपरि
कोष्ठके द्वयम्	१	१०	१५	७	१		एकाङ्की देय,
सर्वपङ्क्त्यन्त	५	२०	२१	८	१		कोष्ठे च स
एव देय,	१	१५	३५	२८	९	१	पङ्क्त्यादि-
कोष्ठेषु	६	३५	५६	३६	१०	१	एकान्तरेण
द्वाद-	१	२१	७०	८४	४५	११	याऽङ्का
हद्वा	७	५६	१२६	१२०	५५	१२	देया,
	१	२८	१२६	२१०	१६५	६६	१३
	८	८४	२५२	३३०	२२०	७८	१४

यथा प्रथमपङ्क्तिप्रथमकोष्ठे प्रथमाङ्क, द्वितीयपङ्क्त्याद्यकोष्ठे द्वितीयाङ्क, तृतीय-
पङ्क्त्याद्ये एकाङ्क, चतुर्थपङ्क्त्याद्ये त्रयाङ्क, तत एक, ततश्चतुष्टयमिति क्रमेणाद्य
कोष्ठपूरणे सतीति, एवमाद्यन्तकोष्ठपूरणे कृते समानकोष्ठद्वयमध्ये उपरि पङ्क्ति-
मध्यस्थितगुण्यकोष्ठेषु पूरणीयकोष्ठोपरिस्थकोष्ठद्वयाद्यकोष्ठाङ्केन तदुपरिस्थितकोष्ठा-
ग्रिमकोष्ठाङ्कमेकौकृत्य योऽङ्कस्त दद्यात् । द्वितीयपङ्क्तिमध्यस्थकोष्ठे तु पूरणीयकोष्ठो-
परिस्थकोष्ठाङ्केन तदुपरिस्थितकोष्ठद्वयमध्येऽन्तकोष्ठाङ्कमेकौकृत्य दद्यात् । एव कोष्ठ-
पूरणे कृते प्रथमकोष्ठे एककलस्य न्यास, द्वितीयपङ्क्तौ द्विकलस्य, तृतीयपङ्क्तौ
त्रिकलस्य, चतुर्थ्या चतुष्कलस्य, पञ्चम्या पञ्चकलस्येत्येव न्यास । तत्रैककले एक
एव सर्वलघुरेकलघुरूप, द्विकले एक सर्वगुरुरेकगुरुरूप, एक सर्वलघुर्द्विलघुरूप,
त्रिकले सर्वगुर्वभावात् द्वौ लघू एकगुरु एक सर्वलघु, चतुष्कले सर्वगुर्वात्मक एक,
एकगुर्वात्मक त्रय सर्वलघुरेक, पञ्चकले सर्वगुर्वभावात् द्विगुर्वात्मक त्रयम् एक-
गुर्वात्मक चतुष्कलस्य लघुरेक, षष्ठा षट्कलेषु एक, सर्वगुरु, षट् द्विगुरव, पञ्चेक-
गुरव, एक सर्वलघुरित्येव ज्ञेयम् । तत्तत्पङ्क्ताङ्कानेकौकृत्य तत्तत्पङ्क्ता च ज्ञेया,
यथा, षट्कले एक षट्-पञ्चैकाङ्कानां मिलने त्रयोदश प्रागुक्ता भेदा भवन्ति, एवमन्यत्र ।

मात्राखण्डमेकम् ।—

मात्रावृत्तेषु कल्येकगुरवः ? कति द्विगुरवः ? इत्यादिज्ञानार्थं खण्डमात्रामेकः कार्यः । यथा,—उपर्य्येक कीष्ठी लेख्य, तदधी दक्षिणती वामती वातिक्रान्तैककीष्ठी कीष्ठद्वयवत् पङ्क्तिद्वय, तदधस्तथैव कीष्ठत्रयवत् पङ्क्तिद्वितय, तदधस्तथैव

					१	१
				१	१	२
				२	१	३
			१	३	१	५
			३	४	१	८
		१	६	५	१	१३
		४	१०	६	१	२१
	१	१०	१५	७	१	३४
	५	२०	२१	८	१	५५
	१	१५	३५	२८	९	८६
	६	३५	५६	३६	१०	१४४
१	२१	७०	८४	४५	११	२३३
७	५६	१२६	१२०	५५	१२	३७७
१	२८	१२६	२१०	१६५	६६	६१०
८	८४	२५२	३३०	२२०	७८	९८७

कीष्ठचतुष्टयवत् पङ्क्तिद्वय तदध कीष्ठपञ्चकोपेतपङ्क्तिद्वयमित्येकप्रकारेण यावद्विच्छ कुर्यात् । एव कीष्ठेषु लिखितेषु कीष्ठवह्निर्गमप्रदेशेऽन्यकीष्ठेषु एकद्वि-एकत्रैकचतुरादिक्रमेणैकान्तरेणैकीत्तरवृद्धाङ्का देया, द्वितीयप्रदेशेऽन्यकीष्ठेषु सर्व-त्रैकाङ्का देया । मध्यकीष्ठे तु स्त्रीपरि कीष्ठाङ्गेन तदुपरिकीष्ठपुर स्थितकीष्ठाङ्गमकीकृत्य पूर्ववलिखेत् । यथा, अत्र प्रथमपङ्क्तावेकमात्रस्य न्यासः । द्वितीयपङ्क्तौ द्विकलस्य, तृतीयाया त्रिकलस्येत्येव पूर्ववत् न्यासः । सर्वगुणैकगुणैर्वादि कथनञ्च पूर्ववदेव कार्यम् । प्रतिपङ्क्तिप्रस्तारसङ्ख्याज्ञानार्थं तत्तत्पङ्क्तिस्थान् सर्वानङ्कानेकीकृत्य सिद्धमङ्गमेकाङ्कान् परतो वह्निर्लिखेत् । मात्रामेकौ मात्राखण्डमेकौ च सम्प्रति ।—“आदावेक न्यसेत् कीष्ठ तदध पङ्क्तियुग्मके । द्वौ द्वौ च तदधस्त्री-स्त्रीनेवरूपेण वर्द्धनम् ॥ १ ॥ अन्तकीष्ठेषु सर्वेषु प्रथमाङ्क न्यसेत् सुधी । आदौ चैक ततो द्वौ च पुनश्चैक ततस्त्रयम् ॥ २ ॥ एकान्तरञ्च वृद्धाङ्गमेवरूपेण पूरणम् । मध्यकीष्ठ तत प्राज्ञै पूरणीय शिर स्थितै ॥ ३ ॥ शिर स्थितोर्द्धकायाङ्गमेकीकृत्य प्रपूरयेत् । एव क्रमेण सिद्ध स्यान्मात्रामेकं सशयः” ॥ ४ ॥ इति खण्डमात्रामेकः ।

लगक्रियाङ्गसन्दोहे भवेत् सङ्ख्या विमिश्रिते ।

उद्दिष्टाङ्गसमाहारः सैको वा जनयेदिमाम् । (च)

सङ्ख्यैव द्विगुणैकोना सङ्घिरध्वा प्रकीर्तितः ।

वृत्तस्याङ्गुलिकीं व्याप्तिमधः कुर्यात् तथाऽङ्गुलिम् ॥ (छ)

वंशेऽभूत् कश्यपस्य प्रकटगुणगणः शैवमिद्वान्तवेत्ता

विप्र पाण्ड्येक(पथ्येक)नामा विमलतरमतिर्वेदतत्त्वार्थबोधे ।

केदारस्तस्य सूनुः शिवचरणयुगाराधनैकाग्रचित्तः

कन्दस्तेनाभिराम प्रविरचितमिदं वृत्तरत्नाकराख्यम् ॥

इति वृत्तरत्नाकराख्ये कन्दसि प्रस्तारादिकथन नाम षष्ठोऽध्यायः ।

समाप्तश्चाय ग्रन्थः ।

(च) क्रमप्राप्तप्रस्तारभेदसङ्ख्यानमाह,—लगक्रियेत्यादि । सन्दोह समाहार, प्रकारान्तर्गमाह,—उद्दिष्टाङ्गानां समाहारः सैक एकेन सहित इमा प्रस्तारव्यक्ति-भेदसङ्ख्या जनयेत् बोधयेत् इदमुपलक्षणम् । लीलावत्युक्त एकद्वयादिलगव्यक्ति-समाहारः, सैकोऽपि प्रस्तारभेदसङ्ख्या बोधयेदेवेति बोध्यम् ।

(छ) क्रमप्राप्तमव्ययोगमाह ।—द्विगुणा द्विरावृत्ता सख्या प्रस्तारसख्या एकोना सती अत्रा प्रकीर्तित । तत्रोपपत्तिमाह,—यत वृत्तस्य वृत्तसंस्थानस्य आङ्गुलिकी व्याप्ति स्थानं मुक्तेति शेषः, अङ्गुलि अङ्गुलिमित स्थानम् अधः कुर्यात् । यथा ब्रह्मचरे अष्टौ भेदसंख्या, तल्लेखनस्थानानि अष्टौ भेदयोरन्तरालस्थानानि सप्त इति पञ्चदश स्थानानि पञ्चदशाङ्गुलिमितानि कार्याणि, तत अष्टौ भेदस्थानानि सप्त तदन्तरालदेशस्थानानि इति विशेषः । द्विगुणप्रस्तारसङ्ख्या एकेन ऊना पञ्चदश-सङ्ख्या भवति इति तथोक्तमिति बोध्यम् ।

इति श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्यकृता

वृत्तरत्नाकरविवृतिः ।

गणोत्तरं गणसन्निवेशे गणफलबोधकचक्रम् ।

३६

सन्निवेशे	फलम्	सन्निवेशे	फलम्	सन्निवेशे	फलम्	सन्निवेशे	फलम्
मित्रात् मित्रस्य ।— भगणात् भगणस्य, भग- णाद्भगणस्य नगणान्नगणस्य, नगणात् भगणस्य ।	प्रचुरधनादि लाभः ।	भृत्यात् मित्रस्य ।— भगणात् भगणस्य, भगणात् नगणस्य, यगणात् सगणस्य यगणान्नगणस्य ।	समस्तकार्य- सिद्धिः ।	उदासीनात् मित्रस्य ।— जगणात् भगणस्य, जगणात् नगणस्य, तगणात् भगणस्य तगणान्नगणस्य ।	अस्वार्थ- सिद्धिः ।	शचीर्भित्तस्य ।— रगणात् भगणस्य, रगणात् नगणस्य, सगणात् भगणस्य सगणान्नगणस्य ।	शून्यम् ।
मित्राद्भृत्यस्य ।— भगणात् भगणस्य, भगणात् यगणस्य, नगणात् भगणस्य, भगणात् यगणस्य ।	स्थिरता ।	भृत्याद्भृत्यस्य ।— भगणात् भगणस्य, भगणात् यगणस्य, यगणात् यगणस्य यगणाद्भगणस्य, ।	प्रसिद्ध्यादि	उदासीनाद्भृत्यस्य ।— जगणाद्भगणस्य, जगणात् यगणस्य, तगणाद्भगणस्य, तगणात् यगणस्य ।	प्रभुत्वम् ।	शचीर्भृत्यस्य ।— रगणाद्भगणस्य, रगणात् यगणस्य, सगणाद्भगणस्य, सगणात् यगणस्य ।	स्त्रीनाशः
मित्रादुदासीनस्य ।— भगणाज्जगणस्य, भगणात् सगणस्य, नगणाज्जगणस्य, नगणात् तगणस्य ।	शून्यम् ।	भृत्यादुदासीनस्य ।— भगणाज्जगणस्य, भगणात् तगणस्य, यगणाज्जगणस्य, यगणात् तगणस्य ।	धनहानि	उदासीनादुदासीनस्य ।— जगणाज्जगणस्य, जगणात् तगणस्य, तगणाज्जगणस्य, तगणात् तगणस्य ।	विनाशः ।	शतीरुदासीनस्य ।— रगणाज्जगणस्य, रगणात् तगणस्य, सगणाज्जगणस्य सगणात् तगणस्य ।	दुःखदारि- द्र्यादि ।
मित्रात् शत्रोः ।— भगणात् रगणस्य, भग- णात् सगणस्य, नगणात् रगणस्य, नगणात् सगणस्य ।	बन्धुपीडा	भृत्यात् शत्रोः ।— भगणात् रगणस्य, भगणात् सगणस्य, यगणात् रगणस्य यगणात् सगणस्य ।	श्रीक ।	उदासीनात् शत्रोः ।— जगणात् रगणस्य, जगणात् सगणस्य, तगणात् रगणस्य तगणात् सगणस्य ।	सर्वनाश	शत्रोः शत्रोः ।— रगणात् रगणस्य, रगणात् सगणस्य, सगणात् सगणस्य सगणात् रगणस्य ।	स्वस्य सर्वथा नाशः ।

छन्दोमञ्जरी ।

प्रथमः स्तवकः ।

अन्यकृन्मङ्गलाचरणम् ।

देवं प्रणम्य गोपालं वैद्यगोपालदासजः ।

सन्तोषातनयश्छन्दो गङ्गादासस्तनोत्यदः ॥ १ ॥

सन्ति यद्यपि भूयासश्छन्दोग्रन्था मनोषिणाम् ।

तथापि सारमाकृष्य नवकार्यो ममोद्यमः ॥ २ ॥

टीकाकृन्मङ्गलाचरणम् ।

या सर्ववर्णापि च शुक्लवर्णिनी शुक्लापि या कृष्णमुपाश्रिता सदा ।

सती च या सर्वगल दधत्यपि सा शाश्वती मे स्फुरतात् सरस्वती ॥

अथारम्भे विघ्नविध्वसाय खेष्टदेवताप्रणतिरूपमङ्गलमाचरन् प्रतिपाद्य निर्दिशति,
देवमिति ।—वैद्य भिषग्जातीय य गोपालदास तस्मात् जात, [“पञ्चम्यामजातौ”
(३।२।६८ पा०) इति ड] तथोक्त, सन्तोषा ताम काचित् रमणी, तस्यास्तनय,
पुन गङ्गादास तदाख्य कश्चित्, गा पृथिवी पालयति इति गोपाल [“कर्मस्थय”
३।२।१ पा०], दीव्यति क्रौडति इति देव [नन्दादित्वात् ल्यु] नित्यक्रौडापरायण
सर्व्वरक्षक इत्यर्थ, तेन श्रीमन्नारायणस्य मूर्तिविशेष बालगोपालरूप, तम्, पञ्चा-
न्तरे—गा सुरभी पालयति इति (“गौर्नाऽऽदित्ये बलीवर्द्धे क्रतुमेदर्षिमेदयो । स्त्री
तु स्याद्विशि भारत्या भूमौ च सुरभावपि । पुस्त्रियो, स्वर्गवज्राम्बु-रश्मिदृग्वाण-
लोमसु ॥” इति विश्व) त नन्दसुत प्रणम्य अद वक्ष्यमाणप्रकार छन्द तदाख्य
अन्यमित्यर्थः, तनीति प्रकटयति ॥ १ ॥

ननु बहव पिङ्गलादिकृता छन्दोग्रन्था सन्ति, तत् कथं ते पुनरयमुद्यमः ?
इत्याशङ्गाह, सन्तीति ।—यद्यपि यदि च, मनस ईशते इति मनोषिण तेषा
मनोषिणा विदुषा पिङ्गलाचार्यादीना भूयास अतिबहव छन्दोग्रन्था सन्ति
विद्यन्ते, तथापि सार तेष इति शेष, आकृष्य सङ्गृह्य नवकार्यं नवा एव नवका
[स्वार्थे कन्] नया वाचा ते एव अर्थ, प्रयोजन यस्य स, तेषा मुखवीधार्थ इति वा
मम उद्यम, यव ॥ २ ॥

इयमच्युतलीलाख्या सहृत्ता जातिशालिनी ।

कन्दसां मञ्जरी कान्ता सभ्यकण्ठे लगिष्यति ॥ ३ ॥

ग्रन्थारम्भ ।

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्त जातिरिति द्विधा ।

वृत्तमक्षरसङ्ख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥ ४ ॥

न केवल बालश्रीधार्योऽय ग्रन्थ, अत्रेश्वरलीलावर्णनात् सभ्याना प्रवीणानामपि सन्तोष सम्भवतीत्याहुः, इयमिति ।—अच्युतस्य श्रीकृष्णस्य लीलाभि क्रीडास्तवादि-कथनेन इत्यर्थ, आख्या युक्ता, पक्षान्तरे—न च्युता अच्युता अपरिच्छीणा सम्पूर्णा इति यावत्, या लीला विलासा, ताभि आख्या नि शेषलीलावती, तथा सहृत्ता नवनवभावादिविशिष्टपद्यान्विता, अन्यत्र—सत् शोभन वृत्त चरित्र यस्या, सा (“वृत्त पद्ये चरित्रे च” इत्यमरः), तथा जाति मात्राच्छन्द आर्यादि “जाति-र्मात्राकृता भवेत्” इति वक्ष्यमाणीति, तथा शास्त्रे श्रीभक्ते इति, कान्तापक्षे—जाति ब्राह्मणादि, सहृत्तासम्भूता इत्यर्थ, इय कान्त कान्ति विद्यतेऽस्या इति कान्ता हृदयग्राहिणी, पक्षान्तरे—मनीरसा, अथवा [कान्ता इव इति लक्ष्मीपमा] कन्दसा वृत्ताना मञ्जरी इव मञ्जरी तन्नामकग्रन्थ इत्यर्थ, पक्षान्तरे—कन्दसाम् अभिलाषाणा मञ्जरी अभिनवसुकुमारालङ्काररूपा वरवर्णिनी इत्यर्थ, सभ्याना विदुषा कण्ठे लगिष्यति स्थास्यति, भगवल्लीलारसलीलात् सभ्या सततमेत सन्दर्भं पर्यालोचयिष्यन्तीति भावः । उक्तञ्च विदग्धमाधवे,—“यथास्मिन् सन्दर्भे ददपि कविता नाति ललिता, मुद धास्यन्त्युच्चैस्तदपि हरिगन्वाद् बुधगणा” इति । यद्यपि मञ्जरी कर्णभूषणत्वप्रसिद्धिरस्ति तथापि अस्या वाङ्मयत्वात् कान्तासाहस्यञ्च कण्ठलघुत्वमुक्तं कण्ठलघ्ना च श्रोतु कर्णमलङ्करोतीति अस्या मञ्जरीलघ्वपदेश, उक्तञ्च विदग्ध-माधवे—“कथं भवत कर्णपूरीकृतेय सन्दर्भमञ्जरी” इति ॥ ३ ॥

प्रकृत निर्दिशति, पद्यमिति ।—चतुर्णां पादानां श्रीक्रीयतुरीयभागाणां समा-हार चतुष्पदी [समाहारद्विगु “द्विगो” (४।१।२१ पा०) इति डीपि “पदद्वद्व—” (६।१।६३ पा०) इति पद्माव] । पद्यते क्रीर्यते इति पद्य, तदाख्य भवतीति शेष । तच्च पद्य द्विधा, वृत्त जातिश्च । अत्रै वर्षं सङ्ख्यात गणित पद्य वृत्तम् उक्थादि । मात्रा लघ्वक्षर तथा कृता रचिता पद्यमित्यर्थ, विधेयग्राधान्यात् स्त्रीत्व, जाति आर्यादि । उक्तञ्चाग्नेये—“मात्राभिर्गणना यत्र सा जातिरिति काश्यप ।” इति । गणना लघुवर्ण एकमात्र, गुरुस्तु द्विमात्र, । उक्तञ्च—“एकमात्री

सममर्द्धसमं वृत्त विषमञ्चेति तत् त्रिधा ।

सम समचतुष्पाद भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥ ५ ॥

आदिस्तृतीयवद् यस्य पादस्तुर्यो द्वितीयवत् ।

भिन्नचिह्नचतुष्पाद विषमं परिकीर्तितम् ॥ ६ ॥

म्यरस्तजस्रगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।

समस्त वाङ्मय व्याप्त त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥ ७ ॥

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो

भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।

भवेत् ऋक्षो हिमावो दीर्घं उच्यते । विमावस्तु भ्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चाङ्गनामकम्” इति ॥ ४ ॥

सममिति ।—तत् वृत्तम् अक्षरसङ्ख्यात छन्द इत्यर्थः, विधा भवतीति शेष ।—समम्, अर्द्धसमं, विषमञ्च इति । तत्र समाञ्चत्वार पादा यत्र तत् वृत्तं समं भवति, [अत्र चतुःशब्दस्य सङ्ख्यावाचकत्वेऽपि “सङ्ख्यासपूर्वस्य” (५।४।१४० पा०) इति सूत्रेण अन्तलीपसमासान्ताप्राप्तौ “वर्णादनिच् केवलात्” (५।४।१२४ पा०) इति सूत्रात् केवलशब्दानुवृत्ते “विपदे बहुव्रीहौ मा भूत्” इति दीक्षितवाक्यात् “समचतुष्पादम्” इत्यत्र नान्तलीपः] । यस्य वृत्तस्य आदि प्रथम पाद इत्यर्थः, तृतीयवत् तृतीय-पादवदित्यर्थः, तथा तुर्यं चतुर्थं पाद द्वितीयवत् द्वितीयपादवत् पूर्वार्द्धवत् परार्द्ध-तायाम् इत्यर्थः, तत् वृत्तम् अर्द्धसमं भवति, भिन्न चिह्नं लक्षणं येषां तादृशा चत्वार पादा यस्य तादृशं वृत्तं विषमं परिकीर्तितं कथितम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

इदानीं छन्दोलक्षणीपयोगिनः सङ्केतितान् दश गणानुल्लिखति, म्यरस्तेति ।—ल लघुरन्तं येषां तथोक्तैः लसहितैरित्यर्थः, एभिः स्वरस्तजस्रगैः म य र स त ज भ न ग लैः दशभिरक्षरैः विष्णुना त्रैलोक्यमिव समस्त वाङ्मयं शास्त्रं व्याप्तं पूरितम् । एतैरेव दशभिरक्षरैश्छन्दासि वर्ण्यन्ते इति भावः ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तानामक्षराणां सङ्केतितार्थान् दर्शयति, न इति ।—तथो गुरवो यत्र स गणः मः, तथो लघवः यत्र स गणः नकारः, आदि गुरुर्यस्य स गणः भकारः, [“छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति” इति नियमात् “भ” इति लतप्रथमैकवचनम्, अथवा असिद्धविधेरनित्यत्वात् विसर्गलोपेऽपि आदिशब्देन सन्धिः, केचित् तु व्यञ्जनमात्रं भृशं तस्मात् सुपो लोपे सन्धिं विधाय भकारस्थाने वकारः (जश्भावः) न कुर्वन्ति प्रकृतिदर्शनार्थम् ।

जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः

सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥ ८ ॥

गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।

क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्श्यते यथा ॥

म ॰ ॰ ॰, न ॰ ॰ ॰, भ ॰ ॰ ॰, य ॰ ॰ ॰, ज ॰ ॰ ॰,

र ॰ ॰ ॰, स ॰ ॰ ॰, त ॰ ॰ ॰, ग ॰, ल ॰, ॥ ९ ॥

ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः ।

गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः ॥

यथा (॰ ॰) (— ॰ ॰) (— ॰ ॰) (॰ —) (— — —) ॥ १० ॥

एवमन्यत्रापि । इति] । आदि लघुर्यस्य स गणः य, गुरु, मध्यगत, यस्य तादृशी गणः ज, लघु मध्यः यस्य तादृशी गणो र, अन्त गुरुर्यस्य तादृशी गणः स, अन्त लघुर्यस्य तादृश गणः त, भवतीति सर्व्वं योज्यम् । अत्र वृत्तेषु गणनिर्देशे विभिरेवाचरैः गणी भवतीति बोद्धव्यम् । यथा—मगणः,—मेधावी ।—नगणः,—चलति । भगणः,—धावति । यगणः,—नराणाम् । जगणः,—पचति । रगणः,—पर्वत । सगणः,—रमण । तगणः,—धीरेण । इत्यादि । गुरुरिति ।—गकार एक गुरु, लकार एकक लघु । स्त्रौ गुरुलघू इत्यर्थः । यथा,—मगणः,—स । लगणः,—च, तु । इति । क्रमेण च यथाक्रम मकारादि-क्रमेणेत्यर्थः, रेखाभिः चिह्नविशेषैरित्यर्थः, एषा मादीनां दशानां गणानां संस्थानम् आकृतिं दर्श्यते प्रकाश्यते । यथा,—म ॰ ॰ ॰, न ॰ ॰ ॰, भ ॰ ॰ ॰, य ॰ ॰ ॰, ज ॰ ॰ ॰, र ॰ ॰ ॰, स ॰ ॰ ॰, त ॰ ॰ ॰, ग ॰, ल ॰, गुरुलघ्वी आकृतिस्तु गुरुचिह्नं वक्राकृतिं हस्तिदन्ताग्रभागवत्, लघुचिह्नञ्च सरलरेखाकृति इति फलितम् । प्राकृतपिङ्गले तदङ्गनविधिर्यथा—“स गुरु वङ्ग दुमचो अक्षी लङ्ग ह्रीङ्ग सुङ्ग एक-कली” तत्र स यथा “स गुरुर्वङ्गो विमावोऽन्यो लघुर्भवति शुङ्ग एककल” इति । एतन्मतानुसारेणैव वृत्तरत्नाकरे—“ग्वङ्गो, ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लजु” इति । वाग्वीभूषणादौ तु—“गुरुस्तु द्विकली ज्ञेयो गजदन्तसमाकृतिः । लघुस्तदन्य शुङ्गो ऽसावेकमात्र प्रकीर्तितः ॥” इति ॥ ८५ ॥

वृत्तस्य गणान् उक्त्वा जातेर्गणान् निर्दिशति, ज्ञेया इति ।—अत्र ग्रन्थे आर्यादिषु जातिच्छन्दसु इत्यर्थः, चतुष्कलाः चतुर्मात्रा सर्वान्तमध्यादिगुरवः,—सर्वगुरवः

मानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् ।

वर्णः सयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥ ११ ॥

अत्र पादान्तगो लघुर्गुरुर्भवेद्वा । (क) यथा—

तरुणं सर्षपशाक नवौदनं पिच्छिलानि च दधीनि ।

अल्पव्ययेन सुन्दरि । ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥ १२ ॥

अत्र सुन्दरीति ग्राम्यशब्दे परे विकल्पेन लघुत्वम् ।

अन्तगुरव , मध्यगुरव , आदिगुरव इत्यर्थः , तथा चतुर्भिर्लघुभि उपेता चतुर्लघव इत्यर्थः , पञ्च गणा सन्निहता । तथा च म सर्वगुरव , यथा—रामा । सगण अन्त-गुरव , यथा—तगव । ज, मध्यगुरव , यथा—नवीन । भ आदिगुरव , यथा—माधव । ग्लौ चतुर्लघव , यथा—वितरति इति । ये खलु गणा , पूर्वं विभिरक्षरै सञ्जाता , मात्राच्छन्द सु ते एव चतुर्मात्राभि भवन्ति, इति विशेषः ॥ १० ॥

गुरुलक्षण निर्दिशति, मानुस्वार इति ।—मानुस्वार अनुस्वारसहित । उपलक्षणमेतत् अवसाने व्यञ्जनान्तोऽपि लघुर्गुरुर्भवेतीति बोध्यम् । दीर्घश्च दीर्घवर्णश्च, यथा—अ इ उ ऋ लृ भिन्ना स्वरवर्णा , विसर्गी च विसर्गयुक्तश्च, सयोग, सयुक्तवर्णं तस्मात् पूर्वं पूर्ववर्णश्च गुरु भवेत् , तथा पादान्तग चरणान्त स्थित लघुरपीत्यर्थः , वर्णं गुरु वा विभाषया भवेत् ॥ ११ ॥

(क) अतेति ।—अत्र छन्दसि इत्यर्थः , पादान्तग लघु गुरु वा भवेत् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् वृत्तेषु लघीर्गुरुत्व वा स्यात् । जातिषु तु लघीर्गुरोश्च गुरुत्व वा स्यादिति बोद्धव्यम् । पादान्तगलघीर्गुरुत्वे यदि बन्धदार्ढ्यानिर्णय भवेत् तदा न दोषः , अन्यथा तु दोषः । उक्तञ्च दर्पणे ।—“दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसा-मस्त्राणि वस्त्राण्यपि ।” अत्र वस्त्राण्यपीति लघुरपि गुरुता भजते । तथा च बन्धदार्ढ्यामेव पादान्तगलघीर्गुरुत्वे हेतुः । तस्मात्—“पादान्तलघीर्गो गुरुभाव उक्त तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयम् , प्रथमतृतीयपादविषयन्तु वसन्ततिलकादेरिव” इति । काव्यप्रकाशे तु—“अप्राप्तगुरुभावान्तलघु * * वृत्तम्” इति दोष व्याख्याने, उक्तमिति दिक् ।

तरुणमिति ।—हे सुन्दरि । ग्राम्यजनः तरुण नव सर्षपशाक, नवौदन नवान्नं, पिच्छिलानि अधनानि दधीनि च अल्पव्ययेन मिष्ट यथा स्यात् तथा अश्नाति भक्षयति । अत्र पथ्यार्थोक्तं, तस्याश्च वक्ष्यमाणलक्षणरौत्या आद्ये पादे द्वादश मात्रा , द्वितीये पादे अष्टादश, तृतीये पादे द्वादश मात्रा, चतुर्थे पञ्चदशमिति सामान्यो

तथा भट्टि ।—

अथ लुलितपतत्तिमालं रुग्णासनबाणकेशरतमालम् ।

स वन विविक्तमालं सीता द्रष्टु जगामालम् ॥ १३ ॥

अत्र प्रथमपादान्तगुरीर्लघुत्वम् ।

तथा मत्पितु पारिजातहरणनाटके ।—

सिन्दूरपूरकृतगैरिकरागशीमे

शश्वन्मदस्रवणनिर्भरवारिपूरे ।

सङ्ग्रामभूमिगतमत्तसुरेभकुम्भ-

कूटे मदीयनखराशनयो विशन्तु ॥ १४ ॥

अत्र तृतीयचतुर्थपादान्तलघीर्गुरुत्वम् ।

नियम । ततश्चात्र द्वितीयचतुर्थपादान्तलघीर्गुरुत्व, तृतीये च सुन्दरीति ग्राम्यशब्दे परव स्थितेऽपि वैकल्पिकत्वात् न गुरुत्वमिति न छन्दोभङ्गदोष इति बोध्यम् ॥ १२ ॥

अथेति ।—अथ लङ्कादाहानन्तरं लुलितानां चलितानां पतत्तिष्णां पत्तिष्णां माला सहति यस्मिन् तत्, रुग्णा भग्न्या असनादयो उच्चविशेषा यस्मिन् वने, (असन,—पीतसाल, बाण,—क्षिण्टीविशेष, केशर,—नागकेशर, तमाल,—स्वनामख्यातो वृक्ष) । विवक्ता पृथग्भूता माला पङ्क्तयो यत्र तत्, वनम् अशीक-वनम् इत्यर्थ, स हनूमान् अत्र पर्याप्त यथा तथा सीता द्रष्टुं जगाम । [अत्र प्रतिपादान्ते वृत्तिपरि पुष्पवदवस्थानात् पुष्पितधमकम्] ॥ १३ ॥

सिन्दूरेति ।—इन्द्राय कुपितस्य गरुत्वत उक्तिरियम् । मम इमे मदीया नखरा एव अशनय वज्राणि, सिन्दूरपूरेण सिन्दूरसङ्गेन कृता गैरिकरागस्य शीभा यस्य ताड्ये, शश्वत् अजस्र यत् मदस्रवण मदचरण तदेव निर्भरवारिपूरं प्रस्रवण-जलौघ, यस्मात् तथाभूते, सङ्ग्रामभूमि गत य मत्त सुरेभ सुरहस्ती ऐरावत इत्यर्थ, तस्य कुम्भकूटे शिर पिण्डशङ्के, (“कुम्भौ तु पिण्डौ शिरस” इति “कूटोऽस्ती शिखरं शङ्कम्” इति चामर) विशन्तु प्रविशन्तु, नखरप्रहारैस्ते ऐरावतकुम्भौ विदारयामीति भावः । [अत्र सिन्दूरपूरे गैरिकरागत्वारीपः, मदस्रावे निर्भरवारित्वा रीपः, कुम्भे कूटत्वारीपः, नखरे च अशनित्वारीपः शाब्दः, केवलं सुरेभः पर्वतत्वारीपः आर्थः, तस्मादेकदेशविवर्त्तिरूपकमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे,—“यत्र कस्यचिदार्थत्वं मेकदेशविवर्त्ति तत्” इति] । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ १४ ॥

तथा समाच्युतचरितेऽपि ।—

रक्तेन केशिदशनक्षतसम्भवेन

रेजे स मण्डिततरो हरिबाहुदण्डः ।

तद्वन्तसन्दलितभौमभुजप्रताप-

वज्जेरिव स्फुटकणप्रकरेण कीर्णः ॥ १५ ॥

अत्र प्रथमतोयपादान्तस्यापि लघोर्गुणत्वम् ।

“प्रज्जे वा” इति पुनः पिङ्गलमुनेर्विकल्पविधायक सूत्रम् ।

ततश्च कुमारे ।—

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा ।

निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ १६ ॥

अत्र प्रशब्दे परे गुरीर्लघुत्वम् ।

प्राप्य नाभिर्द्धमज्जनमाशु

प्रस्थितं निवसनग्रहणाय ।

श्रीपनीविकमरुन्ध किल स्त्री

वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम् ॥ १७ ॥ इति माघे ।

अत्र ऋशब्दे परे गुरीर्लघुत्वम् । तीव्रप्रयत्नीच्चारणेनात्र लघुत्वमिति कण्ठाभरणम् ।

रक्तेनेति ।—स हरिबाहुदण्ड केशी नाम कशिदसुर तस्य दशनै यत् क्षत
व्रण तस्मात् सम्भवी यस्य तथोक्तेन रक्तेन मण्डिततर अतिशयेन शोभित सन्
तस्य केशिन दन्तै सन्दलित विदारित य भौम भयङ्कर भुज बाहु तस्य
प्रताप एव वज्जि तस्य स्फुट उज्ज्वल य कणाना प्रकर समूह तेन कीर्ण व्याप्त
इव रेजे शुशुभे । [अत्र प्रतापे वज्रगारोपणात् इवप्रयोगाच्च रूपकानुप्राणितोपेक्षा-
लङ्कार । तदुक्त दर्पणे,—“भवेत् सन्भावनीत्येचा प्रकृतस्य पगात्मना” इति] । वृत्त
वसन्ततिलकम् ॥ १५ ॥

सेति ।—मङ्गलार्थस्नानेन विशुद्धगात्री निर्मलाङ्गी, गृहीत प्रत्युद्गमनीयवस्त्र
धौतवस्त्र यथा सा धौतवसनाच्छादिता सा पार्वती, निर्वृत्त निष्पन्न पर्जन्यस्य
जलेनाभिषेकी यस्या सा [काशस्य पुष्प काश “फले लुक्” (४।३।१६३ पा०) इति
तद्धितलुक्] प्रफुल्ल काश काशपुष्प यस्या सा तथोक्ता वसुधा इव रेजे शुशुभे ॥ १६ ॥

प्राप्येति ।—नाभिरेव ऋद [इति रूपक] तत्र सज्जन प्राप्य आशु भटिति

यदुक्तम्,—

यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् ।

न च्छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तदा दोषाय सूरयः ॥ १८ ॥

यतिर्जिह्वेष्टविश्राम-स्थान कविभिरुच्यते ।

सा विच्छेदविरामादौः पदैर्वाच्या निजेच्छया ॥ १९ ॥

निवसनग्रहणाय वस्त्राकर्षणाय (स्नातस्य वस्त्रग्रहण युक्तम्) । प्र स्थत प्रवृत्तम् उपनीवि नीविसमीपे, प्रायेण तत्र भवम् औपनीविक, तत्र व्यावृत्तम् इत्यथ, वल्लभस्य पत्यु कर स्त्री आत्मकराभ्याम् अरुन्व किल रोध नाटितवती इत्यर्थ ॥ १७ ॥

“कल्य बि सलुत्तपरो वखो लहु जीह्वी” (कुत्रापि सयुक्तपरो वर्णो लघु-भवंति, इति स०) इति प्राकृतपिङ्गलीते, सयुक्तवर्णात् पूर्वस्य गुरुत्व न सार्वत्रिक-मिति प्राचा मतमाह, यदेति ।—यदा तीव्रप्रयत्नेन अतिद्रुतपठनेनेत्यर्थ, संयोगादे (इतत्०) सयुक्तवर्णात् पूर्वस्य अगौरव लघुत्वम्, अथवा संयोग मिलितवर्णं स आदि यस्य तस्य सयुक्तवर्णप्रभृते अगौरवम् असम्मानम्, अनादर इति यावत्, उभयत्र भवतीति शेषः, तदा छन्दोभङ्ग न दोषाय, इति सूरय विहास आहु कथयन्ति । यथा—“नाह वाली सुबाहुनं खर-त्रिशिरसौ दूषणसाडकाहम्” इति, “काकस्य चक्षुर्यदि स्पर्शयुक्ता” इति, “मृतोऽयमिति ज्ञात्वैव” इति च । अत्र खर विशिरसा-वित्यादिषु तीव्रप्रयत्नोच्चार्यत्वात् वीत्यादि सयुक्ते वर्णे परेऽपि पूर्वाक्षरस्य न गुरुत्वमिति बोध्यम् । अत्र संयोगादेरित्यादिशब्दात् “परिषदवलान् महाब्रह्मे” इत्यादिवत् कचित् अधिकक्षरेषु तीव्रीच्चारणवशात् कचिद्वा लघुषु गुरुकरणे गुरुषु वा लघूक्त्य पठने न छन्दोभङ्गप्रसक्ति इति सूच्यते । तदुक्त प्राकृतपिङ्गली—“जइ दीह्वी बिअ वखो लहु जीह्वी पढइ सो बि लह् । वखो बि तुरिअपढिओ दो तिसि बि एक जाणेहु ॥” इति । अस्य सङ्गत यथा—“यदि दीर्घमपि वर्णं लघु जिह्वा पठति सोऽपि लघु । वर्णा अपि स्वरितपठिता द्वौ तथो वा एक जानीहि ॥” इति । वस्तुतस्तु जनाचरतायाम् अधिकवर्णताया वा गुरुवर्णस्थले लघोः, लघुस्थले वा गुरो प्रयोगात् दोष एव । यथाऽऽह दण्डी,—“वर्णानां न्यूनताधिक्ये गुरुलघ्ववस्थास्थिति । तत्र तद्विन्नवच सादेष दोषः सुनिश्चित ॥ इन्दुपादाः शिशिराः स्पृशन्तीत्यूनवर्णता । सहकारस्य किशलयान्याद्राशीत्यधिकाक्षरम् ॥” इति ॥ १८ ॥

यतिलक्षण निरूपयति, यतिरिति ।—जिह्वाया इष्टम् अभिलषितं यत् विश्राम-स्थान सा यति कविभिः, उच्यते कथ्यते । जिह्वा यत्र स्वेच्छया विरमति सैव

क्वचिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्वकृतिभिः

पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च ।

पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितसन्धिं श्रयति तां

यथा कृष्णः पुष्पात्पुष्पमहिमा मां करुणया ॥ २० ॥

अथ च श्लोकच्छन्दीगोविन्दे मम गुरो ।

यतिरित्यर्थः । सा च विच्छेदविरामाद्यै पदै निजच्छया निजस्य कवेरित्यर्थः, इच्छया वाच्या अभिप्रेया । विच्छेदविरामादिशब्दा यतिपर्याया, कवय येन यति-पर्यायेण यतिमभिधातुमिच्छन्ति तेनैव सा वक्तव्येति भावः । विशेषमाह वृत्ति-कार,—“यति सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः । समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ता-व्यक्तिविभक्तिके ॥ क्वचित् तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवति । यदि पूर्वोपरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥ पूर्वान्तवत् स्वर सन्धौ क्वचिदेव परादिवत् । द्रष्टव्यो यतिचिन्ताया यथादेश परादिवत् ॥ नित्यं प्राक्पादसम्बन्धाद्यादयं प्राक्पादान्त-वत् । परेण नित्यसम्बन्धा. प्रादयश्च परादिवत् ॥” इति ॥ १९ ॥

तद्विशेषमाह, क्वचिदिति ।—पूर्वकृतिभिः पूर्वपण्डितैः अभिहिता यति क्वचित् छन्दसि, न तु सर्ववेत्यर्थः, आस्ते । सा यति पदान्ते स्थिता चेदिति शेषः, शोभा व्रजति प्राप्नोति, पदं सुप्तिङन्तरूपं तस्य मध्ये त्यजति च शोभामिति शेषः, पद-मध्ये यतिर्दोषावहेति भावः । पुनः किन्तु तत्रैव पदमध्ये एव असौ यति स्वरैश्च स्वरवर्णेन विहितः कृतः सन्धिर्यत्र तथाभूता चेदिति शेषः, ता शोभा श्रयति भजते । उदाह्रियते, यथेति,—अतुलं निरुपमं महिमा यस्य तथाभूतः कृष्णः करुणया कृपया मां पुष्पात् पुष्पमालयतु । अत्र पुष्पा इत्यस्मात् यति पुष्पात्विति पदमध्येऽपि न दुःश्रवणमापादयतीति न शोभाविरह इति भावः । फलितार्थस्तु यत्र यथा श्रुति-कटुत्वं न स्यात् तत्रैव यतिर्माननीयेति । तथा च दण्डो,—“श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यति विदुः । तदपि यतिमष्टं श्रवणोद्भेजनं यथा ॥” इति । एतदर्थं सुविस्पष्टा भणिति प्राकृतपिङ्गले । यथा,—“जिमं ण सहइ कणअतुला तिलतुलिअ अङ्गअङ्गेण । तेमं ण सहइ सबणतुला अवच्छन्दं छन्दमङ्गेण ॥” अस्य संस्कृतं यथा—“यथा न सहते कनकतुला तिलतुलितमङ्गार्द्धेन । तथा न सहते श्रवणतुला अपच्छन्दस्तं छन्दीमङ्गेन ॥” इति । अस्य भावार्थः,—यथा हि मनुष्यकृतकनक-तुलायाः (“नक्ति” इति भाषा) उभयपार्श्वसमाया तिलाङ्गभारिणापि विषमत्वं

श्वेतमाण्डव्यमुख्यास्तु नेच्छन्ति मुनयो यतिम् ।

इत्याह भट्टः स्वयन्ये गुरुर्मे पुरुषोत्तमः ॥ २१ ॥ इति ।

अत एव सुराणि,—

सन्तुष्टे तिसृणां पुरामपि रिपौ कण्डूलदीर्गण्डली-

लीलालूनपुनर्विरूढशिरसो वीरस्य लिप्सोर्वरम् ।

याज्ज्वादैर्न्यपराञ्चि यस्य कलहायन्ते मिथस्त्वं वृणु

त्व वृण्वित्यभितो मुखानि स दशग्रीवः कथं कथ्यताम् ॥ २२ ॥

जयदेवोऽपि ।—

साध्वी माध्वीक । चिन्ता न भवति भवतः शर्करे । कर्करासि
द्राक्षे । द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृत । मृतमसि क्षीर । नीर रसस्ते ।

जायते, तथा भगवत्कततुलारूपयोः कर्णयोः अपच्छन्दस्कोन वैरस्यात् उद्देजनं भवति ।
इति । शिखरिणी वृत्तमिदम् ॥ २० ॥

श्वेतेति । श्वेतमाण्डव्यमुख्या नाम पण्डितास्तु यति न इच्छन्ति, मे मम गुरु
पुरुषोत्तम भट्ट स्वस्य आत्मन अन्ये इति आह ब्रवीति ॥ २१ ॥

सन्तुष्ट इति ।—मिथिलाया हरधनुर्भङ्गकाले जनक प्रति रावणदूतस्य शीफलस्य
उक्तिरियम् । तिसृणां पुराम् अन्तरीक्षस्थितानामिति शेषः, रिपौ शिवे सन्तुष्टे-
ऽपि वरदानाय तत्सकाशं समागतेऽपौनि यावत्, कण्डूला रणकण्डूतिवतौ या
दीर्गण्डली बाहुसङ्घं विशति बाहव इत्यर्थः, तस्या लीलया नैलया लूनानि क्षिप्तानि
पुनर्विरूढानि शिरांसि यस्य तथाभूतस्य, एकम् एकं मुण्डं क्षित्वा हराय आहुति
दत्तवत् इति भावः । वरम् अभिलषितं लिप्सो लब्धुमिच्छो वीरस्य यस्य दशग्रीवस्य
रावणस्य अभितः समन्तात् स्थितानीति शेषः मुखानि, याज्ज्वा भिद्यता यत् दैन्य
दीनभावः तेन पराञ्चि परागतानि, कुण्ठितानीति यावत्, सन्ति, मिथः परस्परं
'त्व वृणु त्व वृणु' इति कृत्वा कलहायन्ते कलहं कुर्वन्ति, स दशग्रीवः कथं केन प्रकारेण
कथ्यतां वर्ण्यताम् ? मयेति शेषः, अवर्णनीयमहिमापि स ते राजकन्या मैथिली
प्रार्थयते इति भावः । अत्र तृतीये पादे द्वादशवर्णान्ते यति स्थितेति द्रष्टव्यम् ।
शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २२ ॥

सा ब्रवीति ।—इह ससारे यावत् यत्कालं व्याप्य जयदेवस्य विष्वक् समन्तात्
वचांसि शृङ्गारसारस्रुत शृङ्गाररससन्दर्भेयं भावं यच्छन्ति ददति, लोकेभ्यः इति

माकन्द । क्रन्द कान्ताधर । धरणितलं गच्छ यच्छन्ति भावम्
यावत् शृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विष्वक्वचासि ॥ २३ ॥

एवमन्येऽपि ।—

कत्यद्रिप्रतिरोधिताः कति नदीपाथोनिधिप्लाविताः

कत्येवाटवितां गताः कति न वा भूदेवदेवैर्वृताः ।

भूम्यो भूमिपतीन्द्र । तावकयशःप्रस्तावनामण्डली

कोष्ठीकृत्य जगद्धनं कति वराटीभिर्मुद यास्यति ॥ २४ ॥ इति ।

शेष, तावत्, हे माध्वीक । सधौ । भवत् चिन्ता साध्वी न भवति, कीऽपि
त्वा साधु न मन्यते मादकलदापात् इति भावः । नै शर्करे । त्व कर्करा असि,
कठिनत्वात्, हे द्राचे । के जना त्वा द्रक्ष्यन्ति ? न कीऽपौत्यर्थ, गर्हितदेशोत्-
पन्नत्वात्, हे अस्यत् । त्व स्यत् असि, स्यत् पुर स्वर्गादौ लभ्यत्वात्, हे चौर ।
ते तव रस स्वाद, नीर जलवदित्यर्थ, आलीङ्गनादिसापेक्षत्वात्, हे माकन्द ।
रसाल । त्व क्रन्द रुदिहि, त्वगव्यादिहियाशविशिष्टत्वात्, हे कान्ताधर । प्रियाऽधर ।
त्व धरणितल पातालम् अध पात वा गच्छ, निर्जनदेशास्वाद्यत्वात् हरिभक्तैरनादृत-
त्वाच्च, सर्वेभ्योऽपि जयदेववाक्यस्य अतिमधुरत्वात् पूर्वोक्तदोषहीनत्वाच्च साध्वीकादि-
निर्भत्सनमिति भावः । अत्र तृतीये पादे सप्तमवर्णान्ते यति स्वरविहितउन्वित्वेऽपि
शीभा त्यजति, पर चतुर्थे पादे सप्तमवर्णान्ते स्थितापि पदमध्यगतत्वात् न शीभत्
इति ध्येयम् । सगंधरा वृत्तम् ॥ २३ ॥

कतीति ।—राजस्तुतिरियम् । हे भूमिपतीन्द्र । राजश्रेष्ठ । तव कति भूम्यः
भूप्रदेशा अद्रिप्रतिरोधिता पर्वतव्याप्ता, कतिषु पर्वतेषु ते आधिपत्यमित्यर्थः,
कति भूम्य नदीभिः पाथोनिधिभिः समुद्रैश्च प्लाविता, नदीषु समुद्रेषु च ते आधि-
पत्यमित्यर्थः, कति भूम्य अटविता काननत्वं गता, वनेषु च ते आधिपत्यमित्यर्थः,
कति वा भूम्य भूदेवे ब्राह्मणे देवैश्च प्रतिष्ठापित देवमूर्त्तिभिरित्यर्थः, न इत्या न
व्याप्ता ? अपि तु व्याप्ता एव, ब्राह्मणेभ्य ब्रह्मीचरदानेन देवानां प्रतिष्ठापनेन च ते
बह्वी भूमयो गता इति भावः । तावकयशः प्रस्तावनामण्डली त्वद्यशोवर्णनपरम्परा
जगता धन कोष्ठीकृत्य विषयीकृत्य कति वराटीभिः कतिपयैः वराटकैः
मुद हर्षं यास्यति ? अत्यल्प जगद्वित्तं न ते योग्यमिति मत्वा प्रीतिं न प्राप्स्यती-
त्यर्थः । अथवा जगद्धनं जगद्धननामान मामिति शेषः, कोष्ठीकृत्य विषयीकृत्य

आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
 पादैरुक्थादिसन्नं स्याच्छन्दः षड्विंशति गतम् ॥ २५ ॥
 उक्थाऽत्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठाऽन्या सुपूर्विका ।
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च ॥ २६ ॥
 त्रिष्टुप् च जगती चैव तथाऽतिजगती मता ।
 शर्करौ साऽतिपूर्वा स्यादष्ट्यष्टी तथा स्मृते ॥ २७ ॥
 धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
 विकृतिः संस्कृतिश्चैव तथाऽतिकृतिरुत्कृतिः ।
 इत्युक्ताश्छन्दसां सन्नाः क्रमशो वच्मि साम्प्रतम् ॥ २८ ॥

इति छन्दोमञ्जर्या मुखवन्ध्याः प्रथमः स्तवकः ।

आखन्देत्यर्थः, कति वराटीभि सुद यास्यतीति कस्यचित् सामन्तस्तीति, तव
 भूमय प्रायशी निष्करत्वेन स्थिता, तत् कथं मा त्वङ्गमिभोक्तारमतिपीडयसि ? इति
 भावः । अत्र प्रथमे पादे द्वादशवर्णान्ते, चतुर्थे पादे द्वादशवर्णान्ते यति, पदमध्य-
 स्थितत्वात् नातिशीभते इति बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २४ ॥

समवृत्तानाम् अक्षरभेदेन नामान्याह, आरभ्येति ।—एकाक्षरात् पादात् आरभ्य
 उपक्रम्य एकैकाक्षरवर्द्धितै पादैः षड्विंशति गत षड्विंशतिभेदम् उक्थादि
 सन्नं छन्दः स्यात् ॥ २५ ॥

उक्थेति ।—अन्या अपरा, प्रतिष्ठा सुपूर्विका—सुप्रतिष्ठेत्यर्थः ॥ २६ ॥

विष्टुष्विति ।—सा शर्करा, अतिपूर्वा अतिशर्करा ॥ २७ ॥

द्वितीयः स्तवकः ।

अथ समवृत्तम् ।

उक्था । * [२]

(एकाचरा वृत्ति ।)

१ । ग् “श्रीः” । (१)

ग
श्रीस्ते । सास्ताम् ॥ (२)

अत्युक्था । [४]

(द्वाचरा वृत्ति ।)

१ । गौ “स्त्री” । (३)

ग ग

गोपस्त्रीभिः । कृष्णे रमे ॥ (४)

* उक्थादिनामलिखनानन्तर “ [] ” एवाचिह्नमध्ये या अङ्गसङ्ख्या लिखिता, सा तत्तच्छन्दसा प्रसारसङ्ख्या बोद्धव्या । तदक्षरवत्पादच्छन्दसि तावत्सङ्ख्याकानि भवन्तीति । यथा अत्र [२] द्वौ । तेन एकाचरपादे वृत्त द्वेधा भवति । एव द्वाचरे [४] त्र्याचरे [८] । एवमुत्तरम् ।

(१) ग् श्रीरिति ।—ग षष्ठी गुरुवर्णं यदि चरणे स्यात् तदा श्रीनाम छन्द स्यादित्यर्थः । सर्वत्रैव छन्दोलक्षणे तत्तल्लक्षणीदाहरणस्य सत्त्वेऽपि बालकानां बोध-
शौकव्याय पृथगुदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

(२) श्रीवृत्तमुदाहरति, श्रीरिति ।—सा प्रसिद्धा श्री ते त्वया सह आस्ता विष्ठतु इत्यर्थः । [अत्र पादादिगतत्वे यस्मच्छन्दस्य “ते” आदेशनिर्घेऽपि “ते मे शब्दे निपातेषु” इति वामनसूत्रात् त्वयेत्यर्थः “ते” इत्यव्ययम्] ।

(३) गाविति ।—गौ यस्य पादौ गुरुवर्णद्वयघटितः स्यात् तत् स्त्रीनाम छन्द स्यात् । (इदं तु द्वाचरवृत्तस्य प्रथमं छन्दः) ।

(४) उदाहरति, गीयेति ।—कृष्ण, गोपस्त्रीभिः गीयाङ्गनाभिः सह रमे विजहार ।

मध्या । [८]

(चरचरा वृत्ति ।)

१ । मो “नारी” । (५)

म
 ~~~~~

गोपानां नारीभिः । स्निष्टोऽव्यात् कृष्णो वः ॥ (६)

२ । रो “मृगी” । (७)

र
 ~~~~~

सा मृगी-लोचना । राधिका श्रीपतेः ॥ (८)

प्रतिष्ठा । [१६]

(चतुरचरा वृत्ति ।)

१ । ग्मौ चेत् “कन्या” । (९)

ग म
 ~~~~~

भास्वत्कन्या सैका धन्या । यस्याः कूले कृष्णोऽखिलत् ॥ (१०)

(५) म इति ।—यस्य म. त्रिगुरुघटित इत्यर्थः पादः, तत् नारी नाम वृत्त स्यात् । (चरचरवृत्ते प्रथम प्रसार) ।

(६) उदाहरति, गोपानामिति ।—गोपाना नारीभिः स्निष्ट आलिङ्गितः कृष्ण व. युष्मान् अव्यात् रचतु । [अत्र रचणे इत्यस्य आशीर्लिङीरूपम्] ।

(७) र इति ।—यस्य पाद र लघुमध्यघटित इत्यर्थः, तत् मृगी नाम वृत्त स्यात् । (तृतीय प्रसार) ।

(८) उदाहरति, सेति ।—मृग्या लोचने इव चञ्चलतारके लोचने यस्या सा [अत्र समासे लुप्पीपमाऽलङ्कारः] मृगीलोचना हरिणनयना सा राधिका, श्रीपते, कृष्णस्य, प्रिया आसीदिति शेषः ।

(९) ग्मौ इति ।—चेत् यदि, पादे ग्मौ गुरुवर्ण एक मश्च गुरुवयमित्यर्थः, तथा च गुरुचतुष्टयघटित यस्य पादी भवतीत्यर्थः, तत् कन्या नाम वृत्त स्यात् । (प्रथमः प्रसार) ।

(१०) उदाहरति, भास्वदिति ।—यस्या, यमुनाया, कूले तटे, कृष्ण अखिलत्

२ । नगि “सती” ॥ (११)

न ग
सुररिपो । तव पदम् । नमति सा ननु सती ॥ (१२)

सुप्रतिष्ठा । [३२]

(पञ्चाक्षरा वृत्ति ।)

१ । भ्गौ गिति “पङ्क्तिः” । (१३)

भ ग ग
कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्तिः । यामुनकच्छे चारु चचार ॥ (१४)

२ । सलगैः “प्रिया” । (१५)

क्रीडितवान्, सा एका, भाव्यत सूर्यस्य कन्या यमुनेत्यथ, (“कालिन्दी सूर्यतनया यमुना” इत्यमर) धन्या कृतार्था, पुण्यवतीत्यर्थः ।

(११) नगीति ।—नगि न त्रयी लघुवर्णा गश्च तयोः समाहार, तस्मिन् लघु-
वयात् परम् एकगुरुवर्णघटिते पादे सतीति यावत्, सती नाम वृत्त स्यात् ।
(अष्टम प्रसार) ।

(१२) उदाहरति, सुररिपो । इति ।—[नन्विति सम्बोधनसूचकमव्ययम्]
ननु हे, (“प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु”) सुररिपो कृष्ण । सा सती साध्वी
नारी, तव पदं नमति, विरहकातरा भूत्वा त्वां प्रसादयतीत्यर्थः ।

(१३) भ्गाविति ।—भ्गौ ग् भकारो गुरुद्वयस्येत्यर्थः, इति चेत् स्यात्,
तथाच यस्य पादो गुरुलघुलघुगुरुगुरुवर्णघटितः, तत् पङ्क्तिः नाम वृत्त स्यात् ।
[भ्गौ इत्यत्र सौत्रत्वात् न जश्भावः] । (७म प्रसार) ।

(१४) उदाहरति, कृष्णेति ।—कृष्णेन सनाथा सहिता इत्यर्थः, तर्णकाना
वत्साना (“समौ वत्सकतर्णकौ” इत्यमरकृते) पङ्क्तिः श्रेणी (यमुनाया अयम्
[इत्यण्] यामुन) स चारौ कच्छेति (“जलप्रायमनूप स्यात् पुंसि कच्छस्तथा-
विधः” इत्यमर) तस्मिन्, यामुनकच्छे ललणया यमुनातीरे इत्यथ, चारु मनोज्ञ
यथा तथा चचार वक्षाम ।

(१५) सलगैरिति ।—सलगैः सकारलघुगुरुवर्णं लघुलघुगुरुलघुगुरुभिर्वर्णैः
यस्य पादः भवति, तत् प्रिया नाम वृत्त स्यादित्यर्थः । (१२श प्रसार,) ।

स ल ग

ब्रजसु-भ्रुवो विलसत्कलाः । अभवन् प्रिया मुरवैरिणः ॥ (१६)

गायत्री । [६४]

(षडचरा वृत्तिः ।)

१ । त्यौ चेत् “तनुमध्या” । (१७)

त य

मूर्त्तिमुरश्वीरत्यङ्गुतरूपा ।

आस्ता मम चित्ते नित्य तनुमध्या ॥ (१८)

नश्यन्ति ददर्श वृन्दानि कपीन्द्र ।

हारीण्यवलाना हारीण्यवलानाम् ॥ (१९)

इति भट्टी १०।१२ पादान्तत्वेन ददर्श इत्यत्र गुरुत्वम् ।

(१६) उदाहरति, ब्रजेति ।—विलसन्त्य स्फुरन्त्य कला वृत्त्यादिकाश्चतु षष्टि-
कामविद्या यासा ता ब्रजस्य वृन्दावनस्य सुभ्रुव ब्रजसुभ्रुव ब्रजाङ्गना इत्यर्थ, मुर-
वैरिण कृष्णस्य प्रिया अभवन् । [ब्रजसुभ्रुव मुरवैरिण प्रीतौ तासा विलसत्कलत्वस्य
हेतुतया उपन्यासात् पदाथहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कार] ।

(१७) त्याविति ।—चेत् यदि त्यौ तकारयकारौ गणावित्यर्थ [अत्रापि
न जश्भाव सौत्रत्वात्] यस्य पादे स्त इति शेष, तत् तनुमध्या नाम वृत्त स्यात् ।
तनु कृश अगुरुत्वर्थ, मध्य मध्यभाग यस्या सा । एतेन एतदायाति, यत्
अत्र स्थितानि षट् अचराणि आदि-मध्य अन्तरूपेण विधा विभजनौयानि । तेन
प्रतिभाग वर्णद्वयविशिष्ट भवति । तन्मध्यभागम् वर्णद्वय (तनु) लघु, आदिवर्ण-
द्वयम् अन्तवर्णद्वयञ्च गुरु स्यात्, तदा तनुमध्या इति, सार्धकनामा वृत्ति । ततश्च
प्रथम गुरुद्वय, ततो लघुद्वय, ततश्च गुरुद्वयम् । (१३श प्रसार) ।

(१८) उदाहरति, मूर्त्तिरिति ।—तनुमध्या कृशमध्या, अत्यङ्गुत रूप सौन्दर्यं
यस्यास्तथाभूता, मुरश्वी कृष्णस्य मूर्त्तिं नित्य मम चित्ते मनसि आस्ता तिष्ठतु ।

(१९) एकाक्षरादि-पञ्चाक्षरपादपर्यन्तवृत्ताना विरलप्रयोगात् षडचरपाद
मारभ्य काव्यप्रयुक्तवृत्त प्रदर्शयितुं भट्टिस्त्रीकमेकमुदाहरति, नश्यन्तीति ।—कपीन्द्र
हनुमान् हारीणि मनीहारीणि तथा हारीणि हारयुक्तानि उभयत्र [आवश्यकार्थे

२ । “शशिवदना” न्यौ । (२०)

न य
शशिवदनाना व्रजतरुणीनाम् ।

वचनसुधोर्मिं मधुरिपुरैच्छत् ॥ (२१)

३ । द्विया “सोमराजो” ॥ (२२)

य य
हरे । सोमराजोसमा ते यशःश्रीः ।

जगन्मण्डलस्य च्छिनत्त्यन्धकारम् ॥ (२३)

[णिनि] अवलानां बलरहितानाम् अनाधानामित्यर्थः, अवलानां नारीणां हन्तानि सम्हान् नश्यन्ति नाशं गच्छन्ति [णश्चातो शतृच्] ददर्श ।

(२०) शशीति ।—नकारयकारौ यस्य पादे स्त इति शेषः, तद् शशिवदना नाम वृत्तं स्यात् । (१६श. प्रसार) ।

(२१) उदाहरति, शशीति ।—मधुरिपु कृष्ण शशिवत् चन्द्रवत् सौन्दर्यमयत्वात् [अत एव लुप्तोपमाऽलङ्कारः] वदनं सुखं यासां [वदनशब्दस्य स्वाङ्गत्वेऽपि “न क्रीडादिवत् च ” (४।१।५६ पा०) इत्यनेन ङीपो निषेधः] । तासां शशिवदनानां चन्द्रमुखीणां, [व्रजवासिन्यं तरुण्यं इति शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपे व्रज-तरुण्यं, तासां] व्रजतरुणीनां व्रजयुवतीनां वचनान्येव सुधा [अत्र रूपकम्] तस्याऽऽर्चिं ता वचनसुधोर्मिं वाक्यामृततरङ्गम् ऐच्छत् इत्येषः । [अत्र “अधरसुधोर्मिम्” इति पाठान्तरम्] ।

(२२) द्वियेति ।—द्वौ यौ यत्र सा द्विया यकारद्वयः यस्य पादे भवति तत् सोमराजौ नाम वृत्तं स्यात् । (१०म प्रसार) ।

(२३) उदाहरति, हरे इति ।—हे हरे । ते तव सोमना चन्द्राणां राजौ-समा श्रेणिसदृशी यशसा श्री कौर्त्तिसम्पदित्वर्थः, जगन्मण्डलस्य विजयत्या अन्ध-करोतीति अन्धकारं त [कर्मण्यण्] (“अन्धकारोऽस्तिथा ध्वान्तम्” इत्यमरः) अन्धकारं छिनत्ति नाशयति । [अत्र “सोमराजौसमा” इत्यत्र सोमसमूहस्य यशःश्रीयस्य अन्धकारहरणे सामर्थ्यकथनात् तथा जगन्मण्डलस्य जगद्गत्यस्य च यशीव्यापितकथनाच्च असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः । अत्र यशसः सोमराजौ-समत्वकथनात् शुभताप्रकटनं कविसमयवर्णनीयत्वात् सिद्धम्, तथाच दर्पणे,—“माखिन्ध व्योम्नि पापे, यशसि धवलतां वर्णयन्ते हासकौर्त्तयो,” इति] ।

४ । “विद्युल्लेखा” मो म. ॥ (२४)

$\begin{array}{cc} \text{म} & \text{म} \\ \text{गोपस्त्रीणां} & \text{मुख्या विद्युल्लेखारूपा ।} \end{array}$
 कालिन्दीतीरे सा रेमे श्रीकृष्णेन ॥ (२५)

उष्णिक् । [१२८]

(सप्ताचरा वृत्ति ।)

१ । ननगि “मधुमती” । (२६)

$\begin{array}{ccc} \text{न} & \text{न} & \text{ग} \\ \text{रविदुहिते} & \text{नवकुसुमततिः ।} \end{array}$
 व्यधित मधुमती मधुमयनमुदम् ॥ (२७)

(२४) विद्युल्लेखेति ।—मो म मकारद्वय यस्य पादे भवति तत् विद्युल्लेखा नाम वृत्त स्यात् ।

(२५) उदाहरति, गोपेति ।—गोपस्त्रीणां गोपीनां मुख्या प्रधानभूता तथा विद्यत रेखा इति विद्युल्लेखा [रस्य ल] तद्वत् रूपं यस्या सा [अत एव सप्तमा-लङ्कार] सा राधिका कालिन्दीतीरे यमुनातीरे श्रीकृष्णेन सह रेमे चिक्रीड ।

(२६) न नगीति ।—नञ् नञ् ग् च [सौमत्वादेकत्व] तस्मिन् ननगि, नन्कार-इयात् पर गुरुवर्णघटिते पादे सतीत्यर्थः, मधुमती नाम वृत्त स्यात् । (६४म प्रस्तार) ।

(२७) उदाहरति, रवीति ।—रवे सूर्यस्य या दुहिता कन्या यमुना (“कालिन्दी सूर्यतनया यमुना” इत्यमर) तस्यास्तटे मधुमती समकरन्दा नवकुसुमाना तति राजिरित्यर्थे [“वनकुसुमतति” इति क्वचित् पाठ] मधुमयनस्य कृष्णस्य, श्लेषात् भ्रमरस्य च मुद हर्ष व्यधित कृतवतीत्यर्थः । [अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कार । “नवा अभिनवा कुसुमस्य ऋतुप्रभवपसूनस्य तति विस्तार यस्याम्” इति विग्रहे, रविदुहिते-तटे कस्याश्चित् सख्या, समीपे इत्यर्थे कृते तु—उपसर्ग्यरमणीव्यवहारसमारीपाव-गमात् समासीक्ति, व्यङ्गा] ।

२ । “कुमारललिता” ज्सगाः । (२८)

ज स ग
— — —

मुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा ।

व्रजैणनयनाना ततान मुदमुच्चैः ॥ (२९)

३ । म्सौ ग' स्यात् “मदलेखा” । (३०)

म स ग
— — —

रङ्गे बाहुविरुग्णाद् दन्तीन्द्रान्मदलेखा ।

लग्नाऽभून्मुरश्वौ कस्तूरीरसचर्चा ॥ (३१)

(२८) कुमारिति ।—ज्सगा जकारसकारगुरुवर्णघटितो यस्य पादो भवति तत् कुमारललिता नाम वृत्तं स्यात् । (३० म प्रसार) ।

(२९) उदाहरति, मुरारीति ।—कुमारेण (भावप्रधाननिर्देश) कौमारेण वयसा इत्यर्थं, अथवा कुमारस्य कार्तिकेयस्य इव ललिता मनीहारिणीत्यर्थं, [अत्र उपमा] (“ललितं त्रिषु सुन्दरम्” इत्यमरः) सा प्रसिद्धा मुरारे कृष्णस्य तनुवल्ली [अत्र रूपकम् । वल्लीशब्दः प्रशसाय] प्रशस्यदेहं व्रजैणनयनाना व्रजस्थसुगौ-लोचनानाम् उच्चैः अतिमात्रं मुदम् आनन्दं ततान विस्तारितवती । व्याख्यान-तरे—कुमारी सौकुमार्यवती च ललिता सुन्दरौ चेति कुमारललिता चाक्चक्षुशालिनी मनीहरा च या मुरारितनुवल्ली—मुरारे श्रीकृष्णस्य तनुं तद्वत् कृष्णवर्णा इत्यर्थं, या वल्ली लता (“वल्ली तु व्रतती लता” इत्यमरः) सा, व्रजाश्च ते एणाश्च इति व्रजैणा, हरिणसमूहा इत्यर्थः, तेषां यानि नयनानि चक्षुषि तेषां मुदं हर्षम् उच्चैः अधिकं ततान विस्तारयामास ।

(३०) म्साविति ।—म् सौग यस्य पादो सकारउकारगकारघटितः भवति तत् मदलेखा नाम वृत्तं स्यात् । (४९ म प्रसार) ।

(३१) उदाहरति, रङ्गे इति ।—रङ्गे रणाङ्गने बाहुविरुग्णात् भुजनिर्जितात् दन्तीन्द्रात् गजिन्द्रात्, कुवल्गुशपीडाख्यादिति भावः, मुरश्वौ कृष्णे लघ्ना ससक्ता मदलेखा दानवारिरेखा [रत्नवीरभेदः] कस्तूरीरसचर्चा स्तम्भमदरसाङ्गराग अभूत् । [अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, कस्तूरीरसस्यावाप्तवत्वात्] ।

अनुष्टुप् । [२५६]

(अष्टाचरा वृत्ति ।)

१ । “चित्रपदा” यदि भौ गौ । (३२)

भ भ गग
— — — — —

यामुनसंकतदेशे गोपबधूजलकेली ।

कसरिपोर्गतिलीला चित्रपदा जगदव्यात् ॥ (३३)

२ । भात् तलगा “माणवकम्” । (३४)

भ त लं ग
— — — — —

चञ्चलचूड चपलैर्वत्सकुलैः केलिपरम् ।

ध्याय सखे । स्मेरमुखं नन्दसुतं माणवकम् ॥ (३५)

३ । मो मो गो गो “विद्युन्माला” । (३६)

(३२) चित्रपदेति ।—यदि भौ भकारद्वय गौ गुरुद्वय पादे स्यात् तदा चित्र-
पदा नाम वृत्त स्यात् । (५५म प्रस्तार) ।

(३३) उदाहरति, यामुनेति ।—यामुनसंकतदेशे यमुनापुलिने, गोपबधूना
जलकेली जलक्रीडायां, कसरिपो कृष्णस्य, चित्र मनोज्ञ पद पदविन्यासी यत्र तादृशी
गतिलीला सविलासा गतिरित्यर्थः, जगत् अव्यात् रचतु । [अत्र लीलाया
जगद्रचकत्वाभावेऽपि तत्कथनात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिरलङ्कारः] ।

(३४) भादिति ।—भात् भकारात् तलगा तकारो लघुवर्णगुरुवर्णौ च यस्य
पादे भवन्ति तत् माणवक नाम वृत्त स्यात् । “माणवकक्रीडनकम्” इति कालि-
दास । (१०३ म प्रस्तार) ।

(३५) उदाहरति, चञ्चलेति ।—हे सखे । चञ्चला चूडा यस्य तादृश, चपलै
चञ्चलैः, चरद्भिरित्यर्थः, वत्सकुलैः [अत्र सङ्घार्थे तृतीया] केलिपर क्रीडासक्त,
स्मेरमुख सन्निवृत्तानन, माणवक बालक, नन्दसुत कृष्ण ध्याय चिन्तय । [अत्र स्वभा-
वीक्तिरलङ्कारः] ।

(३६) म इति ।—यस्य पादे भकारद्वय गुरुद्वयच भवति तत विद्युन्माला नाम
वृत्त स्यात् । (१म प्रस्तार) । अत्र छन्दसि यतिर्नीका, कालिदासस्तु चतुर्थवर्णात्
पर यतिमाह । यथा—“सर्व्वं वर्णा दीर्घा यस्याः विश्रामः स्याद्देवैर्देः ।” इति ।

म म ग ग
ॐ ॐ ॐ ॐ

वासोवल्ली विद्युन्माला वर्हश्रेणी शाक्रश्चापः ।

यस्मिन् स स्तात् तापोच्छित्यै गोमध्यस्थः कृष्णाम्बोदः ॥ (३७)

४ । ग्लौ रजौ “समानिका” तु । (३८)

ग ल र ज
ॐ ॐ ॐ ॐ

यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति हृत्तडागसद्म ।

धौ समानिका परेण नोचिताऽत्र मत्सरिण ॥ (३९)

५ । “प्रमाणिका” जरौ लगौ । (४०)

(३७) उदाहरति, वास इति ।—यस्मिन् कृष्णाम्बोदे वासोवल्ली वसनलता पीताम्बरमित्यर्थं विद्युन्माला, वर्हश्रेणी चूडानिहितमयूरपिच्छाना श्रेणी, शाक्र चाप, ऐन्द्र धनु, स गोमध्य गवा घेनुवत्साना मध्य तथा गवोर्भूस्वर्गयोर्मध्यच्च (“स्वर्गेषु पशुवाग्जदिङ्नेचष्टणिभजले । लल्यदृष्ट्या स्त्रिया पुंसि गौ ” इत्यमर) तस्मिन् तिष्ठतीति तथोक्तं, कृष्णाम्बोद कृष्णमेघ तापस्य आध्यात्मिकादितापवयस्य सन्तापस्य च इति यावत्, उच्छित्ये उच्छेदाय ध्वसाय स्तात् भवतु, मेघो यथा वारिवर्षणेन सूर्यकिरणसन्ताप हरति, तथा अयमपि कृपावारिप्रदानेन ससारिणा तापवयम् अपाकरोतु इति भावः । [अत्र साङ्ग रूपकम् अलङ्कारः] ।

(३८) ग्लौविति ।—यस्य पादे गुरुलघुवर्णौ तदनन्तरं रकारजकारौ चित् भवत इति शेषः, तदा समानिका नाम वृत्तं स्यात् । तु पादपूरणार्थमव्ययम् । (१७१ म प्रसारः) ।

(३९) उदाहरति, यस्येति ।—कृष्णस्य पादपद्मं चरणकमलं यस्य हृत् चित्तमेव (“स्वान्तं हृदं मानसं मनः ” इत्यमरः) तडागः सरः तदेव सद्मं आलयी यस्य तादृशम्, अथवा हृत्तडागस्य सद्मं नीरः (“सद्मं स्यान्मन्दिरे नीरे” इति मेदिनी) व्याप्य तिष्ठतीति शेषः, अत्र जगति पुरषे वा तस्य धौ बुद्धिः मत्सरिण विद्वेषिणा परेण अन्येन जनेन समानिका सदृशी न उचिता वक्तुमिति शेषः, साधारणवैशेष्येषु लोकाणां तादृशी मात्मन्येवती बुद्धिर्भवति, कृष्णपादपद्मध्याननिरते तादृशी बुद्धिर्न कर्तव्या इति भावः । [अत्र रूपकालङ्कारः] ।

(४०) प्रमाणिकेति ।—यस्य पादे जकाररकारौ तदनन्तरं लघुगुरुवर्णौ च स्यातां चित् तदा तत् प्रमाणिका नाम वृत्तं स्यात् । [कालिदासेन तु इयं “नग-

ज र ल ग
 ॐ ॐ ॐ ॐ

पुनातु भक्तिरच्यता सदाऽच्यताङ्घ्रिपद्मयोः ।

श्रुतिस्मृतिप्रमाणिका भवाम्बुराशितारिका ॥ (४१)

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ।

प्रशस्तवाचकान्यमूच्य शुभावहो विधि ॥ (४२) इति असरः ।

६ । नभलगा गजगतिः । (४३)

न भ ल ग
 ॐ ॐ ॐ ॐ

रविसुतापरिसरे विहरतो दृशि हरेः ।

व्रजवधूगजगतिर्मुदमलं व्यतनुत ॥ (४४)

म्बरुपिणी” इति नाम्ना कथिता । अस्मिन् वृत्ते लघौ लघौ यतिश्चेत् तदा कर्ण-
 मुखप्रदा भवतीति केचित् । (८६ म प्रसार) ।

(४१) उदाहरति, पुनाति ।—श्रुति, वेद श्रुति धर्मसंहिता च प्रमाण
 यस्या तादृशी, [बहुव्रीहौ कप्] भव ससार एव अम्बुराशि समुद्र तस्मात् तारिका
 उद्धारकारिणीत्यर्थ, अच्युतस्य कृष्णस्य अङ्घ्रिपद्मयो चरणकमलयो अच्युता अच्यया
 सार्वकालिकीति यावत्, भक्ति पुनातु पवित्रीकरोतु, जगदिति शेष । [अत्र रूप-
 कानुप्राणिता आशी नाम अलङ्कार । तल्लक्षण यथा काव्यादर्शे,—“आशीर्नामाभि
 लषिते वस्तुन्याशसनम्” इति] ।

(४२) मतल्लिकेति ।—मतल्लिका, मचर्चिका, प्रकाण्डम्, उड्ड, तल्लज ,
 अमूनि पदानि प्रशस्तवाचकानि । शुभावह शुभजनक विधिरनुष्ठानम् अय उच्यते
 इति शेषः ।

(४३) नभलगा इति ।—यस्य पादे नकारभकारौ तदनन्तर लघुगुरुवर्णौ
 भवेता तत् गजगति नाम वृत्त स्यात् । (१२० म प्रसार) ।

(४४) उदाहरति, रवीति ।—रविसुताया यमुनाया परिसरे पुलिने इत्यर्थ ,
 विहरत क्रीडत हरे कृष्णस्य दृशि नयने व्रजवधूना गजगति सविलासा गति-
 रिति भाव, अलम् अत्यर्थं मुदम् आनन्द व्यतनुत अकरोत् । [स्वभावोक्तिरल-
 ङ्कार] ।

अवतु वो गिरिसुता शशिभृत प्रियतमा ।

वसतु मे हृदि सदा भगवत पदयुगम् ॥ (४५) इति कस्यापि ।

७ । त्रौ गौ “हसरुतम्” एतत् । (४६) इति परिशिष्टम् ।

वृहती । [५१२]

(नवाक्षरा वृत्तिः ।)

१ । “भुजगशिशुभृता” नौ मः । (४७)

न न म

ऋदतटनिकटचौणी भुजगशिशुभृता याऽऽसीत् ।

मुररिपुदलिते नागे व्रजजनसुखदा साऽभूत् । (४८)

सृतेत्येव शम्भुप्रभृतिषु पाठ । वृतेत्येवसाधुनिका पठन्ति ।

२ । स्यान् “मणिमध्य” चेद्भमसाः । (४९)

भ म स

कालियभागाभोगगतस्तन्मणिमध्यस्फीतरुचा ।

चित्रप्रदाभो नन्दसुतश्चाक् ननर्त्त स्मेरमुखः ॥ (५०)

(४५) अवलिति ।—शशिभृत चन्द्रशेखरस्य हरस्य प्रियतमा गिरिसुता पार्वती न युष्मान् अवतु रक्षतु, तथा भगवत नारायणस्य पदयुग मे मम हृदि सदा वसतु ।

(४६) त्रौ गाविति ।—यस्य पादे नकारद्वयं तदनु गुरुद्वयञ्च वर्त्तते इति शेषः, एतत् हसरुतं नाम वृत्तं स्यात् । (५७म प्रसारः) ।

(४७) भुजगेति ।—यस्य पादे नकारद्वयं तदनु मकारः स्यात् तत् भुजग-शिशुभृता नाम वृत्तं स्यात् । (६४म प्रसारः) ।

(४८) उदाहरति, ऋदिति ।—या ऋदस्य कालियाख्यस्य तटनिकटचौणी तीरसन्निहितभूमिं भुजगस्य कालियस्य शिष्यमि भृता पूरिता अत एव अगम्येति भावः, आसीत्, सा भूमिः, नागे कालिये मुररिपुष्पा कृष्णेन दलिते पराभूते ज्ञातं यावत् सति, व्रजजनानां गोपानां, सुखदा सुखदायिनी सुखसञ्चारित्यर्थः, अभूत् ।

(४९) स्यादिति ।—चेत् यदि भकारमकारसकारा प्रतिपादं स्युः तदा मणिमध्यं नाम वृत्तं स्यात् । (१८९ म प्रसारः) ।

(५०) उदाहरति, कालियेति ।—कालियस्य तदास्यनागस्य यः भोगः कृष्णः,

३ । सजरैः “भुजङ्गसङ्गता” । (५१)

स   ज   र
~~~~~

तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यमुना भुजङ्गसङ्गता ।

कथमेति वत्सचारकश्चपलः सदैव ता हरि ॥ (५२)

४ । रात्रसाविह “हलमुखी” । (५३)

५ । “भट्टिका” भवति री नरौ । (५४)

६ । द्विगुणनगणसङ्घित सगण इह हि विहित ।

फण्णिपतिमतिविमला क्षितिप । भवति “कमला” ॥ (५५)

(“भोग सुखे स्थादिभूतावहेष्ट फणकाययोः” इत्यमरः) तस्य आभोग विस्तार तद्गत तत्र स्थित इत्यर्थः, तस्य नागस्य य मणिः फणरत्न तस्य मध्ये स्फौता या रुक् प्रभा तथा चित्रा मनोहारिणी पदयो आभा दीप्तिर्यस्य तादृश नन्दसुहृ कृष्ण खोरम् द्रुषत् हसत् मुख यस्य तथाभूत सम्मिश्रवदन इत्यर्थः, सन् चारु मनोहर यथा तथा ननर्च नृत्यति स्म ।

(५१) सजरैरिति ।—सकारजकाररकारै यस्य पादौ भवति तत् भुजङ्ग-सङ्गता नाम वृत्तं स्यात् । (१७२ म प्रसार) ।

(५२) उदाहरति, तरलेति ।—यमुना तरङ्गाणा रिङ्गितै उद्भूय उद्भूय खलितैः (“रिङ्गणखलने समे” इत्यमरः) तरला चञ्चला, तथा भुजङ्गेन कालियेन सङ्गता, अतः वत्सचारक वत्सपालः चपल हरि कृष्ण सदैव सततमेव ता यमुना कथम् एति गच्छति ? यतः स्वयं चपल, तत्सङ्गिनी वत्सा अपि चपला इति भीतिहेतुः ।

(५३) रादिति ।—इह कुन्दसि रात् रकारात् अनन्तर नकारसकारौ यस्य पादे स्त तत् हलमुखी नाम वृत्तं स्यात् । (२५१ म प्रसार) ।

(५४) भट्टिकेति ।—यस्य पादे रकारनकाररकारा स्युः तत् वृत्तं भट्टिका नाम स्यात् । (१८७ म प्रसार) ।

(५५) द्विगुणेति ।—हे क्षितिप राजन् ! इह ग्रन्थे द्विगुणनगणसङ्घितः सगण नकारनकारसकारा त्रयो गणा इत्यर्थः, विहितं कृतं, यदीति पादे इति च शेषः, तदा फण्णिपतेर्नागराजस्य या मति तद्वत् विमला निर्मला निर्दोषित्वा, क्लमला नाम वृत्तं भवति । (२५६ म प्रसारः) ।

७। अङ्गीन्माना वर्षा यत्र स्यु सर्वे दीर्घा सर्पेशनीकम् ।

“रूपामालीसञ्ज” तद्वत् यस्मिन्नेत केषामुद्धतम् ॥ (५६) इति क० प० ।

पङ्क्तिः । [१०२४]

(दशाक्षरा वृत्ति ।)

१। “रुक्मवती” सा यत्र भमसगा । (५७)

म म म ग

कायमनोवाक्यैः परिशुद्धैर्यस्य सदा कंसद्विषि भक्तिः ।

राज्यपदे हर्म्यालिरुदारा रुक्मवती विघ्नः खलु तस्य ॥ (५८)

रूपवतीय क्वचित्, क्वचित् चम्पकमाला च ।

२। ज्ञेया “मत्ता” मभसगसृष्टा । (५९)

(५६) अङ्गीन्माना इति ।—यत्र वृत्ते सव अङ्गीन्माना अङ्गपरिमिता नवे त्यर्थ, दीर्घा वर्षा स्यु, पादे इति शेष । तत् रूपामालीसञ्ज वृत्त सर्पेशन नागराजिन उक्तम् । यस्मिन् वृत्ते केषा केषाञ्चित् पण्डितानामित्यर्थ, चेत चित्तम् उद्धतम् अधिकारज्ञानत्वेन अभिनिविष्टमित्यर्थ, केऽपि पण्डितासु वृत्तमधिकमाद्रियन्ते इति भावः । (१२ प्रसारः) ।

(५७) रुक्मवतीति ।—यत्र वृत्ते भमसगा भकारभकारसकारेभ्य परम् एकी गुरु पादे भवति इति शेष, तत् रुक्मवती नाम वृत्त स्यात् । अत्र वृत्ते पञ्चमाक्षरे यति प्राकृतपिङ्गले निर्दिष्टा । (१९९ म प्रसारः) ।

(५८) उदाहरति, कायेति ।—यस्य परिशुद्धै कायमनोवाक्यैः—प्रणामचिन्तन स्त्रीरूपै, कंसद्विषि क्लृप्ते सदा भक्ति, विद्यते इति शेष, तस्य जनस्य राज्यपदे [राज्ञ कर्म इति राज्य, तस्य पद न्यानम् इति राज्यपद, राजकाव्यग्यानम् इत्यर्थ । “राजपदे” इति साधूयान् पाठः] राज्यमध्ये उदारा महती रुक्मवती काञ्चन-मयीत्यर्थ, हर्म्यालि अट्टश्रेणी विघ्न खलु अन्तराय एव, [अत्र “हर्म्यालिर्विघ्न” इति विषयप्राधान्यात् पुस्त्वम्] विषयलीभी भक्तिमार्गच्युतो भवतीति भावः । [अत्र हर्म्यश्रेण्या विघ्नस्य प्रति विषयविषयकभक्तेर्हेतुतया काव्यलिङ्गमलङ्कारः] ।

(५९) ज्ञेयेति ।—मभसगसृष्टा प्रतिपाद मकारभकारसकारेभ्य पर गुरुवर्णेन सृष्टा रचिता या सा मत्ता नाम वृत्त ज्ञेया । (२४१२ प्रसारः) ।

म म स ग
 ॐ ॐ ॐ ॐ

पौत्वा मत्ता मधु मधुपालो कालिन्दीये तटवनकुञ्जे ।

उद्दीव्यन्तीर्ब्रजजनरामा. कामासक्ता मधुर्जति चक्रे ॥ (६०)

३ । “त्वरितगतिः” च नजनगैः । (६१)

न ज न ग
 ॐ ॐ ॐ ॐ

त्वरितगतिर्ब्रजयुवतिस्तरणिसुता-विपिनगता ।

मुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमदमिता ॥ (६२)

(६०) उदाहरति, पौत्वेति ।—कालिन्दीये यामुने तटवनकुञ्जे तीरस्थकानन-
 निकुञ्जे मधुपाना भ्रमरभ्रमरीणाम् आली श्रेणि (कर्तृपद) मधु मकरन्द पीत्वा मत्ता
 अत एव उद्दीव्यन्ती उच्चैरतिशयेन क्रौडन्तीरित्यर्थ , ब्रजजनाना ब्रजवासिना लोकाना
 रामा कान्ता गोपीरित्यर्थ , (कम्पपद) मधुजिति कृष्णे कामासक्ता कामरता चक्रे
 कृतवती , मधुपाना कामक्रौडादर्शनात् ब्रजयुवत्योऽपि कामान्ता बभूवु इति भाव ।
 [अत्र उद्दीपनविभावाना भ्रमरभ्रमरीणामक्रौडामधुपानजनितमत्ततादीनाम् अनन्तर
 कामान्ता स्वभाव एवेति तदर्थानात् स्वभावोक्तिः , तथा मधुपाल्याम् अग्रस्तुतामुक-
 व्यवहारसमारोपात् समासीक्तिः , एव मधुपानस्य मत्तताया कामासक्ततायाच्च हेतुत्व-
 कथनात् काव्यालङ्कार्येतेषा परस्परसङ्गाद्धिभावेन सङ्गर] ।

(६१) त्वरितगतिरिति ।—नजनगैश्च नकारजकारनकारैश्च. पर गुरुणैकेन
 वर्णेन प्रतिपादयति शेषः , त्वरितगतिर्नाम वृत्त स्यात्. क्वचित् “अमृतगतिः”
 इति पाठान्तरम् । अस्मिन् वृत्ते पञ्चमाक्षरं एव यतिः , यथा वृत्तब्रावल्याम्,—
 “यदि दशम गुरु विहित विशिखमित सुकर्वाहितम् । अमृतगतिं फ्राणकाथिता
 दलयतिका नृपविहता ॥” इति । (४८६ म प्रसार) ।

(६२) उदाहरति, त्वरितेति ।—त्वरिता त्वराविता गतिर्यस्यास्तादृशी औत्-
 सुक्यादिति भावः , ब्रजयुवति ब्रजाङ्गना, तरणिसुताया यमुनाया विपिन वन गता
 सती रतिगुरुणा सुरताचार्येण मुररिपुणा कृष्णेन परिरमिता [रमण्यजानात्
 कर्मणः क्तः] सङ्गमिता सती प्रमदम् आनन्दम् इता प्राप्ता । [अत्र मुररिपी,
 रतिगुरुत्वस्य ब्रजयुवतीना प्रमदप्राप्तौ हेतुतया निद्देशात् काव्यालङ्कारम्] ।

चित्तिविजितस्थितिबिहित-व्रतरतय परगतय ।

उरु रुरुधुर्गुरु दधुवर्धधि कुरव स्वमरिकुलम् ॥ (६३) इति दण्डिनि ३।८५ ।

४ । नरजगैर्भवेन्“मनोरमा” । (६४)

न र ज ग
— — — — —

तरणिजातटे विहारिणी व्रजविलासिनीविलासतः ।

मुररिपोस्तनु पुनातु वः सुकृतशालिनां मनोरमा ॥ (६५)

५ । मसौजगौ “शुद्धविराट्” इदं मतम् (६६)

६ । स्त्री युगौ चेति “पणव” नामेदम् ॥ (६७)

७ । जौ रगौ “मयूरसारिणी” स्यात् (६८)

(६३) चितीति ।—चित्ते प्रथिव्या विजिते विजये तथा या स्थिति मर्यादा तस्या विहितविधान स्थापन तदेव यत् व्रत नियम तत्र रतिरनुगामी येषा तथाभूता, दृष्टदमन शिष्टपालनरता इत्यर्थे, तथा परा श्रेष्ठा गति दशा येषा तथाविधा (“गति स्त्री मार्गदशयो” इति मेदिनी) कुरव कुरुवशीया युधिष्ठिरा-दय इत्यर्थे, युधि युद्धे स्वम् अरिकुल शत्रुवर्गम् उरु अत्यर्थं यथा तथा रुरुधु अवरुड-वन्त, तथा गुरु अत्यन्त यथा तथा दुधुव कम्पयामासु । [अत्र पादद्वये क्रमेण इकार-अकार उकाराणां निर्देशः] । [“अथ कारकमेक स्यादनेकासु क्रियासु चेत्” इति दर्पणोक्त्या अत्र दीपकालङ्कारः] ।

(६४) नरजगैरिति ।—नरजगौ नकाररकारजकारगणौ गुरुर्गौकसहिते यस्य पादे स्यादिति शेषः, तत् मनोरमा नाम वृत्तं स्यात् । (३४४ म प्रस्तार) ।

(६५) उदाहरति, तरणिजिति ।—तरणे सूर्यात् जाता इति [“पञ्चम्यामजातौ” (३।२।२८ पा०) इति ड] तस्या तरणिजाया यमुनायास्तटे व्रजविलासिनीना विलासत विलासेन विहारिणी सुकृतशालिना पुण्यवता मनोरमा मनोमोहिनी मुररिपो कृष्णस्य तनु शरीरं व युष्मान् पुनातु पवित्रीकरोतु । [आशीरलङ्कारः] ।

(६६) मसौ इति ।—मकारसकारजकारा गणा गुरुश्चैक यस्य पादे स्यात् तदिदं शुद्धविराट् नाम वृत्तं मतम् । (३४५ म प्रस्तार) ।

(६७) स्त्री इति ।—यस्य पादे मकारनकारयकारा गणा गुरुवर्णश्चैक स्यात् तत् इदं पणवनाम वृत्तम् । (१२१ म प्रस्तार) ।

(६८) जौविति ।—रगणजगणौ रकारी गुरुश्चैक एते यस्य पादे भवन्ति, तत् मयूरसारिणी नाम वृत्तं स्यात् । (१७१ म प्रस्तार) ।

८ । ती जौ गुरुण्येय “मुपस्थिता” ॥ (६९)

९ । “दीपकमाला” भूमौ मता जगौ ॥ (७०)

१० । ज्ञेया “हसी” मभनगयुता ॥ (७१) इति छन्दो० प० ।

त्रिष्टुप् । [२०४८]

(एकादशाक्षरा वृत्तिः ।)

१ । स्याद् “इन्द्रवज्रा” यदि तौ जगौ गः । (७२)

त त ज ग ग
 गोष्ठे गिरिं सव्यकरेण धृत्वा
 रुष्टेन्द्रवज्राहतिमुक्तवृष्टौ ।
 यो गोकुलं गोपकुलञ्च सुस्थं
 चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः ॥ (७३)

(६९) ती जाविति ।—तकारो जकारद्वय गुरुश्चैक यस्य पादे भवति इयम् उपस्थिता नाम वृत्त स्यात् । (३६५ म प्रसार) ।

(७०) दीपकमालेति ।—भकारमकारजकारा गुरुश्चैक यस्य पादे भवति तत् दीपकमाला नाम वृत्त स्यात् । (३२७ म प्रसार) ।

(७१) ज्ञेयेति ।—मभनगयुता यस्य पादे मकारभकारनकारास्तदनन्तरं गुरु-रेक, सा हसी नाम वृत्त ज्ञेया । (४९७म प्रसार) ।

(७२) स्यादिति ।—यदि तकारद्वय ततो जकार ततश्च गुरुद्वय भवति प्रतिपादमिति शेष, तदा इन्द्रवज्रा नाम वृत्त स्यात् । (३५७म प्रसार) ।

(७३) उदाहरति, गोष्ठे इति ।—यः गोष्ठे गोचारणस्थाने इत्यर्थः, [गाव-
 तिष्ठन्ति अत्र इति गोष्ठम् “आतोऽनुपसगे” (३।२।३ पा०) इति क, “अस्वाञ्च-
 गोभूमि—” (८।३।९७ पा०) इति षत्वम्] (“गोष्ठ गोस्थानकम्” इत्यमर) रुष्टेन
 क्रुद्धेन इन्द्रेण वज्राहत्या वज्राघातेन सह मुक्ता या वृष्टि वर्षं तस्या सत्या, सव्यकरेण
 वामहस्तेन गिरि गोवर्ज्जनमित्यर्थः, धृत्वा गोकुलं गवा समूहं गोपकुलं गोपाना समूहञ्च
 सुस्थं निरापदमित्यर्थः, चक्रे कृतवान्, स चक्रपाणिं कृष्णं न अस्मान् रक्षतु । (पुरा
 वृष्यर्षिर्नो गोपा प्रत्यब्दम् इन्द्रोत्सवं कुर्वन्ति स्म । ततः परं कृष्णवचनात् तमकृत्वा
 गोवर्ज्जनयाद्याया कृताया देवराज्ञीऽतिक्रुद्धं सप्ताहं महता वृष्टिपातेन भीकुकुल

२ । “उपेन्द्रवज्रा” प्रथमे लघौ सा । (७४)

ज त ज ग ग
— — — — —

उपेन्द्र । वज्रादिमणिच्छटाभिः

विभूषणानां कुरितं वपुस्ते ।

स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं

सुरद्रुमूले मणिमण्डपस्थम् ॥ (७५)

३ ।

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ

पादौ यदीयौ “उपजातयः” ताः ।

इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु

वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥ (७६) (१४ मेदा)

ज्ञावयामास । तदवलोका कृष्णौ गोवर्द्धनधारणेन गोकुलं ररचेति पौराणिकी गाथा ।
[तेन अतुलमहिमाऽयं कृष्ण इति ध्वन्यते । अत्र चक्रपाणे गोकुलं गोपकुलरक्षायां
करेण गोवर्द्धनधारणस्य हेतुतया निर्दिष्टात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः] ।

(७४) उपेन्द्रेति ।—प्रथमे वर्णे इति शेषः, लघौ सतीत्यर्थः, तदयथा जकार-
तकारजकारा गणानुदनु गुरुद्वयं चेत् तदा उपेन्द्रवज्रा नाम वृत्तं स्यात् ।—“उपेन्द्र-
वज्रा जतजास्तौ गौ” इति वृत्तराजकारः । (३५८म प्रश्नारः) ।

(७५) उदाहरति, उपेन्द्रेति ।—हे उपेन्द्र कृष्ण । सुरद्रुमूले देवतस्तुल-
मणिनिर्मितं यत् मण्डपं मन्दिरं तच्च तिष्ठतीति तथोक्तं विभूषणानाम् अलङ्काराणां वज्र-
हीरकम् आदि येषां तथोक्तानां मणीनां रत्नानां विभूषणस्थानामिति भावः, छटाभि-
प्रभाभिः कुरितं रज्जितं तथा गोपीभिः उपास्यमानं सेव्यमानं ते तव वपुः शरीरे स्मरामि ।
[अत्र समृद्धिवस्तुवर्णनाद् उदात्तालङ्कारः, तथा वज्रादिमणिच्छटाभिर्वपुषः व्याप्त-
तया स्ववर्णव्यागेनान्ववर्णतापदानात् तद्गुणश्चेति परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्गः] ।

(७६) अनन्तरोदीरितेति ।—यदीयौ यस्य वृत्तस्य सम्बन्धिनौ पादौ
चरणद्वयम्, अनन्तरं नास्ति अन्तरम् अवकाशो यस्य क्रियायां तद् यथा तथा
उदीरितयोरुक्तयोः इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रदोरित्यर्थः, लक्ष्मभाजौ लक्ष्मणाक्रान्तौ, ता उप-
जातयः नाम वृत्तानि । इत्थम् एव प्रकारेण अन्येषु अपि जातिषु वृत्तिषु मिश्रितासु
उभयलक्षणायुक्तासु सतीषु इत्थं, इदमेव उपजातिरित्येव नाम वदन्तीति शेषः ।
उपजातिनाम्ना ता जातयो व्यपदिश्यन्ते इति भावः । “मिश्रितासु” इति

ममेवाच्युतचरिते यथा—

काचिन्मुरारिवदनारविन्द सङ्क्रान्तमालीक्य जले नवीडा ।

व्यक्त सलज्जा परिचुम्बितु तत् तदर्थमेवाम्भसि निर्ममज्ज ॥ (७७)

मुखारविन्दैर्ब्रजमुन्दरीणाम आमीदमत्युत्कटमुद्गिरिभि ।

अह्मारि चित्तेन सम मुरारे हेमाम्बुजेभ्योऽपि मधुव्रतौघ ॥ (७८)

वाक्यात् एकस्य वृत्तस्य एक पाद अपरस्य त्रय पादाश्चेत् तदाऽपि उपजातिरिति बोध्यम् । असमाच्चरपादेष्वेवमेव , तथाच 'हलायुषः',—“तेन वशस्तेन्द्रवशापादयो-
रपि सङ्करादुपजातयो भवन्ति, तथा शालिनी वातोन्मीपादयो , अन्येषामपि स्वल्पभेदाना प्रयोगानुसारेण उपजातयो ज्ञेया ” इति । किञ्च—यदा हि प्रथम पाद इन्द्रवज्राया द्वितीयस्तु उपेन्द्रवज्राया , अपराङ्गञ्च तद्वत्, तदा पिङ्गलमते “आख्यानिकी” नाम , प्रथम पाद उपेन्द्रवज्राया द्वितीयश्चेदिन्द्रवज्राया अपराङ्गञ्च तद्वत्, तदाऽपि तस्यते “विपरीताख्यानिकी” इति । कालिदासस्तु—प्रथमस्त्रिन्द्र-
वज्राया त्रयोऽपरे पादा उपेन्द्रवज्रायाश्चेत् तदा “आख्यानिकी” इति । अथ प्रथमे पादे उपेन्द्रवज्रा , विष्वपरिषु इन्द्रवज्रा चेत्, तदा ता “विपरीतपूर्वाम्” आह इति प्रभेद । वृत्तद्वयजनितीपजाते प्रस्तारे कृते, चतुर्दश भेदा भवन्ति, तेन “भेदा भवन्तीह चतुर्दशाऽस्या ” इति वाणीभूषणोक्ति सङ्गच्छते इति दिक् । तेषा नामानि तु प्राक्ततपिङ्गले—“किन्ती वाणी माला साला हसी माञ्जा जाञ्जा बाला । अह्मा भह्मा पेन्मा रामा रिङ्गी बुङ्गी ताम् खामा ॥” इति ।

(७७) उदाहरति, काचिदिति ।—नवीडा नवपरिणीता [एतेन मुग्धाल ध्वन्यते] कान्ता मनोरमा काचित् स्त्री, मुरारे कृष्णस्य तटस्थितयेति भाव , वद-
नारविन्द मुखकमल, जले सङ्क्रान्त प्रतिबिम्बितम् आलीक्य व्यक्त प्रकाश यथा तथा तत् मुखकमल परिचुम्बितु सलज्जा लज्जमाना तदर्थमेव तच्चुम्बनार्थमेव अम्भसि जले निर्ममज्ज निमग्नवती । अत्र पादत्रये इन्द्रवज्जालक्षण, चतुर्थे तु पादे उपेन्द्र-
वज्जालक्षण द्रष्टव्यम् । [अत्र “वदनारविन्दम्” इत्यत्र लप्ता उपमा, प्रतिबिम्बितमुखे चुम्बनस्य असम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनात् अतिशयोक्ति, तथा घनचुम्बनप्राप्तिरूप-
वाक्यार्थस्य मज्जनहेतुकत्वात् तद्वाक्यस्यापि सलज्जलहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गद्वयम् , इति एतेषा सृष्टि , तथा अरविन्दचुम्बनकथनात् नायिकाया भस्मरूपत्व ध्वन्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनि] ।

(७८) मुखारविन्दैरिति ।—अत्युत्कट निरतिशयम् आमीद सौरभम् (“आमीद सीति निर्दारी” इत्यमर.) उद्गिरिभि वसन्ति ब्रजमुन्दरीणा मुखारविन्दै,

तोयेषु तस्या प्रतिविम्बितासु व्रजाङ्गनाना नयनावलीषु ।

स्ववन्धुपङ्क्तिभ्रमतोऽतिमुग्धा गोष्ठौ शफर्थ्यो रचयाम्बभूवु ॥ (७९)

तथा ममैव गोपालशतके,—

वनेषु कृत्वा सुरभिप्रचार प्रकाममुग्धो मधुवासरेषु ।

गायन् कल क्रीडति पद्मिनीषु मधूनि पीत्वा मधुसूदनीऽसौ ॥ (८०)

वदनकमलैर्कर्तृभिर्हिमाब्जैभ्यः स्वर्णपद्मेभ्यः अपि, तव सौरभाभावादिति भावः, मधुव्रतानां भ्रमराणाम् औघः सङ्गः, सुरारिः कृष्णस्य चित्तेन मनसा समम् अह्वारिहृतः, आकृष्ट इत्यर्थः, व्रजाङ्गनामुखानि दृष्ट्वा पद्मभ्राज्या भ्रमरा यथा आकृष्टा आसन्, कृष्णोऽपि तथैव आकृष्टोऽभूदिति फलितार्थः । अत्र प्रथमे तृतीये च उपेन्द्रवज्जालक्षण, द्वितीये चतुर्थे तु इन्द्रवज्जालक्षणमिति द्रष्टव्यम् । [अत्र “मुखारविन्दैः” इत्यत्र रूपकः, तच्च मुखारविन्दे अत्युत्कटासीदविशेषकथनात् अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपम्, एव “चित्तेन समम्” इत्यत्र सङ्कीर्तिः, तथा हिमाब्जवापेक्षया मुखारविन्दानां सौरभाधिक्यकथनाद् व्यतिरेकः, इत्येषामलङ्काराणां समष्टिः] ।

(७९) तोयेष्विति ।—तस्या यमुनायां तोयेषु सलिलेषु व्रजाङ्गनानां जलविहारिण्यौनामिति भावः, नयनावलीषु नेत्रपङ्क्तिषु प्रतिविम्बितासु सतीषु अतिमुग्धा अतिसरला, अज्ज्ञा इति यावत्, शफर्थ्ये तदाख्यत्रुमनस्यविशेषाः, गोष्ठौ इत्यर्थः स्ववन्धूनां सजातीयानामित्यर्थः, या पङ्क्तिः श्रेणी तव यी भ्रम नयनेषु शफरीभ्यान्वित्यर्थः, तस्मात् तेन वा गोष्ठौ सभा रचयाम्बभूवु बह्व्य समेता इति भावः । अत्र प्रथमे चतुर्थे च इन्द्रवज्जालक्षण, द्वितीये तृतीये च उपेन्द्रवज्जालक्षणं द्रष्टव्यमिति । [अत्र प्रतिविम्बितनयने शफरीलभ्रमात् सान्तिमानलङ्कारः] ।

(८०) वनेष्विति ।—प्रकामम् अतिमातः यथा तथा मुग्धः सुन्दरः, सीहन्मूर्त्तिरिति भावः, असौ मधुसूदनः कृष्णः भ्रमरश्च (“मधुसूदनः पुंसि स्याद् भ्रमरे वनमालिनि” इति मेदिनी) । मधुवासरेषु वसन्तदिवसेषु वनेषु अरण्येषु जलेषु च (“वनं नपुंसकं नीरं निवासालयकानने” इति मेदिनी) सुरभिप्रचारः गोचारणः, सुरभिषु सुगन्धिपुष्पेषु प्रचारः गमनञ्च कृत्वा पद्मिनीषु तदाख्यकामिनीविशेषेषु, (पद्मिनीलक्षणं यथा,—“भवति कमलनेत्रा नासिका कुन्दरन्ध्रा, अविरलकुचयुग्मा दोर्धकेशौ कृशाङ्गौ । मृदुचरणसुशीला गीतवृत्तानुरक्ता, सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥” इति) पद्मसमूहेषु च [अत्र भुमार्थे इति] मधूनि एकत्र अधरास्तानि अन्यत्र पीत्वा पौष्पाणि पीत्वा कल मधुं गायन् क्रीडति विहरति । अत्र प्रथमद्वितीय-

एवमनयोर्नानाविधा अप्युपजातयो बोद्धव्याः । तथा वशस्थ-
विलेन्द्रवंशयोरित्यमुदाहार्यम् । *

इत्य रथाश्वेभनिषादिना प्रगे गणी नृपाणामथ तीरणादहि ।

प्रस्थानकालक्षमवेशकल्पनाकृतक्षणक्षेपमुदैक्षताच्युतम् ॥ (८१) इति माघे ११।१ ।

४ । न ज ज ल गै र्गदिता “सुमुखी” । (८२)

न ज ज ल ग
~~~~~

तरणिसुतातटकुञ्जगृहे वदनविधुस्मितदीधितिभिः ।

तिमिरमुदस्य सुख सुमुखी हरिमवलोक्य चुचुब्ब चिरम् ॥ (८३)

चतुर्थपादेषु उपेन्द्रवञ्जालक्षण, तृतीये तु इन्द्रवञ्जालक्षणम् । [अत्र वनसुरभिप्रभृति-
शब्दानां श्लिष्टतया श्लेषालङ्कारः] ।

* एवमिति—अनयो उभयो इत्यर्थः । महाभारतादौ नानाविधा उप-
जातयो दृश्यन्ते, उपजातिलक्षणव्याख्याया तत्तद्विद्वत्सम्भाभिः ।

(८१) इत्यमिति ।—अथ सूर्योदयानन्तरम् इत्यम् एवविधे प्रगे प्रातः काले
(“साय साये प्रगे प्रातः ” इत्यमरः) रथाश्वेभनिषादिना रथिना सादिना हृष्यारो-
हिष्णामित्यर्थः, नृपाणां राज्ञां गणः, तीरणात् वह्निर्हारात् वह्निः (“तीरणोऽस्त्री
वह्निर्हारम्” इत्यमरः) प्रस्थानकालस्य प्रयाणकालस्य क्षम योग्यं यं वेशः परिच्छेद-
तस्य कल्पनया रचनया कृतं क्षणक्षेपः कालविलम्बः येन तादृशम् अच्युतं कृष्णम्
उदैक्षतं प्रतीक्षाक्षणे इत्यर्थः । अत्र प्रथमतः तीर्थयोरिन्द्रवञ्जालक्षणं, द्वितीयचतुर्थयोस्तु
वशस्थवृत्तलक्षणं द्रष्टव्यम् । [अत्र सैनिकानां प्रतीक्षायां वेशरचनाजन्याच्युतकाल-
विलम्बस्य हेतुतया निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः] ।

(८२) नजिति ।—नजजलगै नकारजकारजकारिभ्यः परं लङुरेकं गुरुयैक-
यस्य पादे भवति, तत् वृत्तं सुमुखी नाम गदिता उक्ता । (८८० म, प्रसारः) ।

(८३) उदाहरति, तरणिसुतेति ।—तरणिसुताया यमुनाया तटे यत्
कुञ्जं लतादिपिहितस्थानं तदेव गृहं तस्मिन्, काचित् सुमुखी रमणी वदनमेव विधु-
चन्द्र तस्य स्मितान्वये दीप्तिरित्य किरणा तैः तिमिरम् अन्धकारम् उदस्य निराकृत्य,
(स्थितमित्यध्याहारः) हरिः कृष्णम् अवलोक्य सुखं खेच्छानुरूपं, पूर्वम् अन्धकारै-
रलक्षितमिति भावः, चिरं चुचुब्बं चुम्बितवती । [अत्र “सुखम्” इत्यत्र “वृत्तम्”
इति, तथा “चुचुब्ब” इत्यत्र “जहास” इति पाठे तु—सुखचन्द्रदीधितिभिः प्रकाश-

५ । मात् तौ गौ चेत् “शालिनी” वेदलोकैः । (८४)

म त त ग ग
अहो हन्ति ज्ञानवृद्धि विधत्ते
धर्मं धत्ते काममर्थञ्च सूते ।

मुक्ति दत्ते सर्वदोषास्यमाना

पुंसा अद्वाशालिनी विष्णुभक्तिः ॥ (८५)

६ । “वातोर्मी”य गदिता भौ तगौ गः । (८६)

म भ त ग ग
ध्याता मूर्तिः क्षणमप्यच्युतस्य
श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयाऽपि ।

समारोस्मिन् दुरित हन्ति पुंसां

वातोर्मी पीतमिवान्धोधिमध्ये ॥ (८७)

मानत्वात् अन्धकारे गोपायित्वा कथं स्यातव्यम् ? इति हेतो जहास इत्यर्थः ।
[अत्र “वदनविधुस्मितदीधितिभिः ” इत्यत्र रूपकम् , तथा हासिन अन्धकारनाश-
सम्बन्धे तत्सम्बन्धकथनात् अतिशयोक्तिश्च इत्येतयोः सङ्गरः] ।

(८४) मादिति ।—मात् मगणात् अनन्तरं तगणद्वयं गुरुद्वयञ्च चेत् यदि
भवति तदा शालिनी नाम वृत्तं स्यात् । तत्र वेदे चतुर्थवर्णे तदनु लोके सप्तमे च
वर्णे यतिर्भवतीत्यर्थः । (२८२म प्रसारः) ।

(८५) उदाहरति, अह इति ।—सर्वदा सर्वस्मिन् काले उपास्यमाना क्रिय-
माणेत्यर्थः, पुंसा अद्वाशालिनी अद्वान्विता सविश्वासेत्यर्थः, विष्णौ भक्तिः अनुरागः,
अह पापं हन्ति नाशयति, ज्ञानवृद्धिं विधत्ते करोति, धर्मं धत्ते जनयति, काम्यते
इति कामं सुखं तम् अथञ्च सुखसाधनमिति शेषः, सूते जनयति, मुक्तिं दत्ते
ददाति च , सर्वथा सैव करणीया इति भावः । [अत्र अनेकासु क्रियासु
एकस्य कर्तृकारकस्य अन्वयात् दीपकालङ्कारः] ।

(८६) वातोर्मीधमिति ।—मगणभगणतगणैभ्यः परं गुरुद्वयं यस्य पादे स्यात्
इयं वातोर्मी नाम वृत्तं गदिता उक्ता (३०५म प्रसारः) ।

(८७) उदाहरति, ध्यातेति ।—अन्धोधिमध्ये समुद्रमध्ये वातोर्मी सवाततरङ्गः

७। मो गो नौ गो “भ्रमरविलसिता” । (८८)

“भ्रमरविलसित” क्तापि ।

म ग न न ग
— — — — —

मुग्धे । मानं परिहर न चिरात्

तारुण्य ते सफल्यतु हरिः ।

फुल्ला वल्ली भ्रमरविलसिता-

ऽभावे शोभां कलयति किमु ताम् ? ॥ (८९)

८। स्याद् “अनुकूला” भ त न ग गाद्येत् । (९०)

भ त न ग ग
— — — — —

वल्लववेशा मुररिपुमूर्त्तिर्गोपमृगाक्षीकृतरतिपूर्त्तिः ।

वाञ्छितसिद्धेः प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥ (९१)

इत्थं, पोतम् अर्णवयानमिव क्षणमपि ध्याता चिन्तिता अच्युतस्य कृष्णस्य मूर्त्तिं आकृतिं हेलयापि अभक्त्यापीत्यर्थं, गदिता उच्चारिता नाम्ना श्रेणी, चेति अध्याहार्यम्, अस्मिन् ससारे पुसा दुरित पाप हन्ति नाशयति । [अत्र उपमाऽलङ्कारः] ।

(८८) म इति ।—यस्य पादे सगणात् पर गुरुवर्णं तदनु नकारी गुरुश्च भवति, तत् भ्रमरविलसिता भ्रमरविलसित वा नाम वृत्तं स्यात् । पिङ्गले तु—“भ्रमरविलसिता नौ नौ ग्” इत्येवमन्यथालक्षणं दृश्यते । (१००६ म प्रसारः) ।

(८९) उदाहरति, मुग्धे ज्ञात ।—हे मुग्धे मूढे राधे । इति शेषः, न चिरात् शीघ्रं मानं कोपं परिहर त्यज, हरिः कृष्ण ते तव तारुण्यं यौवनं सफल्यतु कृतार्थं करोतु । फुल्ला विकसिता वल्ली लता भ्रमरविलसितानां मधुकरविलासानां अभावे वा तथाविधा शोभा कलयति प्राप्नोति किमु ? नैव प्राप्नोतीत्यर्थः । [दृष्टान्तालङ्कारः] ।

(९०) स्यादिति ।—चेत् यदि पादे भतनगणेषु पर गुरुद्वयं भवति, तदा अनुकूला नाम वृत्तं स्यात् । अत्र पञ्चमाक्षरात् यतिष्येत् तदा अवनमुखं भवति । (४९१ म प्रसारः) ।

(९१) उदाहरति, वल्लवेति ।—वल्लववेशा गोपवेशा गोपानां मृगाक्षीभिः कान्ताभिः कृता रतिपूर्त्तिः, क्रीडाऽतिशयो अनुरागातिशयो वा यया तथाविधा, मुर-

६ । रात् परैर्नरलगै “रथोद्धता” । (६२)

र न र ल ग
राधिका दधिविलोडनस्थिता

क्लृण्वेणुनिनदैरथोद्धता ।

यामुन तटनिकुञ्जमञ्जसा

सा जगाम सलिलाह्वतिच्छलात् ॥ (६३)

१० । “स्वागता” र न भ गैर्गुणा च । (६४)

र न भ ग ग
यस्य चेतसि सदा मुरवैरौ वल्लवीजनविलासविलोल’ ।

तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकर’ सुरराजः ॥ (६५)

रिपो क्लृण्वस्य मूर्त्तिं अनुकूला प्रसन्ना सती जगति प्रणतिपरस्य प्रणतस्य कस्य जनस्य वाञ्छितसिद्धेयं अभीष्टसाधनाय न स्यात् ? अपि तु सर्वस्यैव स्यादित्यर्थः ।

(६२) रादिति ।—रात् रगणात् परे अनन्तरवर्त्तिभिः, नरलगै नयणरगणलघु-गुरुभिः प्रतिपाद स्थितैरिति शेषः, रथोद्धता नाम वृत्तं स्यात् । केचित्तु तु,—अथ अनन्तरम्, उद्धता नाम वृत्तं स्यादित्याहुः, तत्तु न पिङ्गलसम्मतम् । (६६८म प्रस्तार) ।

(६३) उदाहरति, राधिकेति ।—दधिविलोडनस्थिता दधि विलोडयन्तीत्यर्थः, सा राधिका, क्लृण्वस्य वेणुनिनदै वशीरवै रथोद्धता रथवत् रथगमनवत् उद्धता उद्धान्तगामिनी, अथ उद्धतानामवादीना मते,—अथ अनन्तरम्, उद्धता अधीरा सती अञ्जसा भटिति, तत् कर्म त्यक्ता इत्यर्थः, सलिलाह्वतिच्छलात् जलानयनव्याजं यामुन यमुनासम्बन्धि तटनिकुञ्ज जगाम । [अत्र श्रीक्लृण्वसमीपगमनरूप वस्तु गोपयित्वा सलिलाह्वरणद्योतनात् द्वितीयापह्नुतिरलङ्कारः] ।

(६४) स्वागतेति ।—यस्य पादे रगणनगणभगणेष्व पर गुरुद्वयं तत् स्वागता नाम वृत्तं स्यात् । अत्र पादान्तगतत्वेन चकारस्य लघुत्वेऽपि गुरुत्वम् । (४४३म प्रस्तार) ।

(६५) उदाहरति, यस्येति ।—वल्लवीजनानां गोपाङ्गनां विलासे विहारे विलोलं चपलं मुरवैरौ क्लृण्व यस्य चेतसि मनसि सदा सततं वर्त्तते इति शेषः, नूनं निश्चितं सुरराज’ इन्द्र अमरालयभाजः स्वर्गगतस्य तस्य जनस्य स्वागतेन क्लृण्वप्रश्नेन आद्रियते, स्वागतादर [त करोतीति करोति ट] स्वागतादरकरः, अथवा—तथाविधः करो यस्य तथाभूतं भवतीति शेषः, देवराजस्य क्लृण्वभक्तं जन

११ । “दीधक”मिच्छति भवितयाद् गौ । (८६)

भ भ भ ग ग
~~~~~

देव । सदोध कदम्बतलस्थ । औधर । तावकनामपदं मे ।

कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि क्षणमेथति योगम् ॥ (८७)

१२ । स्यान् “मोटनकं” त ज जाश्च ल गौ । (८८)

त ज ज ल ग
~~~~~

रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलश्चाणूरमहाभटमोटनकम् ।

य कैलिलवेन चकार स मे ससाररिपुं परिमोटयतु ॥ (८९)

स्वर्गत स्वागतप्रज्ञेनाद्रियते इत्यर्थः । [अत्र सुरराजकृतादरे सुरहरस्मरणजस्वर्गलाभस्य हेतुतया निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः] ।

(८६) दीधकमिति ।—यस्य पादे भवितयात् भगवतयात् गौ गुरुद्वयं भवत, तत् वृत्त दीधक नाम इच्छति, शेष इति शेषः । (४३८म प्रसारः) ।

(८७) उदाहरति देविति ।—हे सदोध सवत्स देव । (“वत्स शक्तृत्वविर्दोषा दीधकी दीध इत्यपि” इति शब्दरत्नावली) हे कदम्बतलस्थ औधर । तावकनामपदं तव कृणोति नाम इत्यर्थः, मे मम असुविनिर्गमकाले प्राणप्रयाणसमये स्वल्पक्षणमपि [अत्यन्तसयोगे द्वितीया] कण्ठतले योगम् एष्यति प्राप्नोति किम् ? इति शेषः । प्राणत्यागकाले हि यो य भावः चिन्तयित्वा प्राणाख्यजति, स परजन्मनि तत्स्वरूपतां भजते, इति भागवते जडभरतीपाख्याने द्रष्टव्यम् । तथाच गीता—“अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्ता कलेवरम् । यः प्रयाति स मङ्गावयाति नाख्यतः सशयः ॥” इति । अत्र शान्ती रस उदाहृत, काव्यपकाशे तु हास्यरसीपयोगे वृत्तमिदम्, इत्युक्तम् ।

(८८) स्यादिति ।—यस्य पादे तजजा गणा तदनु लघुरेक गुरुश्चैक, तत् मोटनक नाम वृत्तं स्यात् । (८७७म प्रसारः) ।

(८९) उदाहरति, रङ्गे इति ।—रङ्गे युद्धस्थले मल्लव्य कला क्रीडा मल्लकला बाहुयुद्धमित्ययं, तत्र कुशल, निपुण यः कृष्ण, कैलिलवेन अवलीलया चाणूरी नाम कश्चित् कसचर स एव महाभट महावीर तस्य मोटनकं विनाशं चकार, स कृष्ण, मे मम ससार एव रिपुं तं परिमोटयतु नाशयतु । [अत्र “ससाररिपुम्” इत्यत्र रूपकं, तथा चाणूरमोटनचमलस्य ससाररिपुमोटने हेतुतया काव्यलिङ्गञ्चैत्यनयो, सहारः] ।

१३ । “श्येन्यु”दीरिता रजौ रलौ गुरुः । (१००)

र ज र ल ग

यस्य कीर्तिरिन्दुकुन्दचन्दन-श्येन्यशेषलोकपावनी सदा ।

जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भावगम्यमच्युतम् ॥ (१०१)

१४ । ननसगगुरुरचिता “वृत्ता” ॥ (१०२)

१५ । ननरलगुरुभिश्च “भद्रिका” ॥ (१०३)

१६ । “उपस्थित” मिद ज्सी ताद्वकारौ ॥ (१०४)

“शिखण्डित” मिद ज्सी त्गौ गुरुश्चेत् ॥

१७ । “उपचित्र” मिद सससाल्लगौ ॥ (१०५)

(१००) श्येनीति ।—यस्य पादे रजौ रगणजगणौ, तत रलौ रगणी लघुश्च, तदनु गुरुरेकश्च भवति, तत् वृत्त श्येनी नाम उदीरिता उक्ता । (६८२म प्रसार) ।

(१०१) उदाहरति, यथेति ।—यस्य अच्युतस्य कीर्तिं जाह्नवीव मङ्गेव तथा इन्दु चन्द्र कुन्द माध्यपुष्पविशेष चन्दनञ्च तद्वत् श्येनी शुभा सती [वर्णवाचि- श्येतशब्दात् “वर्णादनुदात्तात्तीपधात्ती न ” (४।१।३८ पा०) इति ङीप् तकारस्य नकारादेश] अशेषलीकपावनी सव्वलीकपविब्रताकारिणी तथा विश्वैर्जगद्भिः वन्द्य विभ्रम विलास यस्यास्तादृशी, त भावगम्य भक्तिलभ्यम् अच्युत कृष्ण सदा भजामि । [अत्र एकस्या, कीर्त्त बहुभिरुपमानै सादृश्यकथनात् मालीपमा ऽलङ्कारः] ।

(१०२) ननेति ।—यत्प्रतिपाद नगणद्वयसहितसगण्येन तदनुगुरुद्वयेन च रचित भवति, तत् वृत्ता नाम वृत्त स्यात् । अत्र वृत्तेति नाम पिङ्गले दृश्यते । (२५६म प्रसार) ।

(१०३) ननेति ।—यस्य पादे नगणद्वय ततो रकार तदनु लघुगुरुवर्णौ च भवत तत् भद्रिका नाम वृत्त स्यात् । (७०४म प्रसार) ।

(१०४) उपस्थितमिति ।—एकस्मिन् पादे जगणसगण्यतगणा ततो गुरुद्वयश्चेत् भवति तदा इद वृत्तम् उपस्थित नाम स्यात् । केचित् शिखण्डितमिद वदन्ति । (२८६म प्रसार) ।

(१०५) उपचित्रमिति ।—यस्य पादे सगणचयं ततो लघुर्गुरुश्चैक, तद इदम् उपचित्र नाम वृत्तम् । (७३२म प्रसार) ।

- १८ । “कुपुरुषजनिता” ननौ गौं ग ॥ (१०६)
 १९ । “अनवसिता” न्यौ भ्गौ गुरुरन्ते ॥ (१०७)
 २० । “विध्वङ्गमाला” भवेत् तौ तगौ ग ॥ (१०८)
 २१ । “सान्द्रपद” स्याद् भतनगलैश्च ॥ (१०९) इति छ० प० ।

जगती । [४०८६]

(हादशाक्षरा वृत्तिः ।)

१ । “चन्द्रवर्त्म” निगदन्ति रनभसैः । (११०)

र न भ स
 चन्द्रवर्त्म पिहित घनतिमिरैः

राजवर्त्म रहितं जनगमनैः ।

इष्टवर्त्म तदलङ्कृ सरसे ।

कुञ्जवर्त्मनि हरिस्ताव कुतुकी ॥ (१११)

(१०६) कुपुरुषेति ।—यस्य पादे नगणद्वय ततो रकार तदनु गुरुद्वय, तत् कुपुरुषजनिता नाम वृत्तम् । (१९२म प्रसारः) ।

(१०७) अनवसितेति ।—यस्य पादे नगणद्वयगणभगणोभ्यः पर गुरुद्वय भवति तद् अनवसिता नाम वृत्तं स्यात् । (४००म प्रसारः) ।

(१०८) विध्वङ्गमालेति ।—यस्य पादे तगणद्वय ततो गुरुद्वय भवति, तद् विध्वङ्गमाला नाम वृत्तं स्यात् । (२९३म प्रसारः) ।

(१०९) सान्द्रपदमिति ।—यस्य पादे भतनगणोभ्यः पर गुरुद्वयी लघुश्रैकः भवति, तत् वृत्तं सान्द्रपद नाम स्यात् । (४९१म प्रसारः) ।

(११०) चन्द्रवर्त्मेति ।—रनभसै गणै यस्य पादो भवति तत् चन्द्रवर्त्म नाम वृत्तं निगदन्ति । (१९७९म प्रसारः) ।

(१११) उदाहरति, चन्द्रवर्त्मेति ।—हे सरसे । रसवति राधे । चन्द्रस्य वर्त्म पन्था आकाशतलमित्यर्थः, घनतिमिरै गाढान्धकारै (कर्तृभिः) पिहितम् आहतं, तथा जनानां गमनैः जनगमनैः, [कर्त्तरि लतीया] राजवर्त्म राजपथः

२ । वदन्ति “वंशस्थविलं” जतौ जरौ । (११२)

ज त ज र
विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः

प्रपूर्यथ यः पञ्चमरागमुद्गिरन् ।

ब्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां

जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥ (११३)

वशस्तनितमिति कापि ।

३ । “तच्चेन्द्रवंशा” प्रथमाक्षरे गुरौ । (११४)

रहित, साम्प्रत जना राजपथ न गच्छन्ति किमुत विपद्यादिकमिति भाव, तत् तस्मात् इष्टस्य प्रियस्य वर्त्म पत्न्यान् येन प्रिय प्रस्थित तदित्यर्थे, अलङ्कृत शीभय स्वगत्येति शेष, यत हरि कृष्ण कुञ्जवर्त्मनि कुञ्जमार्गे तव कुतुकी औत्सुक्यवानित्यर्थः, सन् तिष्ठतीति शेष । [एतेन अभिसारस्य निर्विघ्नता फलप्रदता च ध्वन्यते । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कार, स च पराङ्गं प्रति पूर्वाङ्गस्य हेतुतया वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारिणानुप्राणिता] ।

(११२) वदन्तीति ।—यस्य पादे जतौ जगन्मतगणौ जरौ जगन्परगणौ च स्याता तत् वंशस्थविल नाम वृत्त स्यात् । वृत्तरत्नाकरे तु वृत्तमिदं वंशस्थनाम्ना अभिहितम् । (१३८२म प्रसार) ।

(११३) उदाहरति, विलासेति ।—यः विलासवशे क्रीडावेषौ तिष्ठतीति तथोक्त विल छिद्र मुखानिलै वदनवायुभि प्रपूर्यथ वेषुमाधायित्यर्थे, पञ्चमरागम् उद्गिरन् ब्रजाङ्गनाना ब्रजवासिनीना गोपीनामपि तथा गानशालिना गायकाना तुम्बुरुनारदप्रभतीनामित्यर्थः, (तुम्बुरुनारदादेर्गायकश्रेष्ठतया यथा मृच्छकटिके—“को मे गाने तुम्बुरुनारदी वा” इति) मान प्रणयकीपम् अहङ्कारञ्च जहार हतवान्, स हरि कृष्ण न अस्मान् पुनातु पवित्रीकरोतु । [अत्र मानशब्दस्य श्लिष्टतया श्लेष, तथा ब्रजाङ्गनानां मानहरणे मुखमारुतपूरितवेषुरवस्य हेतुतया निर्देशात् वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कार] ।

(११४) तच्चेन्द्रेति ।—प्रथमाक्षरे गुरौ सति (तथा पादे ततजरगणेषु सत्स्विति भाव) तत्त्वशस्थविलचणाम्नान्त वृत्तम् इन्द्रवंशा नाम्ना ख्यात स्यात् । (१३८१मः प्रसार.) ।

त त ज र
दैत्येन्द्रवशाग्निरुदीर्णदौधितिः

पीताम्बरोऽसौ जगतां तमोऽपहः ।

यस्मिन् ममज्जुः शलभा इव स्वयं

ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः ॥ (११५)

४ । जसौ जसयुतौ “जलोद्धतगतिः” । (११६)

ज स ज स
यदीयहलतो विलोक्य विपदं

कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः ।

विलासविपिनं विवेश सहसा

करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥ (११७)

(११५) उदाहरति, दैत्येन्द्रेति ।—उदीर्णा उद्दीप्ता दौधितय किरणा देहप्रभा प्रतापा वा यस्य स तथोक्त, दैत्येन्द्राणां वश एव वश, वेणु तव अग्नि अनलस्वरूप इत्यर्थ, अत एव जगता तमोऽपह तिमिरनाशक (एकव—देहप्रभया, अन्यत्र—दैत्यध्वसिप्रतापेनेति भाव) असौ पीताम्बर कृष्ण विराजते इति शेष, यस्मिन् पीताम्बरे ते प्रसिद्धा कंसचाणूरमुखा कंसचाणूरप्रभृतयः मखद्विष [मख यज्ञ द्विषन्तीति मखद्विष (मख + द्विष्—क्तिप्)] यज्ञविघातका असुरा इत्यर्थ, शलभा इव पतङ्गा इव स्वयं ममज्जु निमग्ना बभूवु । [एतेनास्य अनलरूपत्व व्यज्यते । अत्र “वशाग्नि” इत्यत्र वशशब्दस्य श्लिष्टतया श्लिष्टपरम्परितरूपकम्, तथा “ममज्जु” इत्यशे अशौ मज्जनासम्भवेऽपि अत्र मज्जनशब्दस्य मुक्तिरामरूपादर्श नार्थकत्वात् अतिशयोक्तिः, “शलभा इव” इत्यशे उपमा, तथा “यस्मिन्” इत्यशे वज्ररूपत्वम् आर्थम्, इत्येषामलङ्काराणामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर । अत्र चन्द्रविशेषणत्वेन प्रसिद्धस्य “तमोऽपह” इत्यस्य वज्रविशेषणत्वात्, तथा वज्रे, रक्ताम्बरत्वेन प्रसिद्धत्वेऽपि पीताम्बर इति विशेषणवत्त्वात् प्रसिद्धिविरुद्धतादौष बोध्यः] ।

(११६) जसाविति ।—यस्य पादे जसयुतौ जसौ जगणसगणौ पुनश्च जगणसगणौ स, तद्वत् जलोद्धतगतिर्नाम स्यात् । अत्र षड्चरे यति, इति आकरे (१८८६म, प्रसारः) ।

(११७) उदाहरति, यदीयेति ।—यदीयहलत यस्य हलधरस्य हलात् विपद

सनाकवनिन नितस्वरुचिर

चिर सुनिनदैर्नदैर्द्वतममुम् ।

मता फणवतोऽवती रसपरा

परास्तवमुधा मुधाऽधिवसति ॥ (११८) इति भारवौ ॥ २७ ।

५ । “भुजङ्गप्रयातं” चतुर्भिर्यकारैः । (११८)

विलीक्य विविच्येत्यर्थ, कलिन्दस्य सूर्यस्य तनया यमुनेत्यर्थ, जलै उद्धता गति यस्यास्तादृशी सती सहसा विलासविपिनं क्रीडावनं विवेश, स हल्ली हलधर बलदेव, जगता कुशलं मङ्गलं करोतु । श्रूयते हि कदाचित् मधुपानमत्तं कामिनौकमनीय-वदनसरोजमकरन्दलीलुपं बलदेव, सरसकामरसास्वादरसिकाभिः कृष्णप्रेमाश्रितपान-परवशाभिः गोपाङ्गनाभिः चेत प्रीतिप्रदायिनौ जलं क्रीडां कर्तुं कामं स्वकीयकुञ्जसमीपं यमुनामाहूतवान् । सा तु हल्लेनाकर्षणभयात् स्वयं तस्य विलासकाननमगमत् इति भागवते पुरावृत्तम् । ननु “इयमच्युतलीलाब्धा” इति प्रथममुक्तम्, तत् कथमिदानीं बलदेवलीला वर्णिता ? इत्युच्यते,—“तत्राशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शसन्” परीक्षितप्रेनेन बलदेवस्य अच्युताश्रयात् अच्युतलीलैव वर्णिता इति । [अत्र अचेतनाया यमुनाया हलती भीत्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनात् अतिशयोक्तिरलङ्कारः, सा च यमुनाया सङ्केतितनायिकाव्यवहारसमारीपात् समासोक्त्या अनुप्राणिता] ।

(११८) सनाकेति ।—सनाकवनिन नाकवनिताभिः सुरनारीभिः सह वर्त्तमानं सुरनार्याऽत्र वसन्तीति भावः, नितस्वै कटकैः (‘कटकोऽस्त्री नितस्वीऽद्रे’ इत्यमरः) रुचिरं मनोहरं, सुनिनदैः शोभनस्वनैः नदैः जलप्रवाहैः द्वतम् अमुं गिरिम् [अत्र “उपान्वध्याङ् वस (१।४।४८ पा०) इति अधिकरणस्य कर्त्तृता] रसपरा अतिमुरसेत्यर्थः, परास्तवमुधा त्यक्तमूर्त्तिका अवतः रत्नकस्य फणवतः नागराजस्य [अत्र “क्तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति कर्त्तरि षष्ठी] मता इष्टा [अत्र “मतिबुद्धि—” (३।२।१८८ पा०) इत्यादिना वर्त्तमाने क्त] मुधा अश्रुतं चिरम् अधिवसति अधितिष्ठति, अतः अन्यत्र भूमण्डले कुत्रापि मुधा नास्त्येत्यर्थः । [अत्र प्रस्तुतविशेषणसामर्थ्यात् अप्रस्तुतमेव प्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः, स च यमकेन ससृष्टः] ।

(११९) भुजङ्गेति ।—चतुर्भिः यकारैः यगणैः यस्य पादौ भवतीति शेषः, तद् भुजङ्गप्रयातं नाम वृत्तं स्यात् । (५८६म. प्रसारः) ।

य य य य
 सदारामजज्ञातिभृत्यो विहाय

स्वमेतं क्रुदं जीह्वनं लिप्समानः ।

मया क्लेशितः कालियेत्य कुरु त्वं

भुजङ्ग । प्रयात द्रुतं सागराय ॥ (१२०)

६ । वद “तोटक”मब्धिसकारयुतम् । (१२१)

स स स स
 यमुनातटमच्युतकेलिकला

लसदङ्घ्रिसरोरुहसङ्गरुचिम् ।

मुदितोऽट कलेरपनेतुमघं

यदि चेच्छसि जन्म निजं सफलम् ॥ (१२२)

७ । कीर्त्तितैषा चतूरेफिका “स्रग्विणी” । (१२३)

(१२०) उदाहरति, सदेति ।—कृष्णस्य कालिय प्रति उक्तिरियम् । हे कालिय भुजङ्ग । त्व मया इत्यम् अनेन प्रकारेण क्लेशित क्लेश प्रापितः, निर्जित इत्यर्थः, अतः जीवन लिप्समान लब्धुमिच्छन् यदि भवसीति शेषः, तदा दारा भार्या, आत्मजा पुत्राः, ज्ञातयः स्वजनाः, भृत्या दासाश्च, तैः सहितः स्व स्वकीयम् एतं क्रुदं कालियाख्यमिति यावत्, विहाय परित्यज्य द्रुतं सागराय प्रयात प्रस्थानं कुरु, अन्यथा तव जीवनं नश्यति इति भावः ।

(१२१) वदेति ।—अब्धिसकारयुतं सगणचतुष्टययुतं प्रतिपादमिति शेषः तोटक नाम वृत्तं स्यात् । (१७५६ न प्रसारः) ।

(१२२) उदाहरति, यमुनेति ।—यदि निजं जन्म सफलम् इच्छसि कर्त्तुमिति शेषः, तदा, हे मनुज । त्वं, कलेः अधर्ममययुगस्य अघं पापम् अपनेतुं खण्डयितुं [अत्र “शकष्टुष—” (३।४।६५ पा०) इत्यादिना तुमुन्] मुदितं हृष्टं सन् अच्युतस्य कृष्णस्य केलिकलया क्रीडानृत्यादिना लसतो चलतो अङ्घ्रिसरोरुहयोः पादपद्मयोः सङ्गेन रुचिं शोभा यस्य तथाभूतं यमुनातटम् अटं गच्छ । [स्वभावोक्तिरलङ्कारः] ।

(१२३) कीर्त्तितेति ।—चतूरेफिका रमणचतुष्टयवती प्रतिपादमिति शेषः एषा स्रग्विणी नाम वृत्तं कीर्त्तिता । (११७१ न. प्रसारः) ।

र र र र
इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्मिता

शातकुम्भद्रवालङ्कृता शोभते ।

नव्यमेघच्छविः पीतवासा हरः

मूर्तिरास्ता जयायोरसि स्रग्विणी ॥ (१२४)

८ । वाणाश्चैच्छिन्ना “वैश्वदेवी” समौ यौ । १२५)

म म य य
अर्चामन्येषां त्वं विहायामराणाम्

अद्वैतेनैकं विष्णुमभ्यर्च भक्त्या ।

तत्राशेषात्मन्यर्चिते भाविनी ते

भ्रातः । सम्पन्नाराधना वैश्वदेवी ॥ (१२६)

(१२४) उदाहरति, इन्द्रेति ।—या नव्यमेघच्छवि नवनिरदवर्णा, तथा पीत-
वासा हरः कृष्णस्य मूर्तिं, इन्द्रनीलोपलेन (क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरक्षेत्रीलता
व्रजेत् । इन्द्रनीलमिति प्रोक्तम्—” इत्युक्ते) नीलकान्तमणिना निर्मिता शात-
कुम्भद्रवालङ्कृता काञ्चनरसरञ्जिता इव च शोभते, सा उरसि वक्षसि स्रग्विणी मालिनी
मूर्तिं जयाय उत्कर्षाय मङ्गलाय इत्यर्थः, आस्ता भवतु । [जयायेत्यत्र समैवेति
पाठान्तरम् । अत्र प्रकृतस्य नीलवर्णदेहस्य इन्द्रनीलोपलनिर्मितत्वसम्भावनात् इवशब्दी-
त्यापितत्वाच्च वाच्योपेक्षानामालङ्कारः] ।

(१२५) वाणाश्चैरिति ।—यस्य पादौ समौ मगणौ यौ यगणौ च स्याता तद्
वाणाश्चै पञ्चमसप्तमवर्णौ छिन्ना विच्छेदवतीत्यर्थः, वैश्वदेवी नाम वृक्षः स्यात् ।
(५७७ म प्रसार) ।

(१२६) उदाहरति, अर्चामिति ।—हे भ्रातः । त्वम् अन्येषाम् अमराणां
देवानाम् अर्चां पूजां विहाय त्यक्त्वा अद्वैतेन एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति बुद्ध्या
भक्त्या एकमद्वितीयं विष्णुम् अभ्यर्च्य आराधय, तत्र अशेषात्मनि विश्वात्मनि कृष्णे
अर्चिते आराधिते ते तव वैश्वदेवी सर्वदेवसम्बन्धिनी आराधना सम्पन्ना सिद्धा
भाविनौ भविष्यतीत्यर्थः, “सर्वं विष्णुमयं जगत्” इति शास्त्रेण कृष्णस्य सर्वदेवमयत्व-

८ । “प्रमिताक्षरा” स ज स सैः कथिता । (१२७)

स ज स स

अमृतस्य शीकरमिवोद्गिरती

रदमौक्तिकांशुलहरीच्छुरिता ।

प्रमिताक्षरा मुररिपोर्भणितिः

व्रजसुभ्रुवामभिजहार मनः ॥ (१२८)

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ

विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्

न पतिष्यत करसहस्रमपि ॥ (१२९) इति माघे ८॥

प्रतिपादनादिति भावः । [अत्र अतिमहत्, शीकणस्य लोकातिशायिचरित्रस्य प्रस्तुत-
विषयाङ्गतया उपवर्णनात् उदात्तालङ्कारः] ।

(१२७) प्रमितेति । सजससै गणै यस्य पादो भवति तत् वृत्त प्रमिता-
क्षरा नाम कथिता । (१७७२म प्रसारः) ।

(१२८) उदाहरति, अमृतस्येति ।—अमृतस्य शीकर कणम् उद्गिरती चरन्ती
इव [अत्र “आच्छीनद्योर्नुम्” (७।१।८० पा०) इति शतु वैकल्पिकानुमभावः]
अतिमधुरेत्यर्थः, रदा दन्ता एव मौक्तिकानि तेषाम् अशुलहरीभिः किरणसङ्घै
क्षुरिता रञ्जिता, तथा प्रमितानि परिमितानि स्वल्पानीत्यर्थः, अक्षराणि यस्या तथा-
भूता मुररिपोः कृष्णस्य भणितिः, वाणी व्रजसुभ्रुवा व्रजाङ्गनाना मन अभिजहार
हृतवती । [अत्र प्रथमपादे भणितौ अमृतशीकरोद्गिरणसम्भावनात् उत्प्रेक्षा,
द्वितीये रदमौक्तिकेत्यत्र रूपक, तृतीयाङ्गे तथा भणितेर्व्रजबधूमनोहरणे तादृशगुण-
वत्त्वस्य हेतुतया निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः, इत्येषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः] ।

(१२९) प्रतिकूलतामिति ।—विधौ देवे चन्द्रे च प्रतिकूलता विपक्षताम्
(अत्र प्रतिकूलत्वम्, एकत्र—बाधकत्वम्, अन्यत्र—उदयोन्मुखत्वमिति) उपगते प्राप्ते
सति बहुसाधनता विविधचेष्टा, विफलत्व निष्फलत्वम् एति प्राप्तीति । तथा हि
करसहस्रमपि सूर्यस्य किरणसहस्रमपि, अन्यत्र—हस्तसहस्रमपि च पतिष्यत
पतनोन्मुखस्येत्यर्थः, दिनभर्तुं दिवाकरस्य जनस्य च अवलम्बनाय आश्रयाय न
अभूत् । [अत्र विधुविधिशब्दयोरुकारेकारयोरीकाररूपत्वात् श्लेषो नामालङ्कारः,
स च विशेषण सामान्यसमर्थनात् अर्थान्तरन्यासेनानुप्राणितः] ।

१० । “द्रुतविलम्बित”माह नभौ भरौ । (१३०)

न भ भ र
 तरणिजापुलिने नववल्ग्वी-
 परिषदा सह केलिकुतूहलात् ।
 द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं
 हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥ (१३१)

११ । न न र र घटिता तु “मन्दाकिनी” । (१३२)

न न र र
 बलिदमनविधौ बभौ सङ्गता
 पदजलरुहि यस्य मन्दाकिनी ।
 सुरनिहितसिताम्बुजसङ्गिभा
 हरतु जगदघं स पीताम्बरः ॥ (१३३)

(१३०) द्रुतेति ।—यस्य पादे नभौ गणौ, तदनु भरौ च गणौ च, तत्
 वृत्त द्रुतविलम्बितम् आह ब्रवीति, नागराज इति शेषः । (१४६४म प्रसारः) ।

(१३१) उदाहरति, तरणिजेति ।—अहं सदा सर्वस्मिन् काले, हृदयेन
 मनसा, तरणिजा यमुना तस्या पुलिने मैकते नववल्ग्वीपरिषदा व्रजतरुणीसङ्घे-
 नेत्यर्थः सह, केलिकुतूहलात् क्रीडाकौतुकात् [अत्र “विभाषा गुणोऽस्त्रियान्”
 (२।३।२५ पा०) इति द्वेती पञ्चमी] द्रुत शीघ्रं विलम्बितञ्च यथा स्यात् तथा चारु
 मनीषा विहरतीति त तथोक्तं हरिं कृष्णं वहे धारयामि चिन्तयामीत्यर्थः ।

(१३२) ननेति ।—ननररघटिता, नयुगलात् परं रयुगलं यस्य पादे स्यात्
 तद्वृत्तं मन्दाकिनी नाम स्यादित्यर्थः । उत्तरत्वाकरे तु—“प्रमुदितवदना भवेन्नौ च
 रौ” इति नाम; मङ्गिनाथस्तु—“स्वरशरविरतिर्ननौ रौ प्रभा” इति क्वचित्,
 क्वचिच्च “वसुयुगविरति—” इति लिखितवान् । कौमुदीकारमतेन तु—
 “नयग्रयुगलञ्च गौरी मता” इति । (१२१६मः प्रसारः) ।

(१३३) उदाहरति, बलीति ।—बलिं असुरराजस्य यो दमनविधिः शासन-
 व्यापारः तस्मिन् [“सप्तम्यधिकरणे च” (२।३।३६ पा०) इति विषये सप्तमी] यस्य
 पदजलरुहि पादपद्मे, गगनगते इत्यर्थः, सङ्गता स्थिता मन्दाकिनी स्वर्ग-गङ्गा सुरैः

सहश्ररधि निज तथा कार्मुक
 वपुरतनु तथैव सवर्मितम् ।
 निहितमपि तथैव पश्यन्नसि
 वृषभगतिरुपाययौ विस्मयम् ॥ (१३४) इति भारवौ १८१६ ।
 अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रियाम्
 अतनुतरतयेव सन्तानकम् ।
 तरुणपरभृत स्वन रागिणाम्
 अतनुत रतये वसन्तानक ॥ (१३५) इति माघे ६।६७ ।

देवे निहिता अर्पिता या सिताम्बुजसक् श्वेतपद्ममात्रा तन्निभा तत्सदृशी सती बभौ
 शुशुभे, स पीताम्बर कृष्ण, जगताम् अध दुरित हरतु नाशयतु । [अत्र “पद-
 जलरुहि” इत्यत्र रूपक, तथा “सङ्निभा” इत्यत्र उपमा, सा च लोकातिशयशक्तिमत
 श्रीकृष्णस्यालौकिकचरित्रस्य प्रस्तुतविषयाङ्गतया उपवर्णनात् उदात्तालङ्कारेणानु-
 प्राणिता] ।

(१३४) सहेति ।—वृषभस्यैव गतिर्यस्य तथाभूत सः अर्जुन तस्मिन् समये
 सहश्ररधि सतूष्ण [सहश्ररधिभ्यां वर्तते यत् इति सहश्ररधि “वीपसर्जनस्य”
 (६।३।८२ पा०) इति विकल्पात् सहशब्दस्य न सभाव] निज स्वकीय
 तथा पूर्ववत् कार्मुकं धनु, तथैव पूर्ववदेव सवर्मित सम्यक् कवचा-
 वृतम् अतनु मद्धन् वपु शरीर निजमिति शेष, तथैव पूर्ववदेव निहितं यथापूर्वं
 स्थापितमित्यर्थ, असिमपि खड्गश्च पश्यन् विस्मयम् उपाययौ प्राप । पूर्वं किरातरुपिणा
 हरेण सर्वस्यैव शरतूणादिर्भक्षितत्वात् कथं पुनरेतेषां सम्भवः ? इति विस्मयबीजमिति
 बोध्यम् ।

(१३५) अतीति ।—अतिसुरभिः अतिशयेन सुगन्ध सन्तानकम् कल्पतरु-
 विक्षेप, पुष्पश्रियां कुसुमसमृद्धीनाम् अतनुतरतया बाहुल्येन [अतनुशब्दात् तरव-
 न्तात् तलप्रत्यय] अभाजि अभञ्जीव [“भञ्जेच्च चिणि” (६।४।३३ पा०) इति
 वैकल्पिकनकारलोपे उपधावृद्धि चिणी लुक् च] अतिशयेन नम इति भावः, तथा
 वसन्तस्य ऋतुराजस्य आनक पटहवाद्यमेद तरुणपरभृत कीकिलयुवा रागिणा
 कामिना रतये अनुरागवृद्धये इत्यर्थः, स्वन निनदम् अतनुत अकरोत् । [अत्र
 तरुणपरभृतस्य वसन्तानकेन अभेदारीपाठूपक, तथा “अभाजि” इत्यत्र “अभाञ्जीव”
 इति उपेक्षणात् प्रतीयमाना उत्प्रेक्षा चेत्यनयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः] ।

१२ । न य सहितौ न्यौ “कुसुमविचित्रा” । (१३६)

न य न य
विपिनविहारे कुसुमविचित्रा

कुतुकितगोपीमहितचरित्रा ।

सुररिपुमूर्त्तिर्मुखरितवंश

चिरमवताद्विस्तरलवतंसा ॥ (१३७)

१३ । इह वद “तामरस” नजजा यः । (१३८)

न ज न य
स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं

व्रजललनानयनालिनिपीतम् ।

तव मुखतामरसं सुरशत्रो !

हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥ (१३९)

(१३६) नयेति ।—यस्य पादे नयसहितौ नगणयगणाभ्या सहितौ न्यौ नगणयगणौ स्त, तत् वृत्तं कुसुमविचित्रा नाम स्यात् । (१४८८ प्रसार) ।

(१३७) उदाहरति, विपिनेति ।—विपिनविहारे वनविहारे कुसुमविचित्रा पुष्पभूषितेत्यर्थ, कुतुकिताभि, कौतुकवतीभि, गोपीभि [अत्र “पुवल्कसंधारय-जातीयदेशीयेषु” (६।३।४२ पा०) इति भाषितपुस्तकात् पुवङ्गाव] महितं पूजितं प्रशंसितमित्यर्थ, चरित्रं यस्यास्तथाभूता, मुखरितवशा पूरितवेणुः शीरव कुर्वतीत्यर्थ, तरलवतसा चञ्चलकुण्डला सुररिपो कृष्णस्य मूर्त्तिं व पुष्पान् चिरम् अवतात् रचतु । [“तुङ्घोस्तावड्डाशिधि—” (बा०) इति तावड्] ।

(१३८) इहेति ।—यस्य पादे नजजा य नगणजगणजगण्येभ्य पर यगण, स्यात्, इह हृन्दीयत्ये तत् वृत्तं तामरस वद । (८८१ प्रसार) ।

(१३९) उदाहरति, स्फुटेति ।—हे सुरशत्रो ! कृष्ण ! स्फुटा सुप्रकाशा या सुषमा, परशीभा ता एव मकरन्दा मधूनि तै मनोज्ञं मनोहरं, व्रजललनाना गोपाङ्गनाना नयनालिभि नेत्रभ्रमरे निपीतं नि शेषेण पीतं तव मुखतामरसं वदन-रक्तोत्पलं (“अथ तामरसं पद्मे ताम्रकाञ्चनयोरपि” इति मेदिनी) मम, हृदयमेव, तडाग, सर तव विकाशि विराजि, अस्तु भवतु, मम हृदयपद्माकरं तव वदनपद्म

१४ । भवति न जावथ “मालती” ज रौ । (१४०)

न ज न र
इह कलयाच्युत । केलिकानने

मधुरससौरभसारलोलुपः ।

कुसुमकृतस्मितचारुविभ्रमाम्

अलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः ॥ (१४१)

[यमुना क्वापि] ।

अयि । विजहीहि दृढीपगूह्येन त्यज नवसङ्गमभीरु । वल्लभम् ।

अरुणकरीद्वम एष वर्त्तते वरतनु । सम्प्रवदन्ति कुकुटा ॥ (१४२)

प्रस्तुटतु, तेन सततमह तद् दृष्ट्वा सुखमनुभविष्यामि इति भावः । [अत्र सुषमाया मकरन्दस्य, नयनेषु अलीनां, हृदये तडागस्य, तथा मुखे पद्मस्य च अभेदेना-
रोपात् रूपकालङ्कार, तच्च साङ्गस्य अङ्गिनो रूपणात् साङ्गमिति बोध्यम्] ।

(१४०) भवतीति ।—यस्य पादे नजौ नकारजकारौ गणौ, अथ तदनु-
जरो जकाररकारौ गणौ स्त, तत् वृत्त मालती नाम भवति । [यमुनेति पाठा-
न्तरम्] । (१३८२मः प्रसार) ।

(१४१) उदाहरति, इहेति ।—हे अच्युत । कृष्ण । इह अस्मिन् केलिकानने
क्रीडावने कलया अवलोकय मधुरसाना मकरन्दाना सौरभसारे सौगन्ध्यातिशये
लीलुप लुब्ध अलिर्भमरोऽपि, का कथा मानवानाम् ? इत्यपिशब्दार्थः । कुसुमै कृत,
स्मितस्य ईषडासस्य चारु मनीहर विभ्रमी विलासो यस्या तादृशी मालती मालती-
लता मुहु पुन पुन चुम्बति, मालतीलताया विकसितपुष्परूपे मुखे तिथ्यग्जातीयौ
भमरोऽपि खमुखसंयोग करोति । [अत्र समानकार्येण भ्रमरमालतीर्नायकनायिका-
व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कार, तदुक्त—“समासोक्ति समैर्यव कार्यं
लिङ्गविशेषणै । व्यवहारसमारोप प्रस्तुतऽन्यस्य वस्तुन ॥” इति । तेन चालङ्कारेण
“अतस्त्वमपि एव कुरु” इति वस्तु व्यज्यते] ।

(१४२) अयीति ।—अयि नवसङ्गमभीरु । नवसङ्गवासप्रकाशमीति ! [केचित्
तु हेतुगर्भं सीलुण्ठन विशेषणमिदम् इति कृत्वा एव व्याचक्षते, यत्—या हि
नवसङ्गमभीरुर्भवति, सा पतिसकाशात् पलायते, त्वन्तु तत् त्यक्त्वा प्रातरपि
उपगच्छ तिष्ठसि, अतः क्व तव नवसङ्गमभीरुता ? इति] दृढीपगूह्येन गाढा-

१५ । त्वौ त्वौ “मणिमाला” छिन्ना गुह्यवक्त्रैः । (१४३)

त य त य
प्रह्वामरमौली रत्नोपलक्ष्मसे

जातप्रतिविम्बा शोणा मणिमाला ।

गोविन्दपदाब्जे राज्ञी नखराणाम्

आस्तां मम चित्ते ध्वान्तं शमयन्ती ॥ (१४४)

१६ । मो भः स्मौ चे “जलधरमाला” ऽध्वान्त्यैः । (१४५)

लिङ्गन विजह्नीहि त्यज, वक्ष्ये प्रिय त्यज मुञ्च । हे वरतनु वराङ्गि ! एष अरुणस्य सूर्यसारथे, करोद्धम किरणीदय, अरुणीदय इति यावत्, वर्त्तते, न तु सूर्योदय इति भावः, कुकुटा सम्प्रवदन्ति शब्दायन्ते तदय शयनज्ज्ञात् प्रस्थानावसर इति भावः । [अत्र कुकुटानामव्यक्तवाक्यतया “व्यक्तवाचा समुच्चारणे” (वा०) इति नात्मनेपदम् । अत्र कुकुटनादस्य अरुणकरोद्धम प्रति समथकविधया हेतुत्वन उपन्यासात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः] ।

(१४३) त्वौ इति ।—यस्य पाठे त्वौ त्वौ तगण्यगणौ ततश्च तगण्यगणौ स्त, तत् वच गुह्यस्य कार्त्तिकेयस्य वक्त्रे वदनै षड्भिरित्यर्थं छिन्ना विच्छेदवती मणिमाला नाम स्यात् । पुरा किल गङ्गातीरस्थशरवणे सञ्जात बालक (कार्त्तिकेय) कृत्तिकाभि सदय नीयमान सन् सन्त्यप्रदानार्थं तासां विवादमवलोक्य षडभि मुखै षड्भगिनीनां सन्त्यपपौ, अतः गुह्यस्य षड्वदनत्वम् इति रामायणी कथा । (७९३म प्रस्तारः) ।

(१४४) उदाहरति, प्रहेति ।—रत्नोपलैः मुकुटमणिभिरित्यर्थः, क्लृप्ते उप शोभिते प्रह्वणा प्रणतानाम् अमराणां मौलौ किरीटे (“मौलि किरीटधम्मिह्वौ” इत्यमरः) जात प्रतिविम्ब यस्या प्रतिविम्बितेत्यर्थः, अत एव शोणा रक्तवर्णा मणिमाला रत्नमालिव इत्यर्थः, गोविन्दस्य कृष्णस्य पदाब्जे पदकमले नखराणां राज्ञी अर्णी मम चित्ते ध्वान्तं तम मोहरूपमिति भावः, शमयन्ती नाशयन्ती आस्तां तिष्ठतु । [अत्र पादेषु पञ्चत्वारोपणस्य वाच्यत्वात् तथा नखरेषु चन्द्रत्वारोपणस्य आश्रयादेकदेशविभक्तिरूपकमलङ्कारः, स च मणिमालेत्यत्र मणिमालेव इति प्रतीयमानानीत्येक्षया ससृज्यते] ।

(१४५) मो भः इति ।—यस्य पाठे मकारभकारौ गणौ, तदनु सकार-

म   भ   स   म
 या भक्तानां कलिदुरितोत्तमानां
 तापच्छेदे जलधरमाला नव्या ।
 भव्याकारा दिनकरपुञ्जीकूले
 केलीलौला हरितनुरव्यात् सा वः ॥ (१४६)

१७ । वसुयुगविरति नीं स्यौ “पुटो”ऽयम् ॥ (१४७)

१८ । सुवि भवेन्नभजरै “प्रियवदा” ॥ (१४८)

१९ । धीरैरभाणि “ललिता” तभौ जरौ ॥ (१४९)

२० । ननभरसहिता “गदितोज्ज्वला” ॥ (१५०)

मकारौ गणौ स्याता चेत् यदि, तदा तत् वृत्तम् अश्वत्थै चतुर्थवर्णैरन्त्यवर्णैश्च विच्छिन्ना जलधरमाला नाम स्यात् । (२४१म प्रस्तार) ।

(१४६) उदाहरति, येति ।—या दिनकरस्य सूर्यस्य पुत्रा, कन्याया यमुनाया, कूले केलीलौला श्रीङ्गचपला, कलिदुरितोत्तमाना कलिकलषसन्तप्ताना भक्ताना तापच्छेदे सन्तापनिवृत्तौ नव्या अभिनवा जलधरमाला कादम्बिनी भवति इति शेष, [“नव्या” इति विशेषणेन बहुकालात् परमुदीयमानत्व श्यामवर्णत्व सन्तापनाशकत्वञ्च द्योत्यते] भव्याकारा सुन्दरी सा हरितनुरव्यात् रचितं व युष्मान् अव्यात् रक्षतु । [अत्र भक्ताना सन्तापशान्तये जलधरमालाया उपयोगितया विषयात्मत्वेन परिणमनात् परिणामीऽलङ्कार] ।

(१४७) वसुयुगेति ।—यस्य पादे नयुगल, ततो मकारयकारौ गणौ भवत, तत वसुषु अष्टतमवर्णेषु युगेषु चतुर्थेषु च वर्णेषु विरतिर्विच्छेदो यस्य तथामूत पुटो नाम वृत्त स्यात् । (५७७म प्रस्तार) ।

(१४८) सुवीति ।—नभजरै गणौ प्रतिपाद रचित वृत्त सुवि पृथिव्या प्रियवदा नाम स्यात् । (१४०१ म प्रस्तार) ।

(१४९) धीरैरिति ।—यस्य पादे तभौ तगणभगणौ ततो जरौ जकार-रकारौ गणौ स्त, धीरै विवद्वि तत् वृत्त ललिता नाम अभाणि उक्ता । (१३९७म प्रस्तार) ।

(१५०) ननेति ।—प्रतिपाद ननभरसहिता नकारनकारभकाररकारै गणैः सहिता रचितेत्यर्थ, उज्ज्वला नाम वृत्त गदिता उक्ता । (१४७२म प्रस्तार,) ।

- २१ । इह “नवमालिका” नजभये स्यात् ॥ (१५१)
 २२ । पञ्चमुनि भूमौ सात् सयुता “ललना” ॥ (१५२)
 २३ । “ललित” अभिहित नौ स्त्री नामत (१५३)
 २४ । “द्रुतपद” भवति नभनया येत् ॥ (१५४)
 २५ । सर्वे मा यस्मिन् सीऽय “विद्याधार” स्यात् ॥ (१५५)
 २६ । लघुर्गुरुर्वदन्ति “पञ्चचामरम्” ॥ (१५६)
 २७ । “सारङ्गसङ्ग” समस्तैस्तकारैस्तु ॥ (१५७)
 २८ । समस्त-जमीरय “मौक्तिकदाम” ॥ (१५८)
 २९ । “मीटक नाम” समस्त-भमीरय ॥ (१५९)
 ३० । रविलघु “तरलनयन” मिह ॥ (१६०) इति छ० प० ।

(१५१) इहेति ।—इह छन्दःशास्त्रे नजभये गणै प्रतिपाद विरचित चेत् तदा नवमालिका नाम वृत्त स्यात् भवेत् । (८४४म प्रस्तार) ।

(१५२) पञ्चेति ।—यस्य पादे भगवन्मगणौ ततः सगणयुगलं तत् पञ्चमुनि पञ्चसु मुनिषु सप्तषु च विशिष्टमिति शेषः, ललना नाम वृत्त स्यात् । (१७३५म प्रस्तार) ।

(१५३) ललितमिति ।—यस्य पादे नयुगलं ततो मकाररकारौ गणौ स्तः, तत् वृत्तं नामतं नाम्ना ललितम् अभिहितम् । (१०८८म प्रस्तार) ।

(१५४) द्रुतपदमिति ।—चेत् यदि नभनयाः गणा प्रतिपादमिति शेषः स्युः, तदा तत् द्रुतपदं नाम वृत्तं भवति । (१०१६म प्रस्तार) ।

(१५५) सर्वे इति ।—यस्मिन् वृत्ते सर्वे चत्वार इति भावः, सा सगणा प्रतिपादमिति शेषः, सीऽय विद्याधार नाम वृत्त स्यात् । (१म प्रस्तार) ।

(१५६) लघुरिति ।—यस्य पादे आदौ लघुर्वर्णः, ततो गुरुर्वर्णः इत्येवादशवर्णा सन्तीति भावः, तत् वृत्तं पञ्चचामरं वदन्ति । (१३६६म प्रस्तार) ।

(१५७) सारङ्गेति ।—समस्तै चतुर्भिरेति भावः, तकारैः तगणै रचितं वृत्तं प्रतिपादमिति शेषः सारङ्गसङ्गं स्यात् । (२३४१म प्रस्तार) ।

(१५८) समस्तजमिति ।—प्रतिपादः समस्तजः चतुर्भिर्जकारै रचितमिति यावत्, तत् वृत्तं मौक्तिकदामं नाम ईरयं वद । (८७८म प्रस्तार) ।

(१५९) मीटकेति ।—प्रतिपादः समस्ताश्चत्वार इति यावत्, भा भगणा यत् तत् वृत्तं मीटकनाम मीटकाख्यम् ईरयं वद । (३५११म प्रस्तार) ।

(१६०) रवौति ।—रवयः द्वादशसङ्ख्याका लघवो यत्र प्रतिपादमिति शेषः, तादृशम् इह छन्दोग्रन्थे तरलनयनं नाम वृत्तं स्यात् । (४०८६म प्रस्तार) ।

अतिजगती । [८१८२]

(त्रयोदशाक्षरा वृत्ति) ।

१ । तत्राशाभिर्मनजरगाः “प्रहर्षिणीयम्” । (१६१)

म न ज र ग
 ~~~~~

गोपीनामधरसुधारसस्य पानैः

उत्तुङ्गस्तनकलसोपगूहनेश्च ।

आश्चर्यैरपि रतिविभ्रमैर्मुरारिः

संसारे मतिरभवत् प्रहर्षिणीह ॥ (१६२)

२ । जभौ सजौ गति “रुचिरा” चतुर्थहैः । (१६३)

ज भ स ज ग
 ~~~~~

पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमौ

परिभ्रमन् व्रजरुचिराङ्गनान्तरे ।

(१६१) तत्राशाभिरिति ।—यस्या पादे मनजरगा मगणनगणजगणरगणेभ्य पर गुरुक, सेय त्र्याशाभि त्रिवर्णै दशवर्णैश्च विच्छिन्नेति शेष, वृत्तनाम्ना प्रहर्षिणी स्यात् । (१४०१ म प्रसार) ।

(१६२) उदाहरति, गोपीनामिति ।—इह अस्मिन् संसारे जगति मुरारि, श्रीकृष्णस्य मति गोपीना गोपाङ्गनानाम् अधरसुधारसस्य अधरामृतस्य पानैः, उत्तुङ्गानाम् उन्नताना स्तनकलसाना कुचकुम्भानाम्, उपगूहने आलिङ्गने मर्दनैरिति यावत्, तथा आश्चर्यै विचित्रै रतिविभ्रमै मुरतविलासैरपि प्रहर्षिणी प्रकृष्टाह्लादवतीत्यर्थ, अभवत् जाता । अथवा “प्रहर्षिणी ह” इति छिदे, ‘ह’ इति पादपूरणे । [“मति” इत्यत्र “रति” इति पाठान्तरम्, तत्र, रति अनुराग इत्यर्थ । अत्र श्रीकृष्णस्य मते प्रहृषवत्ताया व्रजाङ्गनाऽधरसुधापानादिपदार्थाना हेतुतया काव्यलिङ्गमलङ्कार, तथा “स्तनकलस” इत्यत्र उपमा, इत्यनयो, परस्पर-निरपेक्षतया ससृष्टि] ।

(१६३) जभाविति ।—यस्य पादे जभौ जकारभकारौ गणौ, तदनु सजौ सकारजकारौ गणौ, ततश्च एको गुरुर्भवेत्, तत्र चतुर्थहै चतुर्भि चतुर्वर्णै, यद्वैर्नव-वर्णैश्च विच्छिन्नेति शेष, रुचिरा नाम वृत्त स्यात् । (२८०६ म प्रसार,) ।

समीरणोल्लसितलतान्तरालगो

यथा मरुत्तरलतमालभूरुहः ॥ (१६४)

अभृद्रूपो विबुधसख परन्तप

श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृत ।

गुणैर्वर भुवनहितच्छलेन य

समातन पितरमुपागमत् स्वयम् ॥ (१६५) इति भट्टी १।१ ।

३ । वेदै रन्ध्रैर्मृतौ यसगा “मत्तमयूरम्” । (१६६)

(१६४) उदाहरति, पुनान्विति ।—अतिरासविभ्रमौ अतिशयेन रासक्रीडा-
विलासी हरि कृष्ण, समीरणेन वायुना उल्लसिता या लता तासाम् अन्तरालग
मध्यवर्ती, मरुता वायुना तरल चञ्चल तमालभूरुह तमालतरुयथा तददित्यर्थः,
ब्रजस्य गोकुलस्य रुचिराणां मनीहारिणीनाम् अङ्गनानाम् अन्तरे मध्ये परिभ्रमन्
विचरन् व युष्मान् पुनातु । [अत्र ब्रजाङ्गनानामन्तरे परिभ्रमणासम्बन्धेऽपि
तत्सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिः, तथा चतुर्थपादे यथाशब्दवाच्या उपमा च, इत्यनयो-
रङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः] ।

(१६५) अभृदिति ।—विबुधानां देवानां सखा इति विबुधसख, अथवा वि-
पक्षौ जटायु, बुधा पण्डिता, तेषां सखा इति विबुधसख, यद्वा—विबुधस्य
इन्द्रस्य सखा इति विबुधसख, [“राजाह सखिभ्यष्टच् (५।४।८१ पा०) इति
टच् समासान्तः] । (क्वचित् सामान्यशब्दस्यापि विशेषपरतया अत्र विबुधपदेन
इन्द्री बोध्यते) । ननु कृन्दानुवर्त्तनेनापि विबुधसखत्वस्य सम्भव इत्याह, परन्तप
इति ।—[परान् शत्रून् तापयति इति परन्तप] अरिन्दम इत्यर्थः, (“हिषत्-
परयोस्तापे ” (३।२।३५ पा०) इति खच्, ततः “खचि ऋख (६।४।८४ पा०)
इत्युपधाया ऋखत्वम्] श्रुतान्वितः शास्त्रदर्शीत्यर्थः, दशमु दिक्षु गतो रथो यस्येति
दशरथ, “दशरथ” इति नाम्ना इत्यर्थः, उदाहृतं ख्याति गतं, वृष राजा अभृत् ।
समातनो विष्णुः स्वयं आत्मना भुवनानां जगतां हितं रावणवधादिरूपं हितकारं कर्म,
तदेव कृत्वा तेन हेतुना गुणैः गाभीर्यादिभिः वरं श्रेष्ठं यं दशरथः पितरम् उपागमत्
स्वीकृतवान्, दशरथस्य पुत्ररूपेण अवततार इति समुदितार्थः । [अत्र महतः दशरथस्य
चरितोपवर्णनाद् उदात्तालङ्कारः, तथा भगवतो रासस्य भुवनहिताय अवतरणरूप
वस्तु सङ्कीर्णं अन्यथा द्योतनादपङ्कतिश्च, इत्यनयोः रङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः] ।

(१६६) वेदैरिति ।—यस्य पादे मृतौ मृगणं तगणौ तदनु यसगा यगण-सगणौ

म त य स ग
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

लौलानृत्यन्मत्तमयूरध्वनिकान्त

नृत्यन्नीपामोदिपयोदानिलरस्यम् ।

रासक्रीडाऽऽकृष्टमना गोपबधूभिः

क्रंसध्वसो निर्जनवृन्दावनमाप ॥ (१६७)

हा तातति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्-

स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढ प्रभव स ।

श्रुत्यप्रीत वीक्ष्य सकुञ्च मुनिपुत्र

तापादन्त श्रुत्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥ १६८ ॥ इति रघौ ६।७५ ।

ततश्च गुरुरेक, तत् वेदैश्चतुर्भिर्वर्णैरित्यर्थ, रन्ध्रं नवभिर्नवसङ्गाकैरिति यावत्, वर्णैर्विच्छिन्नमिति शेष, मत्तमयूर नाम वृक्ष स्यात् । [क्वचित् “मत्तमयूर” इति पाठ] । (१६३३ म. प्रसार) ।

(१६७) उदाहरति, लौलेति ।—गोपबधूभि सह रासक्रीडायाँ आकृष्ट मनो यस्य तादृश, कसध्वसौ कृष्ण इति शेष, (अत्र विशेषणपदैरेव विशेष्यप्रतीति, यदुदाहृत “यस्य ज्ञानदयासिन्धो ” इत्यस्य टीकायाम्,—

“अयमुदयति मुद्राभञ्जन पद्मिनीनाम् उदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।

विरहविधुरकोकदम्बन्मुर्विभिन्दन् कुपितकपिकपोलक्रीडताम्रस्तमासि ॥” इति)

लौलया नृत्यन्तः ये मत्तमयूरा तेषा ध्वनिभि कान्त रमणीय, तथा नृत्यन् वहन् लतापल्लवादिक मन्द मन्द सञ्चालयन् इत्यर्थ, [एतेन सान्ध्य सूच्यते] नीपा कदम्ब-पुष्पाणि तेषाम् आमोदी सौरभवान् [एतेन सौगम्य गम्यते] एवविध य पयो-दानिल मेघसमीरण [एतेन शैत्य व्यज्यते] तेन रस्य निर्जनवृन्दावनम् [एतेन निर्विघ्नकैलिनिकेतनत्वमस्य ध्वन्यते] आप प्राप्तवान् । (अत्र रासशब्देन न महारास ज्ञायते, “भगवानपि ता रात्री शरदीतफुल्लमल्लिका ” इति भागवतीयवाक्यात् महारासस्य शरत्कालीनतया तत्र वर्षादिकालजनीपादीनामसम्भवात् वर्षाकालीना कापि भगवत्क्रीडा इयमिति बोध्यम्, केचित् तु—रासवत् या क्रीडा तस्याम् आकृष्ट मनो यस्य इति विगृह्णाति) ।

(१६८) हा तातेति ।—स क्षितिप राजा दशरथोऽपि हा तात । इति क्रन्दित रुदितम् आकर्ण्य युत्वा विषण् किमेतत् मया कृतम् ? इति विषाद गत,

४ । नयुगल-सयुगलगैरिति “चण्डी” । (१६८)

न न स स ग
जयाति दितिजरिपुताण्डवलीला
कुपितकवलकरकालियमौली ।

चरणकमलयुगचापलचण्डी

पदनखरुचिजितभोगमणिश्रीः ॥ १७० ॥

५ । सजसा जगौ च यदि “मञ्जुभाषिणी” । (१७१)

स ज स ज ग
अमृतोर्मिश्रीतलकरेण लालयन्
तनुकान्तिरोचितविलोचनो हरे ! ।

तस्य क्रन्दितस्य वेतसै वेतसवने गूढम् आवृत प्रभवम् उत्पत्तिस्थानम् अन्विष्यन्
सन् शल्यप्रोत शल्यास्त्रविद्ध सकुम्भं सजलकलस मुनिपुत्र वीक्ष्य दृष्ट्वा, तापात्
मन पीडातिरेकात् अन्त शल्य इव स्वयं शल्यविद्ध इव आसीत् । [अत्र मुनिपुत्र-
शरीरविद्धस्य शल्यस्य स्तशरीरे वेधसम्भावनात् उत्प्रेक्षा नामालङ्कारः] ।

(१६८) नयुगलेति ।—यस्य पाद नयुगल सयुगलगै नगणद्वयसगणद्वययो-
रनन्तर गुरुणैकेन स्यात्, तत् चण्डीति नाम वृत्तं स्यात् । अत्र अष्टमाक्षरात् यति
प्रतीयते । (१७८२ म प्रसारः) ।

(१७०) उदाहरति, जयतीति ।—कुपितस्य क्रुद्धस्य कवलकरस्य यासीद्यतस्य
कालियस्य तन्नामनागस्य मौली शिरसि चरणकमलयो पादपद्मयो युगल इन्द्र तस्य
चापलेन सञ्चालनेन चण्डी समुद्धता, पदनखाना रुचिभि प्रभाभि जिता भोगमणे
पद्मरत्नस्य श्री शोभा यथा तादृशी, दितिजाना दैत्याना रिपी कृष्णस्य ताण्डव
लीला नृत्यविलास जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । [अत्र उपमेयस्य उपमानान्मूर्तता-
कथनात् व्यतिरेकः, तथा चरणकमलेत्यत्र उपमा, इत्यनयोः रलङ्कारयोः रङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करः] ।

(१७१) सजसा इति ।—यदि सजसा गणा तत जगौ जगणी गुरुरेकस्य स्यात्
प्रतिपादमिति शेषः, तदा मञ्जुभाषिणी नाम वृत्तं स्यात् । (२७८६ म. प्रसारः) ।

नियतं कलानिधिरसीति वल्लवी

मुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी ॥ (१७२)

[सुनन्दिनीति शब्दौ]

६ । ननततगुरुभिः“चन्द्रिका”ऽश्वत्तुभिः । (१७३)

न न त त ग

शरदमृतरुचश्चन्द्रिकाक्षालिते

दिनकरतनयातीरदेशे हरिः ।

विहरति रभसाद्वल्लवीभिः समं

त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥ (१७४)

(१७२) उदाहरति, अमृतोर्मीति ।—हे हरे कृष्ण । त्वं तनुकान्त्वा शरीरसौन्दर्येण रोचितानि ससृहीकृतानि विलीषनानि नयनानि लोकाणामिषि भाव, येन तथाविध [“रोचित” इत्यत्र “चोरित” इति क्वचित् पाठ] तथा अमृतोर्मीवत् सुधाजलहरीवत् शीतलं यं कस्य हस्त, अन्यत्र—किरणं, तेन (“बलिहस्तांशव करा” इत्यमर) लालयन् सज्जेह सृशन् अस्मानिति शेष, नियतं निश्चितं कलानिधिं चन्द्र, अथ च कलानां कामक्रीडानां निधिं निधानम्, अस्मि भवसि इति मञ्जुभाषिणी मधुरास्त्रापिनी वल्लवी गोपी अच्युते कृष्णे अच्युतस्येति भाव, मुदम् आनन्दं व्यधितं कृतवती । [अत्र कृष्णे चन्द्रत्वस्य अमेदिनारीपात् तथा विशेषणानां श्लिष्टत्वाच्च श्लिष्टपरम्परितरूपकं नामालङ्कारः] ।

(१७३) ननेति ।—यस्य पादं ननततगुरुभिः नगणयुगलात् परं तगणद्वयं, ततो गुरुरेकस्य ण्वैरित्यर्थं युतं स्यात्, तत् अश्वत्तुभिः सप्तभिः षड्भिश्च विच्छिन्नेति शेष, चन्द्रिका नाम हतं स्यात् । चन्द्रिका केचित् क्षमां वदन्तीति द्रष्टव्यम् । (२३६८ म प्रसारः) ।

(१७४) उदाहरति, शरदिति ।—हृदि कृष्ण, शरदमृतरुचः शरच्चन्द्रस्य चन्द्रिकाभिः क्षालिते विधौते अन्धकारनाशात् विशोभिते इत्यर्थं, दिनकरस्य या तनया यमुना तस्या तीरदेशे वल्लवीभिः गोपौभिः समं सह त्रिदिवयुव-
तिभिः देवाङ्गनाभिः सह कोऽपि देवो यथा इन्द्र इव, रभसात् हर्षात् (“रभसी वेगहर्षयी” इत्यमर) विहरति क्रीडति । [अत्र चतुष्टयादेः उपमाश्लङ्कारः, स च चन्द्रिकायां जलरूपत्वस्य अर्थतो दीधनात् रूपकेणानुप्राणितः] ।

इह दुरधिगमै किञ्चिदेवागमै,

सततमसुतर वर्णयन्त्यन्तरम् ।

अमुमतिविपिन वेद दिग्वापिन

पुरुषमिव पर पद्मयोनि परम् ॥ (१७५) इति भारवौ ५।१८ ।

[उत्पलिनीति किञ्चित्]

७ । सजसाः सगौ च कथितः “कलहंसः” । (१७६)

स ज स स ग
— — — — —

यमुनाविहारकुतुके कलहंसो

व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः ।

जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः

प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥ (१७७)

[सिङ्गनाद क्वापि]

(१७५) इहेति ।—इह अस्मिन् हिमालयपर्वते, असुतर दुस्तरमित्यर्थे, अन्तर मध्यभाग दुरधिगमै दुर्ज्ञेयैरित्यर्थे, आगमै शास्त्रै सतत किञ्चित् वर्णयन्ति कीर्षयन्ति, बुधा इति शेष, किन्तु अतिविपिनम् अतिगहन दिग्वापिन दिशी व्याप्य तिष्ठन्तम् अमु पर्वत पर पुरुषमिव परमात्मानमिव पर केवल पद्मयोनिः ब्रह्मा वेद जानाति, नान्य इत्यर्थे । [अत्र “गमै गमै” “तर तर” “पिन पिन” “पर पर” इति समानाकारक स्वरव्यञ्जनान्वित-पदसन्निवेशात् यमक नाम शब्दालङ्कार, तथा चतुर्थपादे “पर पुरुषमिव” इति उपमया परस्परनिरपेक्षत्वेन सृज्यते] ।

(१७६) सजसा इति ।—यस्य पादे सजसा गणा, तत सगणो एको गुरुश्च भवति, असौ कलहंसो नाम्ना कथितः । इतरत्राकरपरिशिष्टे—“नन्दिनी” नाम, तथा माघे मल्लिनाथः (६।७३) एतदेव “कुटजाख्यम्” आह । (१७७२ म. प्रसार) ।

(१७७) उदाहरति, यमुनेति ।—यमुनाया विहारे यत् कुतुक कौतूहल तस्मिन्, कालिन्दीजलविहारीस्त्वे इत्यर्थे, व्रजकामिन्य एव कमलिन्य पद्मिन्य ताभि कृत केलि क्रीडा येन तथोक्त, तथा जनाना चित्तहारौ मनोहारौ कल मधुरः कण्ठनिनाद कण्ठस्वर यस्य तादृशः, कलहंस, हंसविशेषस्वरूप (“कलहसस्तु कादम्बे राजहसे नृपोत्तमे” इति विश्वः) नन्दतनूजः कृष्णः तव प्रमदम् आनन्द

८ । सजसा जगौ च भवति “प्रबोधिता” । (१७८)

स ज स ज ग
 शयिता मृषा चटुलमाननिद्रया
 रतिकेलिकुञ्जनिलये विलासिनी ।
 मुरवैरिणा श्रवणखर्जनादिना

स्मितमाततान सपदि प्रबोधिता ॥ (१७९)

९ । भवति “मृगेन्द्रमुखं” नजौ जरौ गः । (१८०)

न ज ज र ग
 गुरुभुजवौर्यभर हरि मदान्धा
 युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः ।

क्षुधितमृगेन्द्रमुख मृगा उपेत्य

क्व नु खलु बिभ्रति जोवनस्य योगम् ? (१८१)

तनीतु विस्तारयतु । [अत्र कृष्णे कलहसत्वारोप कामिन्यादौ कमलत्वाद्यारोपे हेतुरिति परम्परित रूपकमलङ्कार] ।

(१७८) सजसा इति ।—यस्य पादे सजसा गणा ततो जगणो गुरुश्च भवति, तत् प्रबोधिता नाम वृत्त भवति । मञ्जुभाषिणीप्रबोधितयोरेकलक्षणकत्वेऽपि पृथगुपादान नामभेदादिति वीज्यम् , एवमन्यतापि । (२७९६ म प्रसार) ।

(१७९) उदाहरति, शयितेति ।—मृषा मिथ्या सकपटेत्यथ , चटुला चञ्चला अस्थिरैत्यर्थ , अवास्तवत्वादिति भाव , या माननिद्रा तथा हेतुना , रतिकेलिकुञ्ज गृहे सुरतविहारनिकुञ्जभवने शयिता निद्रिता विलासिनी काचित् गोपी , मुर वैरिणा कृष्णेन श्रवणखर्जनादिना कर्णकण्डूयनादिना (आदिपदेन चुम्बनादिपरिग्रह) सपदि सहसा प्रबोधिता जागरिता सती , स्मितम् ईषड्वाक्यम् आततान कृतवती , मान तत्ताज इति भाव । [अत्र शृङ्गाररसस्य गुणीभूततया रसवदलङ्कार] ।

(१८०) भवतीति ।—यस्य पादे नजौ नगणजगणौ , ततो जरौ जगणरगणौ , तदनु एको गुरुश्च भवति, तत् मृगेन्द्रमुख नाम वृत्त भवति । (१३९२ म प्रसार) ।

(१८१) उदाहरति, गुर्विति ।—मदान्धा मदेन गर्वजनितविकारेण अन्धा उद्धता (“मदो विकारः सौभाग्य यौवनाद्यवलेपजः” इति दर्पशीतो.) दानवा युधि

- १० । यमौ रौ विख्याता “चञ्चरीकावली” ग ॥ (१८२)
 ११ । नसरयुगै “चन्द्रेख” तलीकै ॥ (१८३)
 १२ । “उपस्थित” सिद्ध जूसी तूसी यदि गुरु स्यात् ॥ (१८४)
 १३ । जतौ सजौ गो भवति “मञ्जुहासिनी” ॥ (१८५)
 १४ । “कुटजगति” नजौ सप्तर्चुर्नतौ गुरु ॥ (१८६)

युद्धे गुरुमंहान् भुजयो हस्तयो गुरुभुजयोर्वा वीर्यभर वीर्यातिरेक यस्य त तथाभूत हरि कृष्ण समुपेत्य प्राप्य न जिजीवु जीवितवन्त, प्राप्यान् तत्पुत्रित्वथ । नु प्रश्ने। तथाहि—सृगा पशव क्षुधितस्य सृगेन्द्रस्य सिंहस्य मुखम् उपेत्य प्राप्य क खलु कुव प्रदेशे जीवनस्य योग विभति ? न कुवापीत्यर्थ । [अत्र यथा पशव बुभुक्षित-सिंहकवलिता कथमपि जीवितु न शक्नुवन्ति, तथा दानवा अतिबलवृद्धा अपि रिपु-कुलनिर्मुक्तन मुररिपुम् अधिगम्य कथमपि न जीवितवन्त इत्येव साम्यस्य गम्यतया, जीवन जीवनसम्बन्धप्राप्तिरूपक्रिययो फलत समानयोरपि पृथक्तया निर्दिष्टात् प्रति-वस्तूपमाऽलङ्कार । तदुक्त दर्पणे,—“प्रतिवस्तूपमा सा स्याद् वाक्ययोग्यसाम्ययो । एकोऽपि धर्म सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥” इति] ।

(१८२) यमाविति ।—यस्य वृत्तस्य पादे यमौ यगणमगणौ, ततो रौ रगणद्वय, तत एको गुरुश्च भवति, सा चञ्चरीकावलीति नाम्ना विख्याता कथिता । (११५४ म प्रसार) ।

(१८३) नसरिति ।—यस्य पादे, नसरयुगै नगणसगणारगणौ चतुर्भिर्गुरु-भिश्च भवति, तत् ऋतुलीकै षड्भि सप्तभिश्च विच्छिन्नेति शेष, चन्द्रेखा नाम वृत्त स्यात् । (११८४म प्रसार) ।

(१८४) उपस्थितमिति ।—यदि जूसी जगणसगणौ, तूसी तगणसगणौ, ततश्च एको गुरु स्यात्, प्रतिपादनमिति शेष, तदा इदम् उपस्थित नाम वृत्त भवेत् । (१८२१म प्रसार) ।

(१८५) जताविति ।—यस्य पादे जतौ जगणतगणौ, तत सजौ सगणजगणौ, ततश्च एको गुरु भवति, तत् मञ्जुहासिनी नाम वृत्त भवति । (२७६०म प्रसार) ।

(१८६) कुटजेति ।—यस्य पादे नजौ नगणजगणौ, ततो सतौ सगण तगणौ, ततश्च एको गुरु भवेत्, तत् सप्तर्चु सप्तभि, षड्भिश्च विच्छिन्नेति शेषः, कुटजगतिर्नाम वृत्त स्यात् । (२०६६म प्रसार,) ।

१५। इदं “कन्दुक” यच्च येभ्यश्चतुर्भ्यो ग ॥ (१८७)

१६। एते क्रमात्तभसजसञ्ज्ञका गणा

मश्चान्ततो यदि निङ्गितो मङ्गीपते ।।

वेदैर्यद्देर्भवति यतिश्च शीभना

नागाधिपौ वदति तदा “प्रभावतीम्” ॥ (१८८) छ० प० ।

शर्करी । [१६३८४]

(चतुर्दशाक्षरा वृत्ति) ।

१। सो गौ नौ मश्चेच्छरनवभि“रसम्बाधा” । (१८९)

म ग ग न न म

वौर्याग्नी येन ज्वलति रणवशात्क्षिप्ते

दैत्येन्द्रे जाता धरणिरियमसम्बाधा ।

धर्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्धः

साधूना बाधा प्रशमयतु स कंसारि ॥ (१९०)

(१८७) इदमिति ।—यत्र वृत्ते चतुर्भ्यो येभ्य यगणेभ्य पर ग गुरुरेक स्यात्, प्रतिपादमिति शेष, इदं कन्दुक नाम वृत्त स्यात् । (५८६म प्रसार) ।

(१८८) एते इति ।—हे मङ्गीपते । एते तभसजसञ्ज्ञका गणा यदि क्रमात् भवन्ति, अन्तत तदनन्तरं ग गुरुर्निङ्गित अर्पित, तथा वेदै चतुर्भिर्यद्देर्नवभिश्च शीभना यतिर्विच्छेदो भवति, तदा नागाधिप पिङ्गल प्रभावती नाम वृत्त वदति । (२८०५म प्रसार) ।

(१८९) सो गाविति ।—यस्य पादे मगणात् पर गुरुद्वय, ततो नयुगल, तदनु मगणश्चेत् यदि स्यात्, तदा तत् शरनवभि पञ्चभिर्नवभिश्च विच्छिन्न असम्बाधा नाम वृत्त स्यात् । (२०१७म प्रसार) ।

(१९०) उदाहरति, वौर्याग्नाविति ।—येन क्षणेन रणवशात् युद्धव्यापारवशात् ज्वलति वौर्यमेव अग्नि तस्मिन्, दैत्येन्द्रे कसि क्षिप्ते पातिते निहते सतीत्यर्थः, इय धरणि पृथ्वी असम्बाधा निर्वाधा जाता, धर्मस्थित्यर्थं धर्मसंख्यादारक्षणाद्यं प्रकटित प्रकाशित, गृह्येत इति यावत्, तन्वा देहस्य सम्बन्ध येन तथाभूत “परिव्राणाय साधूना विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवानि युगे

२ । ज्ञेय “वसन्ततिलकं” तभजा जगौ गः । (१८१)

त भ ज ज ग ग
~~~~~

फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाल्याः

लीलापर पिककुल कलमत्र रौति ।

वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो

यातो हरिः स मथुरा विधिना हताः स्मः ॥ (१८२)

[सिद्धोद्धता कापि] ।

३ । ननरमलघुगैः स्वरैरपराजिता” । (१८३)

युगे ॥” इति गोतावचनात् धर्मसंस्थापनार्थं देहधारीत्यर्थं, स कसारि, कृष्ण माधूना बाधा विपद प्रशमयतु शान्तिं नयतु । [अत्र धरण्या सुखीभाव प्रति दैव्येन्द्रनिपात-नस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्ग, तच्च, “वीर्याग्नौ” इत्यत्र रूपकेण, तथा धर्मरक्षणाय हरिर्देहधारणम् इत्यत्र उदात्तालङ्कारेण च सङ्गीर्यते] ।

(१८१) ज्ञेयमिति ।—यस्य पाठे तभजा गणा, ततो जगौ ग जगणौ गुरुद्वयञ्च भवति, तत वसन्ततिलक नाम वृत्त ज्ञेयम् । एतद्वृत्त काश्यपमते—“सिद्धो-द्धता” सैतवाचार्यमते तु—“उद्धर्षिणी,” क्वचिद्वा “वसन्ततिलका” इत्यादि नाम्ना व्यवहृतम् । अत्र पादान्ते यति इति हलायुध, कालिदामस्तु—“अष्टाभिरिन्दुवदने विरतिश्च षड्भि” मुवयित्वा अष्टभि षड्भि अक्षरै यतिमाह । (२८३३म प्रसार) ।

(१८२) उदाहरति, फुल्लमिति ।—गोपीनामुक्तिरियम् । वसन्तस्य ऋतो तिलक विशेषकभूत (“तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्” इत्यमर) वनाल्या वनश्रेण्या तिलक तिलपुष्प फुल्ल विकसितम् । अत्र वसन्ते लीलापर क्रीडामत्त पिककुल कोकिलवन्द कल मधुरास्फुट रौति ध्वनति, एष पुष्पै सुरभि सौरभवान् मलयाद्रिवात मलयाचलसमीरण वाति वहति, स हरि कृष्ण मथुरा यात गत, अत विधिना दैवेन हता स्म, वयमिति शेष । [अत्र सुरहरविरहदशार्था विषमशर श्रृजर्ज्वरिताना गोपाङ्गनाना तदानौत्तनावस्थावर्णनात् स्वभावोक्ति रलङ्कार] ।

(१८३) ननेति ।—यस्य पाद ननरमलघुगै नगणयुगलात् पर रगण सगणौ, ततो लघुर्गुरुश्च एतै समन्विता भवति, तत् स्वरै सप्तभिर्वर्णै छिन्नम् अपराजिता नाम वृत्त स्यात् । (५८२४म प्रसार) ।

न न र स ल ग
 — — — — —

यदनवधिभुजप्रतापकृतास्पदा

यदुनिचयचमू परैरपराजिता ।

व्यजयत समरे समस्तरिपुत्रज

स जयति जगतां गतिर्गरुडध्वजः ॥ (१८४)

४ । ननभनलगिति “प्रहरणकलिका” । (१८५)

न न भ न ल ग
 — — — — —

व्यथयति कुसुमप्रहरण । कलिका

प्रमदवनभवा तव धनुषि तता ।

विरहविपदि मे शरणमिह ततो

मधुमथनगुणस्मरणमविरतम् ॥ (१८६)

(१८४) उदाहरति, यदिति ।—यस्य कृष्णस्य अनवधौ अर्शषे भुजप्रतापे कृतम् आस्पदं प्रतिष्ठा यथा तथाविधा, अत एव परैः शत्रुभिः अपराजिता अपराभुता यदुनिचयचमू यादवकुलमेना समरे सग्रामे समस्तं रिपुत्रजं शत्रुसङ्घं व्यजयत विजितवती, [“विपराभ्यां जे” (१।३।१८ पा०) इत्यात्मनेपदम्] । जगतां गतिं आश्रयं, नाथ इत्यर्थं, स गरुडध्वजः कृष्णः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्चताम् । [अव महर्ता मुरहरस्य श्रीकृष्णस्य चरित्रवर्णनाद् उदात्तालङ्कारः, स च यदुसेनानां रिपु-विजयं प्रति पूर्वार्ङ्गतवाक्यार्थस्य हेतुतया काव्यलिङ्गेनानुप्राणितः] ।

(१८५) ननेति ।—यस्य पादौ नगणद्वयं, ततो भगणः, तदनु नगणः, अनन्तरं लघुरेकी गुरुश्चैकः स्यात्, तत् प्रहरणकलिका नाम वृत्तं स्यात् । (८।१२८ म प्रस्तारः) ।

(१८६) उदाहरति, व्यथयतीति ।—इयं कस्याश्चिद् गोप्या उक्तिः । कुसुमानि “अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका । नीलीमल्लञ्च पञ्चैते पञ्चवाणस्य शयकाः ॥” इत्युक्ते, अरविन्दादीनि पुष्पाणि प्रहरणानि इष्यन् यस्य तत्कम्बुद्धौ, हे कुसुमप्रहरण ! पुष्पगणं काम ! प्रमदवनभवा प्रमदवने,—“विज्ञेयं प्रमदवनं वृषस्तु यस्मिन्, शृङ्गान्ते सह रमते पुरीषकण्ठम्” इति हलायुधाक्ते अन्तःपुरीचितीद्याने [प्रमदानां सख्यस्य वनम् इति विग्रहे “आपी संज्ञाच्छन्दसोर्वहुलम्” (६।३।६३ पा०) इति

५ । मात् तो नो मो गौ यदि गदिता “वासन्ती”यम् । (१६७)

म त न म ग ग

भाम्यङ्गङ्गा निर्भरमधुरालापोद्गीतैः

श्रीखण्डाद्रेरद्भुतपवनैर्मन्दान्दोला ।

लीलान्दोला पल्लवविलसद्बस्तोस्त्रासै

कसारातौ नृत्यति सदृशी वासन्तीयम् ॥ (१६८)

६ । द्वि‘सप्तच्छिदि “लोला” मसौ भौ गौ चरणे चेत् । (१६९)

ऋग्वता] भवा जाता तव धनुषि तता विस्तृता आरीपितेति यावत्, कलिका
(“कलिका कोरक पुमान्” इत्यमर) व्यथयति पीडयति, मामिति शेष, तत
तस्माद् इह विरहविपदि अविरतम् अनवरत मधुमयनस्य कृष्णस्य गुणाना स्मरण
मै मम शरण गति । [सतत हरिगुणस्मरणेन तन्मयतामवाप्य सर्वत्र हरिमेव
द्रष्ट्यामि, तेन तद्विरहव्यथामपनेष्यामि इति सूत्रायप्रकटनात् सूक्ष्माऽलङ्कार] ।

(१६७) मात् त इति ।—यदि पादे मगणात् तगण, ततो नगणमगणौ, तदनु
गुरुद्वय भवति, तदा इय वासन्ती नाम गदिता उक्ता । (४८१ म प्रसार) ।

(१६८) उदाहरति, भाम्यङ्गङ्गेति ।—निर्भरा सातिशया ये मधुरा आलापा
ते एव उद्गीतानि उच्चैर्गीतानि तै (हेतुभूतै) भाम्यन् भङ्गा यस्या तथाभूता,
[भाम्यङ्गङ्गी” इति पाठे तु—भाम्यन्तीना भङ्गीणा ये निर्भरमधुरालापा, इति
वियह, तव प्रक्रमभङ्ग दोष ।] श्रीखण्डाद्रे चन्दनाचलस्य, मलयचलस्य इत्यर्थ,
अद्भुतपवनै अपूर्ववातै मन्दान्दोला द्रुषत्कम्पिता, तथा पल्लवे विलसन्त ये हस्तानाम्
उल्लासा भुजलया, तै लीलालीला क्रीडाचपला, इय वासन्ती माधवीलता,
(“वासन्ती माधवीलता” इत्यमर) कसारातौ कृष्णे नृत्यति सति सदृशी तुल्याकाग
भवति, मलयानिलकम्पिता कृष्णेन सह नृत्यतीत्यर्थ । [अव उपमाऽलङ्कार स्फुट
एव, स च धमरगुञ्जनस्य उद्गीतेन तथा पल्लवस्य करेण च तादात्म्यारोपाद्रूपकेशानु-
प्राणित] ।

(१६९) द्विरिति ।—चेत् यदि चरणे पादे मसौ मगणमगणौ, ततो भौ मगण-
भगणौ, तदनु गुरुद्वयञ्च भवति, तदा सप्तसु सप्तसु वर्णेषु विच्छिन्ना इत्यर्थ, लीला
नाम वृत्त भवति । (३६७ म. प्रसार.) ।

म स म भ ग ग
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

मुग्धे । यौवनलक्ष्मीर्विद्यद्विभ्रमलोला
 त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः ।

तद् वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भ्रमसनाथे

श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्द कुरु केलिम् ॥ (२००)

७ । स्वरभिदि यदि नौ तौ च “नान्दीमुखी” गौ । (२०१)

न न त त ग ग
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

सरमखगकुलालापनान्दीमुखीय

लहरिभुजलया चारुफेनस्मितश्रीः ।

सुरहर । कलयासत्तिमासाद्य किं ते

प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह ? ॥ (२०२)

(२००) उदाहरति, मुग्धे इति ।—हे मुग्धे मूढे । यौवनस्य लक्ष्मी श्री विद्युद-
 विभ्रमवत् सौदामिनौस्फुरणवत् लीला चञ्चला, त्रैलोक्येषु अद्भुत रूप यस्य तादृश
 गोविन्द कृष्ण अतिदुराप अतिशयेन दुष्प्राप । तत् तस्मात् गुञ्जद्भि भ्रमै
 सनाथे युक्ते वृन्दावनकुञ्जे श्रीनाथेन कृष्णेन समेता सङ्गता सती स्वच्छन्द केलिं
 क्रीडा कुरु । [अत्र कस्याश्चित् मुग्धाया श्रीनाथेन सह स्वच्छन्दविलासोपदेश प्रति
 पूर्वाङ्गतवाक्यार्थस्य हेतुतया उपन्यासात् काव्यलिङ्गमलङ्कार] ।

(२०१) स्वरिति ।—यदि नौ नगणौ, तदनु तौ तगणौ, ततश्च गुरुद्वय भवति,
 प्रतिपादमिति शेष, तदा स्वरभिदि सप्तभि सप्तभिर्वर्णै विरामे सति नान्दीमुखी
 नाम वृत्त स्यात् । (२३६ म प्रसार) ।

(२०२) उदाहरति, सरसति ।—हे सुरहर । कृष्ण । सरसै मधुरै खगकुलाना
 पचिसङ्गानाम आलापै नान्दी मङ्गलमयी स्तुति मुखे यस्या तादृशी, लहरय
 तरङ्गा एव भुजयो लया उल्लासविशेषा यस्यास्तथाभूता, तथा चारव फेना
 एव स्मितस्य श्रिय यस्या तथाविधा, इय भानुजा यमुना, कलया अशत
 कियतांशिनैत्यर्थ, ते तव आसत्ति सान्निध्यम् आसाद्य प्राप्य प्रमुदितहृदया हृष्ट-
 चित्ता सती इह किं नृत्यति ? [अथवा “कलय” इति क्रियापदम्, अवलोकय
 इत्यर्थ । अत्र प्रथमाङ्गतवरूपकेशानुप्राणिता द्वितीयाङ्गतया चीत्तेचया उत्था-

- ८ । “इन्दुवदना” भजसने सगुरुयुग्मै ॥ (२०३)
 ९ । ननतजगुरुगै सप्तयति “नदी” स्यात् ॥ (२०४)
 १० । “लक्ष्मी” रस्तविरामा मूसौ तभौ गुरुयुग्मम् ॥ (२०५)
 ११ । विननगगिति वसुयति “सुपविचम्” ॥ (२०६)
 १२ । “मध्यक्षामा” युगदशविरमा भौ न्यौ गौ ॥ (२०७)
 १३ । युगदिग्भि “कुटिल”मिति सभौ न्यौ गौ चेत् ॥ (२०८)
 १४ । नजभजला गुरुश्च भवति “प्रमदा” ॥ (२०९)
 १५ । सजसा यलौ गिति शरयहै “मञ्जरी” ॥ (२१०)

पिता प्रसुदितहृदयाया तपनतनयाया नृत्यस्य असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्ति-
 रलङ्कार] ।

(२०३) इन्दुवदनेति ।—यस्य पाद भजसने गणै, ततश्च गुरुवर्णाभ्या रचिती
 भवति तद् इन्दुवदना नाम वृत्तं स्यात् । (३८२३म प्रस्तार) ।

(२०४) ननेति ।—यस्य पाद ननतजगुरुगै नयुगलतजगणै गुरुद्वयं च
 रचिती भवति, तत् सप्तसु वर्णेषु यतियुक्तं नदी नाम वृत्तं स्यात् । (३९०४म प्रस्तार) ।

(२०५) लक्ष्मीरिति ।—यस्य पादे मूसौ मगणसगणौ, ततः तभौ तगण-
 भगणौ, ततश्च गुरुद्वयं भवति, तत् अस्तविरामा सप्तच्छिन्ना लक्ष्मीर्नाम वृत्तं स्यात् ।
 (३४८१म प्रस्तार) ।

(२०६) विनेति ।—यस्य पादे विननगग् इति नगणचतुष्टयं, ततो गुरुद्वयश्च
 भवति, तत् वसुषु अष्टमवर्णेषु यतिमत् सुपविच नाम वृत्तं स्यात् । (४०९६म प्रस्तार) ।

(२०७) मध्यक्षामेति ।—यस्य पादे भौ मगणभगणौ, न्यौ नगणयगणौ, ततो
 गुरुद्वयश्च भवति, तत् युगदशविरमा चतुर्षु दशसु च वर्णेषु विरमा विच्छेदवती
 मध्यक्षामा नाम वृत्तं स्यात् । (१००९म प्रस्तार) ।

(२०८) युगदिग्भिरिति ।—चेत् यदि सभौ मगणभगणौ, ततो न्यौ नगणयगणौ,
 तदनु गुरुद्वयश्च भवति, प्रतिपादमिति शेषः, तत् युगदिग्भि चतुर्भिर्दशभिश्च वर्णै
 विच्छिन्नं कुटिलमिति नाम वृत्तं स्यात् । (१०१२म प्रस्तार) ।

(२०९) नजेति ।—यस्य पादे नजभजला गुरुश्च नगण-जगण-भगण-जगणा, ततो
 लघुरेको गुरुश्चैकं भवति, तत् प्रमदा नाम वृत्तं स्यात् । (७०८८म प्रस्तार) ।

(२१०) सजसा इति ।—यस्य पादे सजसा गणा, ततो यलौ यगणौ लघुश्च,
 तदनु गुरुश्च एको भवति, तत् शरयहै पञ्चभिर्नवभिश्च वर्णै, विच्छिन्ना मञ्जरीति नाम
 वृत्तं स्यात् । (४८४४म प्रस्तार) ।

- १६। नजभजगैर्गुरुष्व वसुषट् “कुमारी” ॥ (२११)
 १७। नरनरैर्लंगी च रचित “मुकेसरम्” ॥ (२१२)
 १८। औ न्यौ ल्गौ चेदिह भवति च “चन्द्रौरस” ॥ (२१३)
 १९। “वासन्तीय” स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत् ॥ (२१४)
 २०। “चक्रपद” मिह भनननलगुरुभि ॥ (२१५) इति छ० प०

अतिशर्करी । [३२७६८]

(पञ्चदशाक्षरा वृत्ति ।)

१। गुरुनिधनमनुलघुरिह “शशिकला” ॥ (२१६)

(२११) नजति ।—यस्य पादे नजभजगे नगण-जगण-भगण-जगणोभ्य पर गुरुणा सह गुरुष्व भवति, तत् वसुषट् यतिरिति शेष, अष्टभि षड्भिश्च वण्विच्छिन्नेति शेष, कुमारी नाम वृत्त स्यात् । (२८९२म प्रस्तार) ।

(२१२) नरनरैरिति ।—नरनरे गणै सह लंगौ लघुगुरुवर्णौ यस्य पादे स्तः, तत् वृत्त मुकेसर नाम रचित प्रतिपादितम् । (५५८२म प्रस्तार) ।

(२१३) औ इति ।—इह छन्दोग्रन्थे चेत् यदि औ मगणभगणौ, ततो न्यौ नगणयगणौ, ततश्च लंगौ लघुगुरुवर्णौ भवत, तत् चन्द्रौरसी नाम वृत्त भवति । (५१०५म प्रस्तार) ।

(२१४) वासन्तीयमिति ।—इह ग्रन्थे चेत् यदि मतौ मगणतगणौ, ततो न्यौ नगणयगणौ, ततश्च गौ गुरुद्वय भवति, प्रतिपादमिति शेष, तदा “वासन्तीय” नाम वृत्त स्यात् । (८८३म प्रस्तार) ।

(२१५) चक्रपदमिति ।—इह ग्रन्थे भनननलगुरुभि भगण नगणवण्व लघु-गुरुभि यस्य पादी भवति, तत् चक्रपद नाम वृत्त स्यात् । (८१८२म प्रस्तार) ।

(२१६) गुर्विति ।—इह ग्रन्थे गुरुनिधनमनुलघु गुरुवर्ण निधने अन्ते यस्य तादृश, मनुमितश्चतुर्दशसङ्ख्या इत्यथ, लघु लघुवर्ण, गुरुनिधनी मनुलघु यत् प्रतिपादमिति शेष, तथाभूत शशिकला नाम वृत्त स्यात् । (१६३८४ म, प्रस्तार,) ।

मलयजतिलकसमुदितशशिकला
 ब्रजयुवतिलसदलिकगगनगता ।
 सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं
 व्यतनुत विततरभसपरितरलम् ॥ (२१७)

२ । “सगिय”मपि च रसनवरचितयतिः ॥ (२१८)

अयि सहचरि ! रुचिरतरगुणमयी
 मृदिमवसतिरनपगतपरिमला ।
 सगिव निवस विलसदनुपमरसा
 सुमुखि । मुदितदनुजदलनहृदये ॥ (२१८)

(२१७) उदाहरति, मलयेति ।—ब्रजयुवतीनां ब्रजाङ्गनाना लसत् विकसत्, चारु इत्यथ यत् अलिक ललाट (“ललाटमलिक गीधि” इत्यमर, तदेव गगनम् आकाशं तद्वत् तत्र स्थितेत्यर्थः, मलयजतिलक चन्दनतिलकमेव समुदिता उदय प्राप्ता या शशिकला चन्द्रकला, सरसिजनयनस्य पद्मनेत्रस्य कृष्णस्य हृदयमेव सलिलनिधिं सागरं तं विततेन विस्तृतेन रभसेन हर्षेण (“रभसी वेगहर्षयो” इति मेदिनी) परितरलं परितः सर्वतः तरलं चञ्चलं व्यतनुत अकरोत् । चन्द्रदर्शनेन समुद्रस्य जलोच्छ्वासो भवतीति प्रसिद्धिः, तथा च—“मही-दधे पुर इवेन्दुदर्शनात् गुरु प्रहर्षं प्रबभूव नात्मनि” इति रघुवशम् । [अथ निरपङ्गवविषये तिलकादौ शशिकलादीनां तादात्म्यनारीपणात् साङ्ग परम्परित-रूपकमलङ्कारः] ।

(२१८) सगियमिति ।—इयं शशिकला रसेषु वटेषु नवसु च रचिता कृता यतिविच्छेदी यव तथाभूता चेद्भवतीति शेषः, तदा सक् नाम वृत्तं भवति । (प्रस्तार पूर्वमुक्तः) ।

(२१८) उदाहरति, अयीति ।—अयि सुमुखि सुवदने । सहचरि सखि । रुचिरतरगुणमयी अतिसौन्दर्यवतीत्यर्थः, अतिशोभनसूत्रमयी च, मृदिम अतिशय मार्दवस्य वसतिराश्रयः, उभयत्र अतिक्रीमलित्यर्थः, अनपगतपरिमला अभुक्तयौवना,

३ । वसुमुनियतिरिति “मणिगुणनिकर.” ॥ (२२०)

नरकरिपुरवतु निखिलसुरगतिः

अमितमहिमभरसहजनिवसतिः ।

अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः

सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥ (२२१)

४ । ननमयययुतयं “मालिनी” भोगिलोकैः ॥ (२२२)

पक्षे—अभिनवसौरभशालिनीत्यथ, विलसन् स्फुरन् अनुपम अतुल रसीऽगुराग, अन्यत्र मकरन्द, यस्यास्तथाभूता स्वगिव मालव, लमिति शेष, मुदितस्य हृष्टस्य दनुजदलनस्य कृष्णस्य हृदये निवस वास कुरु, कृष्ण भजेति भाव । [अत्र गुणपरिमलरमादिशब्दानां स्निष्टतया उपमानोपमेयगतसामान्यधर्माणां वाच्यत्वात् पूर्णां श्रौती च उपमा नाम अलङ्कारः] ।

(२२०) वस्ति ।—इयं शशिकला वसुषु अष्टसु मुनिषु सप्तषु यतिर्विरामो यत्र तादृशी चेत्, मणिगुणनिकरी नाम वृत्तं स्यात् । (पूर्वोक्त प्रसारः) ।

(२२१) उदाहरति, नरकीति ।—निखिलानां सर्वेषां सुराणां देवानां गतिं नाथ, पक्षे—आश्रयस्थानम्, अमितानाम् अपरिमितानां महिम्ना भरस्य अतिशयस्य सहजनिवसति उभयत्र निसर्गास्पदम्, अनवधीना मणीनां समग्र-रत्नानां गुणनिकरे प्रसिद्धयुक्तकृष्णादिवर्णे सौन्दर्यातिशयेन परिचितः, “श्वेती रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णता गतः” इत्यनेन नानावर्णत्वस्य प्रतिपादितत्वात् सौन्दर्यातिशयवत्त्वाच्च, अन्यत्र—बहुरत्नाधारत्वादिति भावः, विख्यातं शोभित-श्चेत्यथ, सरिदधिपतिरिव समुद्र इव, धृतं गृहीतं तन्वा शरीरस्य विभवः महिमा येन तथाभूतः नरकरिपुः नरकस्य भूमिसुतस्य, नरकाणां निरयाणाञ्च रिपुः सहर्तृत्यथ, कृष्णः अवतु रचतु । पुरा किल प्रलयजलादुद्धरणकाले वराहकृपिणा भगवता सङ्गत्य धरित्रीं मङ्गल्यष्टं नरकासुरञ्च प्रसूतवती, इति पौराणिकी कथा । [इहापि उपमानोपमेयगतसाधारणधर्मस्य वाच्यत्वात् इवशब्दोत्थापितत्वाच्च श्रौती पूर्णोपमाऽलङ्कारः] ।

(२२२) ननेति ।—ननमयययुता नगणइयेन ततो मगणेन ततश्च याभ्यां यगणाभ्यां युता तथा भोगिलोकैः भोगिभिरष्टाभिः लोकैः सप्तभिश्च वर्षैः छिन्नेति शेषः, इयं मालिनी नाम वृत्तं स्यात् । (४६७२म प्रसारः) ।

न न म य य
मृगमदकृतचर्चा पीतकौषेयवासाः

रुचिरशिखिशिखण्डावद्धधम्मिल्लपाशा ।

अनृजु निहितमसे वशमुत्क्वाणयन्ती

धृतमधुरिपुल्लोला मालिनी पातु राधा ॥ (२२३)

५ । एकन्यूनौ विद्युन्मालापादौ चे“ल्लोलाखेलः” ॥ (२२४)

म म ग ग म म ग
पायाद् वो गोविन्दः कालिन्दीकूलचौणीचक्रे
रासोल्लासक्रीडन्नोपीभिः सार्द्धं लोलाखेलः ।
मन्दाकिन्यास्तोरोपान्ते खैरक्रीडाभिर्लोली
यद्वहेवानामोशः सर्वेश्याभिः खेलन्तीभिः ॥ (२२५)

(२२३) उदाहरति, मृगेति ।—मृगमदेन कस्तूरिकया कृता चर्चा अङ्गरागी यथा यस्या वा तथोक्ता, कस्तूरीकृताङ्गरागेल्यर्थं, पीत हरिद्राभं यत् कौषेय क्लमिकोषोत्थं (“कौषेय क्लमिकोषोत्थम्” इत्यमर) तदेव वास वसनं यस्या तथाभूता पीताम्बरल्यर्थं, रुचिरैः मनोज्ञैः शिखिशिखण्डे मयूरपिच्छैः आवद्धं रञ्जित इति भावः, धम्मिल्लं सयतकेशं पाश इव यस्यास्तादृशी (“धम्मिल्ला सयता कचा” इत्यमर) अनृजु वक्रं यथा तथा असे स्तम्बदर्शं निहितं वशं वेणुम् उत्क्वाणयन्ती उच्चैर्वादयन्ती, तथा मालिनी धृतमाल्या अत एव धृता मधुरिपी कृष्णस्य लोला यथा तथाभूता राधा पातु रक्षतु, अस्मानिति शेषः । [अत्र लोलाऽभिधी नायिकालङ्कारः प्रस्फुटः, तल्लक्षणमुक्तं दर्पणे,—“अङ्गेवैषैरलङ्कारैः प्रेमिभिर्वचनैरपि । प्रीतिप्रयोजितेर्लोला प्रियस्यानुकृतिं विदुः ॥” इति, तथा धम्मिल्लपाशादीनां स्वकीयसहजगुणपरित्यागेन शिखिशिखण्डादिसम्बन्धीयोत्कृष्टगुणग्रहणात् तद्गुणालङ्कारः] ।

(२२४) एकेति ।—विद्युन्मालायां “मी मी गी गी विद्युन्माला” इत्युक्तलक्षणायां पादौ चरणौ एकेन वर्णेन न्यूनौ ह्रीनौ चेत् तदा लोलाखेली नाम द्वचं स्यात् । (१म प्रसारः) ।

(२२५) उदाहरति, पायादिति ।—मन्दाकिन्या स्वर्गङ्गायाः, तीरोपान्ते खैर-

मा कान्ते । पक्षस्यान्ते पर्याकारं देशे स्वाप्सौ

कान्त वक्तुं वृत्तं पूर्णं चन्द्र मत्वा रात्रौ चित् ।

क्षुत्क्षाम प्राटश्चेतश्चेती राहु ज्वर प्राद्यात्

तस्माद् ध्वान्ते हर्म्यस्थान्ते शय्यैकान्ते कर्त्तव्या ॥ (२२६) इति कण्ठाभरणम् ।

६ । “विपिनतिलक” नसनरेफयुग्मैर्भवेत् ॥ (२२७)

क्रीडाभि स्वेच्छाविहारिणीभि खेलन्तीभि क्रीडन्तीभि स्वर्वेश्याभि अप्सरीभि लोल साभिलाष, सतृण इति यावत्, (‘लीलश्चलसतृणयो ’ इत्यमर) देवाना-
मीशी देवेन्द्रो यद्वत् यथा, तथा कालिन्दी कलिन्दतनया, यमुना इत्यर्थ, तस्या कू नचौणीचक्र तीरभूमिमण्डल रासील्लासेन क्रीडन्त्य या गोप्य [“स्त्रिया प्रवत भाषितपुष्पात्—” (६।३।३४ पा०) इति पुषङ्गाव] ताभि सार्द्धं लीलया खेलतीति तथाभूत गोविन्द कृष्ण व युष्मान् पायात् अव्यात् । [अव उप-
मानोपमेययो सर्वस्मिन्नेव अत्र साधस्यकथनात् पूर्णोपमा] ।

(२२६) मा कान्त इति ।—हे कान्ते । पक्षस्य अन्ते पौर्णमास्यवसाने पर्या-
कारं समन्तात् आकाशमये इत्यर्थ, अनावृते इति भाव, देशे प्रदेशे इत्यर्थ, रात्रौ
रजन्या मा स्वाप्सौ शयन मा कुरु । शयने विपदसाह, कान्तमिति ।—चेत यदि
क्षूर निर्दय क्षुत्क्षाम [“चायी स ” (४।२।५३पा०) इति निष्ठाया स] क्षुधात् राहु,
इतश्च इतश्च प्राटन् पर्यटन् सन् तव कान्त कमनीय वक्तुं पूर्णं चन्द्र वृत्तं जात मत्वा
प्राद्यात् यमेत्, तस्मात् ध्वान्ते तिमिरे अन्धकाराच्छन्ने इति यावत्, हर्म्यस्य अट्टस्य अन्ते
अवयवे, कचिदन्तराले इत्यर्थ, एकान्ते विजने शय्या शयन कर्त्तव्या । [अत्र मुख
चन्द्रस्य राहुयासन भवत्या अमङ्गल म्यात् इति अनयसम्भावनाकथनात् “यद्वाऽरब्धस्य
वैफल्यामनयस्य च सम्भव ” इति दर्पणीके विषमालङ्कार, तथा सातिशयसौसादृश्य-
सत्त्वात् मुखे चन्द्रत्वमसम्भावनाद् भ्रान्तिमान्, एव तादृशानावृत्तस्थाने शयनस्य
निषेध प्रति द्वितीयतृतीयपादगतवाक्यार्थस्य हेतुतया काव्यलिङ्गमित्येतेषामङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्कर, । तेन ध्वान्तमव्ये निर्जनप्रदेशे समानीय रन्तुकामस्य नायकस्य सूक्ष्मी-
ऽभिप्राय ध्वन्यते इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनि] । “दशगुर्वक्षरीञ्चार काल प्राण ”
इति श्रुत्यन्ते “षड्भि प्राणैर्विनाडी स्यात् तत् षड्या नाडिका श्रुता” इति सूत्र-
सिद्धान्तोक्तेश्च अस्य श्लोकस्य एकवारपठनकाल पल, षष्टिवारपठनाद् दण्ड इति ।

(२२७) विपिनेति ।—नसनरेफयुग्मै नगण-सगण-नगण-रमणयुगलै यस्य
पादौ भवेत् तत् वृत्तं विपिनतिलकं नाम स्यात् । (६६८६म. प्रसार.) ।

न स न र र

विपिनतिलक विकामत वसन्तागमे

मधुकृतमदैमधुकरेः कण्डिवेतम् ।

मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन्

व्रजयुवतिभिर्विहरति स्म मुग्धो हरि ॥ (२२८)

७ । “तूणक” समानिकापदद्वयं विनाऽन्तिमम् ॥ (२२९)

ग ल र ज ग ल र ल ग

सा सुवर्णकेतकं विकशि भृङ्गपूरितं

पञ्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम् ।

राधिका वितर्क्य माधवाय मासि माधवे

मोहमेति निर्भर त्वया विना कलानिधे ! ॥ (२३०)

(२२८) उदाहरति, विपिनैति ।—वसन्तागमे मधुना कौमुदासवेन कृत मद चक्षासो येषा तथाभूतै, अत एव कण्डिवे गुञ्जिवे मधुकरै भमरै इत व्याप्त विकसित विपिनतिलक वनतिलपुष्प मलयमरुता मलयपवनेन रचित कृत लास्य नर्तन यस्य तादृश, कम्पितमित्यथ, आलोकयन् पश्यन् मुग्ध मोहित, हरि कृष्ण, व्रजयुवतिभि गोप्यैभि विहरति स्म विजहार । [अत्र गोप्यैर्विहारं प्रति गज्जम्बरवृत्तिलकयो विहारदर्शनस्य हेतुत्वेन निदेशात् काव्यलिङ्गमलङ्कार] ।

(२२९) तूणकमिति ।—अन्तिमम् अन्यवर्णं विना अन्यवर्णहीनमित्यथ, समानिकाया “ग्लो रजौ समानिका तु” इतिलक्षणाया पदद्वय चरणयुगल तूणक नाम इत्त स्यात् । (१०८३१म प्रसार) ।

(२३०) उदाहरति, सेति ।—हे कलानिधे । कलाना चतु षष्टिसंख्या- काना कामविद्याना निधे आश्रय । अभिज्ञेत्थ, माधव कृष्ण । सा राधा अद्य माधवे वैशाखे मासि त्वया विना तद्विरहेत्यथ, विकशि विकस्वरम्, अत एव भृङ्गे पूरित सुवर्णकेतक स्वर्णकेतकौपुष्प पञ्चबाणस्य कामस्य बाणजालं शरनिचयै पूर्ण हेमतूणक स्वर्णतूणीरभूत वितर्क्य विज्ञेय तर्कित्वा, सम्भाव्यत्यथ, निर्भरम् अतिमात्र मोह मूर्च्छाम् एति प्राप्नोति । [अत्र सुवर्णकेतककुसुमस्य कामतूणीर- रूपेण सम्भावनात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कार] ।

८ । स्त्री मो यौ चेद्भवेयुः सप्ताष्टकै“चन्द्रलेखा” ॥ (२३१)

म र म य य
विच्छेदे ते मुरारे ! पाण्डुप्रकाशा कृशाङ्गी
स्नानच्छाय दुकूलं न भ्राजते विभ्रती सा ।

राधाश्लोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा
किञ्चात्तां त्वा स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम् ॥ (२३२)

९ । “चित्रा” नाम छन्दश्चित्रञ्चेत् त्रयो मा यकारौ ॥ (२३३)

म म म य य
गोपालीलीलालीला यद्वत् कलिन्दात्मजान्ते
खेलन्मुक्ताहारारण्यस्रग्लसन्मूर्ध्वचित्रा ।

कांसारातेर्मूर्त्तिस्तद्वन्मे हृदि क्रीडतीय
कोऽन्यः स्वर्गो मोक्षो वास्माद्विद्यते तन्न जाने ॥ (२३४)

(२३१) साविति ।—चेत् यदि, पादे स्त्री मगण-रगणौ, तत मगण तदनु यगणद्वयम्, एते मणा भवेयु तदा सप्ताष्टकै सप्तभिरष्टभिश्च वर्षैर्विच्छिन्ना चन्द्रलेखा नाम वृत्त स्यात् । (४६२५म प्रस्तार) ।

(२३२) उदाहरति, विच्छेदे इति ।—कृष्ण प्रति कस्याश्चित् राधासख्या उक्ति । हे मुरारे कृष्ण ! कृशाङ्गी सा राधा ते तव विरहे पाण्डु प्रकाश कान्तिर्यस्या तथाभूता स्नाना मलिना क्लृप्ता कान्ति, शोभेति यावत्, यस्य तादृश दुकूल वस्त्र विभ्रती परिदधाना, श्लोदस्य मेघस्य गर्भे लीना चन्द्रलेखा यथा चन्द्रकलिव, न भ्राजते न शोभते । किञ्च, आर्त्ता कातरा सर्तां त्वा स्मरन्ती ध्यायन्ती जीवयोग धत्ते प्राणान् धारयति, ध्रुवम् उत्प्रेक्षे । [अत्र चतुर्थपादे “ध्रुवम्” इत्युत्प्रेक्षादीतकश्चन्द्रप्रयोगात् उत्प्रेक्षा, तथा तृतीयपादे “चन्द्रलेखा यथा” इत्यत्र उपमा, इत्यनयोर्द्वाङ्गिभावेन सङ्गर] ।

(२३३) चित्रेति ।—चेत् यदि त्रयो मा मगणा यकारौ यगणौ च पादे स्युः, तदा तत् चित्रम् अपूर्व, मनोहरमित्यर्थ, छन्द चित्रा नाम भवति । (४६०८म प्रस्तार) ।

(२३४) उदाहरति, गोपेति—कलिन्दस्य सूर्यस्य अथवा पर्वतविशेषस्य, आत्म-जाया, यमुनाया इत्यर्थ, अन्ते तटे इत्यर्थ, गोपाना गोपबालकानाम् आलौभि सङ्घे,

- १० । भवति नजौ भजौ रसहितौ 'प्रभद्रकम्' ॥ (२३५)
 ११ । सजना नयौ शरदशयतिरिय "मेला" ॥ (२३६)
 १२ । "चन्द्रकान्ता"ऽभिधा रौ मसौ यो विरम खराष्टौ ॥ (२३७)
 १३ । ननतभरकताष्टखरे "रूपमालिनी" ॥ (२३८)
 १४ । "ऋषभा"ऽख्यमेतदुदित सजसा सयौ चेत् ॥ (२३९)

नवा पालीभि सङ्घैर्वा, अथवा गीपालाना गीपाना पत्नीभि, ब्रजसुन्दरीभि इत्यर्थ, आ लीला विहार तत्र लीला साभिलाषा, खेलन् चखन्, दोषायमान इत्यर्थ, मुक्ताहार यव ताड्यौ, तथा आरण्यस्रजा वन्यप्रसूनमालया लसता शोभमानेन मूर्ध्ना शिरसा चित्रा अङ्गुतरूपा, कसारानि कृष्णाय मूर्त्तिं, यद्वत् यथा वञ्चते स्मेति शेष, इय मूर्त्तिं तद्वत् मे मम हृदि क्रीडति चेत्, अस्मात् हृददेशे हरिमूर्त्तिं क्रीडनात् हरि लीलास्मरणादिति भाव, अन्य स्वर्ग मीक्षो वा, क विदस्ते ? तत् न जाने, भगवत्-साक्षात्कारजनिताय तदु खनिवृत्तिपूर्वकानन्दघनलाभ एव स्वर्गो मीक्षश्च, नान्य इति भाव । [अत्र हृदि श्रीकृष्णमूर्त्तिस्फुरणरूपवस्तुस्तुत्या स्वर्गमीक्षयोर्निन्दाया गम्यमानत्वात् व्याजस्तुतिरलङ्कार, स च "तद्वत् यद्वत्" इति शब्दद्वयेन उल्लापितया उपमया सङ्कीर्त्यते, तेन च "न जाने" इति पदेन व्यतिरेकालङ्कार ध्वनयति] ।

(२३५) भवतीति ।—नजौ भजौ रसहितौ नगण जगण-भगण जगण-रगणा-यादे यदि स्यु, तदा तत् वृत्त प्रभद्रक नाम भवति । (१११८४म प्रसार) ।

(२३६) सजना इति ।—यस्य पादे सजना सगण जगण नगणा, ततो नयौ नगण-यगणौ शरेषु पञ्चसु दशसु च यतिर्विरामी यस्यास्ताड्यौ इयम् एला नाम वृत्त स्यात् । (८१७२म प्रसार) ।

(२३७) चन्द्रेति ।—यस्य पादे रौ रमणौ मसौ नगण सगणौ यस्य यगणश्च, तथा खराष्टौ खरेषु सप्तसु अष्टसु च विरम विच्छेद, तदा तत् वृत्त चन्द्रकान्ता-ऽभिधा—नाम्ना चन्द्रकान्ता स्यात् । (५६५१म प्रसार) ।

(२३८) ननेति ।—नगणद्वय तगण भगण-रगणै कृता रचिता उपमालिनी नाम वृत्त स्यात्, अत्र अष्टखरे. अष्टाभि खरे सप्तभिश्च वर्णै विराम इत्यर्थ । (७१३२म प्रसार) ।

(२३९) ऋषभाख्यमिति ।—चेत् यदि पादे सजसा सयौ सगण जगण-सगणैश्च पर सयौ सगण-यगणौ भवत, तदा एतत् वृत्तम् ऋषभाख्यम् ऋषभनामकम् उदितम् उक्तम् । (५८६८म प्रसार) ।

- १५। कथयन्ति “मानसहस” नाम सजौ जभरा ॥ (२४०)
 १६। सगणै शिववक्त्रमितैर्गदिता “नलिनी” ॥ (२४१)
 १७। शस “निशिपालक” मिद भजसनाश्च र ॥ (२४२) छ० प० ।

अष्टिः । [६५५३६]

(षोडशाक्षरा वृत्ति ।)

१। “चित्रसंज्ञ”मीरितं समानिकापदद्वयन्तु ॥ (२४३)

ग ल र ज ग ल र ज
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

विद्रुमारुणाधरौष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्ट-

वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग ।।

त्व। सदैव वासुदेव । पुण्यलभ्यपाद । देव ।

वन्यपुष्पचित्रकोश । सस्मरामि गोपवेश । ॥ (२४४)

(२४०) कथयन्तीति ।—यस्य पादे सजौ सगणजगणौ, ततो जभरा जगण भगण रगणा सन्ति, तत् वृत्त मानसहसनाम कथयन्ति बुधा इति शेष । (११६२८म प्रस्तार) ।

(२४१) सगणैरिति ।—शिववक्त्रमितै शिववक्त्राणि पञ्च तन्मितै सगणै रचित प्रतिपादमिति शेष, यत् वृत्त, सा नलिनी नाम गदिता कथिता । (१४०४४ म प्रस्तार) ।

(१४२) शसिति ।—यस्य पादे भजसना रश्च, भगण जगण सगण नगण-रगणा म्युक्त्यर्थे, तद् वृत्त निशिपालक शस कथय । अत्र चतुश्चतुश्चतुस्त्रिषु यति । तत् उदाहरण यथा,—“मुञ्च नृप । मुञ्च नृप । पञ्चमुखकामिनी, पञ्चवदनेन सह पञ्च-शरदामिनी । कुञ्जवनमेति मदमत्तगजगामिनी, यामि नृप । यामि नृप । याति नृप । यामिनी ॥” इति । (१२०१५म प्रस्तार) ।

(२४३) चिवेति ।—समानिकाया “स्त्रौ रजौ समानिका तु” इति लक्षणाया, पदद्वयन्तु चण्यद्वयमेव (एवकाराद्यस्तुशब्द) चित्रसंज्ञ चित्रनामक वृत्तम् ईरितम् उक्तम् । अत्र शेषाक्षरस्य लघुता स्यादव । (४३६९१म प्रस्तार) ।

(२४४) उदाहरति, विद्रुमिति ।—विद्रुम प्रवाल तद्वत् अरुण रक्त थ अध-रौष्ठ तस्मिन् शोभने इति तथोक्त यत् वेणुवाद्य तेन दृष्टानाम् उल्लसितानां वल्लवीजनानाम् अङ्गसङ्गेन जातम् उत्पन्न मुग्ध सुन्दर कण्टक रोमाश्च यत्र तादृशम्

२ । भ्रत्रिनगैः खरात् ख“मृषभगजविलसितम्” ॥ (२४५)

भ र न न न ग
 यो हरिरुच्चखान खरतरनखशिखरैः

दुर्जयदैत्यसिंहसुविकटहृदयतटम् ।

किं न्विह चित्रमेष यदखिलमपहृतवान्

कंसनिदेशदृष्टदृष्टभगजविलसितम् ॥ (२४६)

[गजतरंगविलसितमिति शब्धौ ।]

अङ्ग यस्य तत्सम्बोधने, हे वासुदेव । वसुदेवसुत । यद्वा—वासुदेवशब्देन परब्रह्मी च्यते, [तवेय व्युत्पत्ति, —वसत्यस्मिन् जगत् समस्त सर्वाधारत्वात्, असौ वा निखिल जगति वसति व्यापकत्वात्, इति वसधातोः] उण्यप्रत्ययेन वासु, देवनात् क्रीडनात् देव, वासुश्चासौ देवश्चेति वासुदेव] सर्वाधार सर्वस्वरूपो नित्यलीलामय इत्यर्थः, स एव वासुदेव सङ्ख्य-प्रद्यम्ब-अनिरुद्ररूप-वैष्णवागमप्रसिद्ध चतुर्व्यूहान्तर्गत प्रथम-व्यूहः. “गोपवेश” शब्देन तत्समुत्तीकरणात्, हे पुण्ड्रलभ्यपाद । पुण्ड्रै सुकृतै लभ्य पाद यस्य तथाभूत तत्सम्बुद्धौ, हे देव । हे लीलामय । [“पादसेव” इति पाठे तु—पुण्ड्रलभ्या पादसेवा यस्य इति विग्रहः] हे वन्द्यपुष्पचित्रकेश । वन्द्ये पुष्पे चित्रा मनोहरा केशा यस्य तत्सम्बुद्धौ, हे गोपवेश । सदेव सततमेव त्वा सम्भारामि । [अत्र अङ्गार भगवद्विषयिकाया रतिरङ्ग, तेन रसवदलङ्कार, तथा प्रसङ्गेन महत भगवत् श्रीकृष्णस्य चरित्रोपवर्णनाद् उदात्तालङ्कारश्च इत्यनयो परस्परनिरपेक्षतया ससृष्टिः] ।

(२४५) धेति ।—भ्रत्रिनगैः भगवत्तरंगगणनगणनयात् पर गुरुणा ऋषभगज-विलसित नाम वृत्त स्यात्, अत्र खरात् समनवर्णात् पर ख शब्द यतिरिति यावत् । (३२७२७म प्रस्तार) ।

(२४६) उदाहरति, य इति ।—य हरि खरतरै तीक्ष्णतरै मखशिखरै नखाद्यै दुर्जयस्य जेतुमशक्यस्य सुरासुरैरपीति भावः, दैत्यसिंहस्य हिरण्यकशिपो सुविकटम् अतिकठिनं हृदयतटं हृन्निष्टम् इत्यर्थः, उच्चखान विददार, एष हरिः अखिल समस्त, कस्य निदेशेन आज्ञया दृष्टतो सदर्पणीः ऋषभ वृषरूपोऽरिष्टा-सुर गज कुवलयपीडास्य करौ तयो विलसित विक्रीडित सङ्ग्रामे विचरणजिति यावत्, तत् अपहृतवान् नाशयामास, इह अस्मिन् विषये किं चित्रम् आश्चर्यम् ?

३ । भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह “चकिता” ॥ (२४७)

भ स म त न ग
 दुर्जयदनुजयेणीदुष्टेष्टाशतचकिता

यङ्गजपरिघवाता याता साध्वसविगमम् ।

दीव्यति दिविषन्माला शश्वन्नन्दनविपिने

गच्छत शरणं कृष्णं तं भीता भवरिपुतः ॥ (२४८)

४ । प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति “पञ्चचामरम्” ॥ (२४९)

नु वितर्के । सिंहहन्तुर्गौगजवधी न विस्मयमावहतीति भावः । [अत्र निरपङ्गवविषये हिरण्यकशिपुरुपे उपमेये उपमानौभूतस्य सिंहस्य तादात्म्याध्यासात् रूपकमलङ्कारः, तथा इह कैमुतिकन्यायेन सिंहहननचमस्य गौगजमारणं न विस्मयावहमित्यर्थलाभात् अर्थापत्तिश्च, इत्यनयोर्ङाङ्गिभावेन सङ्करः] ।

(२४७) भादिति ।—भात् भगणात् पर समतनगैः सगण-मगण-तगण-नगणैः, ततो गुरुणेकेन यस्य पादौ रक्षितौ भवेत्, तत इह ग्रन्थे चकिता नाम वृत्तं स्यात्, अष्टच्छेदे अष्टसु विरामे सतीत्यर्थः । (३०७५१ म प्रसार) ।

(२४८) उदाहरति, दुर्जयेति ।—दुर्जयानां दुर्दर्शानां दनुजानां दानवानां श्रेण्या या दुष्टेष्टा अत्याचारा तासां शतैः चकिता भीता उपद्रुताश्च, दिविषदा [दिवि सौदन्ति ये ते दिविषद तेषां “हलदन्तात् सप्तम्या सञ्ज्ञायाम्” (६।३।६ पा०) इति सप्तम्या अलुक् सुषामादित्वात् षत्वञ्च] देवानां माला गणः, यस्य भुज एव परिघः [परिहण्यते अनेन इति हन्ते “परौ घ” (३।३।८४ पा०) इति अप्, घका-रार्दशञ्च] अर्गल तेन वाता रक्षिता, अत एव साध्वसविगमं निशङ्कता याता प्राप्ता, शश्वत् सदा नन्दनविपिने दीव्यति विहरति, भवरिपुतः ससारशत्रो भीता यूयं तं कृष्णं शरणं गच्छतं प्राप्नुत [तथा च सेवया तस्मिन् प्रसन्ने का कथा इतर-वाणस्य भवचारुरूपा मुक्तिरपि न दुर्लभा भविष्यतीति वस्तु व्यज्यते । अत्र चतुर्थ-पादार्थं प्रति अपरस्य पादद्वयगतवाक्याथस्य हितुत्वेन वर्णनात् काव्यलिङ्गम्, तथा “भुजपरिघवाता” इत्यत्र “भवरिपुतः” इत्यत्र च भुजे परिघस्य, भवे रिपो तादात्म्याध्यासात् रूपकञ्चेत्यनयोर्ङाङ्गिभावेन सङ्करः] ।

(२४९) प्रमाणिकेति ।—प्रमाणिकायां “प्रमाणिका जरौ लगौ” इतिलक्ष-णायां पदद्वयं चरणयुगलं यस्य एकस्मिन् पादे वर्तते, तत् पञ्चचामरं नाम वृत्तं वदन्ति । (२१८४६ म, प्रसार) ।

ज र ल ग ज र ल ग
 सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्नमण्डिते
 लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।

सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर-

स्फुरत्समीरवीजित सदाच्युतं भजामि तम् ॥ (२५०)

५ । श्रो नो श्रो गो “मदनललिता” वेदैः षड्रुभिः । (२५१)

म भ न म न ग
 विभ्रष्टस्रग् गलितचिकुरा धौताधरपुटा
 ग्लायत्पत्रावलिकुचतटोच्छ्वासोर्मितरला ।

राधात्यर्थं मदनललितान्दोलाऽलसवपुः

कसारारते रतिरसमहो ॥ चक्रेऽतिचटुलम् ॥ (२५२)

(२५०) उदाहरति, सुरेति ।—विचित्रै विविधै रत्नै मण्डिते अलङ्किते [“निर्मिते” इति पाठान्तरम् ।] लसता शोभमानेन वितानेन चन्द्रातपेन भूषिते, सुरद्रुमा देवतकृपा, कल्पवृक्षाणामित्यर्थ, मूलं यत् मण्डप मन्दिर तस्मिन्, सलीलन सविलासेन विभ्रमेण भङ्गिविशेषेण अलस मन्दर सुराङ्गनाभा देवाङ्गनासदृश्य या वल्लभ्य गोप्य तासा करप्रपञ्चेन यानि चामराणि घृतानीति शेष, तेभ्य स्फुरन् य समीर वायु तेन वीजित तम अच्युत कृष्ण सदा भजामि । [इह “सुराङ्गनाभ” इत्यत्र उपमा, तथा अच्युतस्य लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनादुदात्तालङ्कारश्च इत्येतयो परस्परनिरपेक्षतया सृष्टिः] ।

(२५१) आबिति ।—यस्य पार्द मगण-भगणौ, ततो नगण, तदनु च मगण-नगणौ, ततश्च गुरु भवति, तत् मदनललिता नाम वृत्त स्यात्, तत्र वेदै चतुर्भि षड्रुभि पुन ऋतुभि षड्भिर्य वर्यै यति भवति । (२६१६८८ प्रसार) ।

(२५२) उदाहरति, विभ्रष्टेति ।—राधा, अत्यर्थम् अतिशयित यथा तथा मदनललितेन कामव्यापारेण य आन्दोल क्षोभ तेन अलस मन्दर वपु शरीर यस्यास्तथाभूता अत एव विनष्टा च्यता खक् माल्य यस्या तथोक्ता, तथा गलितचिकुरा खलितकेशा, धौत क्षालित, रागहीनमित्यर्थ, अधरपुट यस्यालक्षोक्ता, अधररस-पानादिति भाव, तथा ग्लायन्त्य, ग्लानि गच्छन्त्य, पत्रावल्य ययो, मर्दनातिशयादिति

६ । नजभजरैः सदा भवति “वाणिनी” गयुक्तैः ॥ (२५३)

न ज भ ज र ग
स्फुरतु ममाननेऽद्य ननु वाणि । नीतिरस्य
तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् ।

भवजलराशिपारकरणक्षम मुकुन्दं

सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवानि नित्यम् ॥ (२५४)

७ । यमौ नः सौ गश्च “प्रवरललितं” नाम वृत्तम् ॥ (२५५)

य म न स र ग
भुजोत्क्षेपः शून्ये चलबलयभङ्गारयुक्तो

मुधा पादन्यासः प्रकटिततुलाकोटिनादः ।

भाव, तथाभूतयो कुचतटयो पथीधरतटयो उच्छ्वासीर्मिभि निश्वासतरङ्गै तरला
क्लान्तिजनितनिश्वासभरेण कम्पितपथीधरेति यावत्, तथोक्ता सती कसाराते कृष्णस्य
अतिचटुलम अतिचपल रतिरस रागातिरेक चक्षे कृतवती, अहो आश्चर्यम् ॥
ताटङ्गी सुरतन्दिता राधां दृष्ट्वा पुनरपि कृष्ण मन्मथवशवदोऽभवदिति भावः ।
[स्वभावोक्तिरलङ्कारः] ।

(२५३) नजति ।—गयुक्तैः गुर्वक्षय्युते नजभजरे नगण जगण भगण-जगण
रगण्य पर गुरुणा वणनेति यावत्, सदा यस्य पादौ रचित, तत् वाणिनी नाम वृत्त
भवति । (१३१८४म प्रसारः) ।

(२५४) उदाहरति, स्फुरत्विति ।—ननु वाणि । हे सरस्वति । अद्य मम
आनने तव चरणयो पादयो प्रसादस्य कृपाया परिपाकतः फलित्वर्थे, नीतिरस्य
मुनयसम्पन्न कवित्व स्फुरतु, येन अहं स्वरचितैः स्तवैः स्तुतिवचनैः भवजलराशि-
पारकरणक्षम ससाराब्धिसमुच्चरणकरमित्यर्थे, मुकुन्द कृष्ण सतत नित्य प्रतिदिन
स्तवानि कीर्तयामि [प्राथमाया लीट्] । अत्र स्वरचितमुकुन्दस्तुतिरूपकार्यं प्रति
पूर्वाङ्गत कृष्णचरणप्रसादपरिपाकज कवित्वस्फुरणरूपवाक्यायस्य हेतुत्वेन निदिष्टात्
काव्यालङ्कारः] ।

(२५५) यमाविति ।—यस्य पादे यमौ न यगण मगण नगणा इत्यर्थः, ततः
सौ सगण रगणौ, तदनु ग गुरुश्च भवति, तत् प्रवरललित नाम वृत्त भवति ।
(१०१७८म प्रसारः) ।

स्मितं वक्त्रोऽकस्माद् दृशि पटुकटाक्षोर्मिलीला

हरौ जीयादीदृक् प्रवरललितं वल्लवीनाम् ॥ (२५६)

८ । द्विगुणितवसुलघुभिर्“रचलधृति”रिह ॥ (२५७)

तरणिदुहिततटरुचिरतरवसति-

रमरमुनिमुखजनविहितनुतिरिह ।

सुररिपुरभिनवजलधररुचितनु-

रचलधृतिरुदयति सुकृतिहृदि खलु ॥ (२५८)

(२५६) उदाहरति, भुजोत्तरेप इति ।—शून्ये आकाशे चलवल्लयभङ्गारयुक्त चञ्चलवल्लयध्वनिमहित भुजोत्तरेप बाहुप्रसारणमित्यर्थ, आश्लेषलौल्यादिति भाव, प्रकटित प्रकाशित तुलाकोटिनाद नूपुरध्वनिर्यत्र तथाभूत, सुधा मिथ्या, अक्षारणमिति यावत्, पादव्यास पदविच्छेप, अकस्मात् अकारण, सहस्रस्य, वक्त्रे वदने स्मित मन्दहास, तथा दृशि नेत्रे पटुकटाक्षाणा चटुलापाङ्गदर्शनानां या जर्मि परम्परा सैव लीला विलास, ईदृक् इत्यभूत वल्लवीना गोपीना हरौ कृष्णे, कृष्ण प्रतीत्यर्थ, प्रवरम् उत्कृष्ट मनोहरमित्यर्थ, ललित विचेष्टितविशेष जीयात् सर्वोत्कषण वक्तव्यम् । “भुजुमारतयाऽङ्गानां विन्यासी ललित विदुः” इति दर्पण । [अत्र भुजोत्तरेपादिरूपाणा क्रियाणामहेतुकत्वात् विभावनाऽलङ्कार] ।

(२५७) द्विगुणितेति ।—इह अन्ये यस्य पाद द्विगुणिता हास्यां गुणिता वसव अष्टौ लघव लघुवर्णा तै षोडशभिर्लघ्वचरै इत्यर्थ, रचित स्यात्, तत् अचलधृतिनाम वृत्त स्यात् । (६५५३६म प्रसार) ।

(२५८) उदाहरति, तरणीति ।—तरणि सूयं तस्य दुहितं यमुना तस्यास्तटे रुचिरतरा अतिमनोहरा वसति आश्रयस्थान कुञ्जगृहमिति यावत्, (“वसति स्यात् स्त्रिया वासे यामिन्याच्च ।। कितने” इति मेदिनी) यस्य तथोक्त, अनरमुनिमुखे देवर्षिप्रभृतिभिर्जने विहिता कृता नुति स्तुतिर्यस्य तथोक्त, देवमुनिभिर्सूयमान इत्यर्थ, अभिनवी यो जलधरो मघ तद्वत् रुचि कान्तिर्यस्या तादृशी तनुयस्य तथाभूत, नवनीरदकान्तिरित्यर्थ, तथा अचला धृति सन्तोषो यस्य तथाभूत, अथवा—अचलं पर्वतं गोविन्दे धृतिर्धारण यस्य तथाविध, सुररिपु कृष्ण, इह जगति सुकृतिना पुण्यवता हृद हृदये उदयति खलु तिष्ठत्येव । [अत्र मन्दत आकाशस्य प्रस्तुताङ्गतया चरिषोऽप्यर्चनात् उदात्तालङ्कार] ।

६ । “गरुडरुतं” नजौ भजतगा यदा स्युस्तदा ॥ (२५८)

न ज भ ज त ग
 ~~~~~

अमरमयूरमानसमुदे पयोदध्वनिः

गरुडरुतं सुरारिभुजगेन्द्रसन्त्रासने ।

धरणिभरावतारविधिडिण्डिमाडम्बरः

स जयति कसरङ्गभुवि सिंहनादो हरेः ॥ (२६०)

१० । सकथिता भरौ नरनगाश्च “धीरललिता” ॥ (२६१)

११ । पञ्चभकारयुता “ऽश्वगति” यदि चान्यगुरु ॥ (२६२)

१२ । नजरभमेन गेन च स्यान् “मणिकल्पलता” ॥ (२६३)

(२५८) गरुडिति ।—यदा पादे नजौ नगण जगणौ, ततो भजतगा भगण-जगण-तगणा गुरुश्च एते स्युः, तदा तत् गरुडरुतं नाम वृत्तं स्यात् । (१८३७६म प्रसार) ।

(२६०) उदाहरति, अमरेति ।—अमरा देवा एव मयूरा तेषां मानसस्य चित्तस्य मुदे उद्भासाय पयोदध्वनिः सैद्यगर्जितं, सुरारय अमरा एव भुजगेन्द्रा नागेन्द्रास्तत्कदापि, तेषां सन्त्रासने भीतिजनने, भयोत्पादने इत्यर्थः, गरुडरुतं गरुडस्य पञ्चीन्द्रस्य रुतं रवः, तथा धरण्या भरावतारविधौ भारहरणव्यापारे डिण्डि-माडम्बरं वाद्यविशेषनिस्सृतं, (“डिण्डिम स्यादेकवादो गुरुमर्दल इत्यपि” इति शब्दरत्नावली) कसस्य रङ्गभुवि सङ्क्रामाङ्गने हरे कृष्णस्य स प्रसिद्धे सिंहनादं जयति सर्वोत्क्षेपेण वर्त्तताम् । [अत्र अमरेषु मयूराणां, सुरारिषु भुजगेन्द्राणां तादात्म्या-ध्यामात् रूपकम्, तथा हरे एकस्यैव सिंहनादस्य पयोदध्वन्याद्यनेकविधतया उल्लेखात् उल्लेखश्चेत्यनयोः रङ्गारयोः रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः] ।

(२६१) सकथितेति ।—यस्य पादे भरौ भगण रगणौ, तदनु नरनगा नगण रगण-नगणेश्वरं परं गुरुवर्णं, तद्वत् नाम्ना धीरललिता सकथिता उक्ता । (३०१६७म प्रसार) ।

(२६२) पञ्चेति ।—यदि अन्यी वर्णं गुरु स्यात्, तदा पञ्चभिः भकारैः भगणैः युता अश्वगतिर्नाम वृत्तं स्यात् । (२८०८३म प्रसार) ।

(२६३) नजरेति ।—यस्य पादे नजरभमेन गेन च नगण-जगण रगण भगण-हयात् परं एकेन गुरुणा रचितो भवति, तत् मणिकल्पलतानाम् वृत्तं स्यात् । (२७८२४म प्रसार) ।

१३ । यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते “ब्रह्मा”ऽऽद्य तद् “रूप” नाम ॥ (२६४)

१४ । भी रयना नगौ च यस्या “वरयुवति” रियम् ॥ (२६५) इति कृ० प० ।

अत्यष्टिः । [१३१०७२]

(सप्तदशाक्षरा वृत्ति ।)

१ । रसै रुद्रैश्चिन्ना यमनसभला गः “शिखरिणी” । (२६६)

य म न स भ ल ग
~~~~~

करादस्य भ्रष्टे ननु शिखरिणीदृश्यतिशिशोः

विलीनाः स्मः सत्य नियतमवधेयं तदखिलैः ।

इति त्रस्यज्ञोपानुचितनिष्ठतालापजनितं

स्मितं बिभ्रद्देवो जगदवतु गोवर्द्धनधरः ॥ (२६७)

२ । जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च “पृथ्वी” गुरुः ॥ (२६८)

(२६४) यस्मिन्निति ।—यस्मिन् पादे सवे गा गुरव राजन्ते तत् वृत्त ब्रह्माद्य रूप ब्रह्मरूपमित्यर्थं नाम स्यात् । (१म प्रसार) ।

(२६५) भी रयना इति ।—यस्या भगण-रगण-यगण नगणा, ततश्च नगणी गुरुश्च, इय वरयुवतिर्नाम वृत्त स्यात् । (३२३४३म प्रसार) ।

(२६६) रसैरिति ।—यस्य पादे यमनसभला ग यगण सगण नगण सगणैभ्यः पर लघुरेको गुरुश्चैक, तत् रसै षड्भि, रुद्रै एकादशभिश्च चिन्ना विच्छेदवती शिखरिणी नाम वृत्त स्यात् । (५८३३०म, प्रसार) ।

(२६७) उदाहरति, करादिति ।—ननु भी ईदृशि अतिमहत्त्वादतिदुर्वर्हे शिखरिणि पर्वते गोवर्द्धने इत्यर्थं, अस्य अतिशिशो अतिबालकस्य करात् हस्तात् भ्रष्टे पतिते सति विलीना स्म सत्य वय निष्पिष्टा भवाम निश्चित, तत तस्मात् अखिलै सर्वै, अस्माभि नियतम् अवश्यम् अवधेयम् अवहितै भाव्यम् । इतीय त्रस्यता बिभ्यता गोपानाम् अनुचितै अयुक्तै निष्ठतै आलापैः अन्योऽन्यसलापैः जनित स्मित बिभ्रत गोवर्द्धनधरो देव कृष्ण जगत् अवतु रक्षतु । [अत्र शिशोरच्युतस्य लोकातिशयशक्तिसम्पत्तिवर्णनात् उदात्तालङ्कार, तथा गोपाना चास प्रति पूर्वाङ्ग-गतवाक्यार्थस्य हेतुतया काव्यलिङ्गश्च इत्येतयोः समुष्टिः] ।

(२६८) जसाविति ।—यस्य पादे जसौ जगण सगणौ, ततो जसयला

ज स ज स य ल ग
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

दुरन्तदनुजेश्वरप्रकरदु स्थपृथ्वीभरं

जह्वार निजलीलया यदुकुलेऽवतीर्याश्रयः ।

स एष जगतां गतिर्दुरितभारमस्मादृशं

हरिष्यति हरिः स्तुतिस्मरणचाटुभिस्तोषितः ॥ (२६६)

३ । दिङ्मुनि “वशपत्रपतित” भरनभनलगैः । (२७०)

भ र न भ न ल ग
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

नूतनवशपत्रपतितं रजनिजललवं

पश्य मुकुन्द । मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् ।

एष च तं चकोरनिकरः प्रपिबति मुदितो

वान्तमवेत्य चन्द्रकिरणैरमृतकणमिव ॥ (२७१)

जगण सगण यगण लघव गुरुश्च स्यात्, तत् इत्त वसुषु अष्टसु ग्रहेषु नवसु च यति-
 र्यस्या तथाभूता, पृथ्वी नाम स्यात् । (३८०५०म प्रसार) ।

(२६६) उदाहरति, दुरन्तेति ।—य यदुकुले अवतीर्य आविर्भूय आश्रयं शीघ्रं
 निजलीलया दुरन्तानां दनुजेश्वराणां दैत्येन्द्राणां प्रकरेण समूहेन दुःस्थाया पृथ्वी
 तस्या भरं तजह्वारं, जगतां गतिं नाथः स एष हरिः कृष्णः, स्तुतयः कृत्वा स्मर-
 णानि ध्यानानि चाटवः प्रियोक्तयः तैः तोषितः तुष्टिं नीतः सन्, अस्मादृशं दुरितभारं
 पापराशिं हरिष्यति नाशयिष्यति, यो हि अतिभाराक्रान्ताया भुवो भारं लीलया
 हरति, अतिलघूनाम् अस्मादृशं पापभारहरणं तस्य किञ्चिदिति भावः । [अत्र
 येन अतिभाराक्रान्ताया भुवो भारं हतं, तेन अच्युतेन अस्मादृशमतिलघुभारं,
 हरिष्यति इत्यत्र किमु वक्तव्यमित्यर्थस्य कैमुतिकन्यायेन लाभान् अर्थापत्तिरलङ्कारः] ।

(२७०) दिङ्मुनीति ।—यस्य पादौ भरनभनलगैः भगण-रगण मगण भगण-
 नगणैभ्यः परं लघुगुरुभ्यां रचितो भवति, तत् इत्तं दिङ्मुनिं दशसु सप्तसु च
 विच्छिन्नमित्यर्थः, वशपत्रपतितं नाम भवति । (६४६८३म प्रसारः) ।

(२७१) उदाहरति, नूतनेति ।—हे मुकुन्द कृष्ण । नूतनवंशपत्रेषु पतितं
 रजनिजललवं निशाशिशिरश्चिन्दुम् उत्तममरकतगम् उत्कृष्टमरकतपादस्थितं मौक्तिक-
 मिव पश्य अवलोकय । एष च चकोरनिकरः मुदितः हृष्टः सन् चन्द्रकिरणैः

सम्प्रति लब्धजन्म शनकै कथमपि लघुनि

क्षीणपयस्युपेयुषि भिदा जलघरपटल ।

खण्डितविग्रह बलभिदा धनुरह विविधा

पूरयितुं भवन्ति विभव शिखरमाणरुच ॥ (२७२) इति भारवौ ५।४३ ।

[वशपत्रपतितेति केचित् । वशदलमिति शम्भौ] ।

४ । “मन्दाक्रान्ता”ऽम्बुधिरसनगैर्भौ भनौ गा ययुग्मम् । (२७३)

म भ न ग ग य य

प्रेमालापे प्रियवितरणैः प्राणताऽऽहिङ्गनाद्यैः

मन्दाक्रान्ता तदनु नियतं वश्यतामेति बाला ।

वान्तम् उत्कीर्णम् अमृतकणम् अवेत्य विदित्वा इव प्रपिबति । [अत्र प्रथमाङ्गं उपमा स्फुटा, द्वितीयाङ्गं च प्रकृते लपण्यरूपे जललवे अप्रकृतस्य उपमानभूतस्य अमृत-कणस्य उत्कटैककोटिकसशयरूपसम्भावनात् उत्प्रेक्षा चेत्यनयोर्द्वाङ्गिभावेन सङ्गर । केचित्तु—अत्र भान्तिमदलङ्कार मन्यन्ते, तत्र समीचीन, यत् भान्तिमदुत्प्रेक्षयोरयमेव भेद यद् भान्तिमतां भान्तौ निश्चयरूपता, उत्प्रेक्षाया उत्कटैककोटिकसशयरूपतेति प्रकृते इवशब्दप्रयोगेण तादृशमशयदीतनादुत्प्रेक्षैवेति ध्येयम्] ।

(२७२) सम्प्रतीति ।—इहाद्रौ विविधा नानाविधा शिखरमण्यीना शङ्ख-स्थिताना रत्नाना रुच कान्तय, सम्प्रति शरत्पमये इत्यथ, क्षीणपयसि जलशब्दे अत एव लघुनि अत एव भिदा भेदम् [अत्र “षिङ्गिदादिभ्योऽङ्” (३।३।१०४ पा०) इति अङ् प्रत्यय] उपेयुषि प्राप्तवति, जलघरपटले मेघहर्म्यं कथमपि शनकै मन्द मन्द लब्ध जन्म यस्य तथोक्तम् उत्पन्नमित्यथ, अत एव खण्डितविग्रह छिन्नविग्रह बलभिदा इन्द्रस्य धनु पूरयितुं सन्पादयितुं विभव समर्था भवन्ति । [अत्र इन्द्रधनुषी मणिरुचीनाम् असम्बन्धे सन्ध्याकथनात् अतिशयोक्तिरलङ्कार] ।

(२७३) मन्दाक्रान्तेति ।—यस्य पादे मगर्णा, भनौ भगण-नगणौ, तनौ गुरुदय, तदनु दयगणदय भवति, तत् अम्बुधिरसनग चतुर्भि षड्भि सप्तभिश्च विच्छिन्न मन्दाक्रान्ता नाम वक्तव्या । [“मन्दाक्रान्ताऽम्बुधिरसनगैर्भौ भनौ तौ ययुग्मम्” इत्यपि पाठान्तरम् । अन्यत्र तु—“मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गै स्त्री तनौ ताद गुरु चेत” इति पाठो दृश्यते] । (१८२०८म प्रसार) ।

एवं शिञ्चावचनसुधया राधिकायाः सखीना
 प्रीतः पायात् स्मितसुवदनो देवकीनन्दनो नः ॥ (२७४)
 ५ । नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । (२७५)
 न स म र स ल म
 व्यधित स विधिर्नेत्र नीत्वा ध्रुव हरिणीगणाद्
 ब्रजमृगदृशा सन्दीहस्योल्लसन्नयनश्रियम् ।
 यदयमनिश दूर्वाश्यामे मुरारिकलेवरे
 व्यकिरदधिक बद्धाकाङ्क्षे बिलोलविलोचनम् ॥ (२७६)

(२७४) उदाहरति, प्रेमालापैरिति ।—बाला मुग्धा कान्ता प्रेमालाप
 प्रसव्यञ्जकवचनैः प्रियाया वस्तूना वितरणैः दानैः, अभिलषितवस्तुदानैरित्यर्थः, (“फल-
 मूलादिभिर्वाला” इत्युक्ते) तथा आलिङ्गनाद्यैः (अथ आद्यपदेन सङ्गीतादर्शहृणम्)
 प्रीयिता प्रीति गमिता, सन्तोषितेत्यर्थः, तदनु तदनन्तरं सन्द यथा तथा, न तु
 दृढमिति भावः, आक्रान्ता आसत्ति नीता सती वश्यता वशवदताम् एति प्राप्नोति,
 राधिकाया सखीनाम् एवम् इत्यर्थः शिञ्चावचनमेव सुधा अमृतं तथा प्रीतं अत एव
 स्मितेन सुन्दरं वदनं यस्य तथाभूतं देवकीनन्दनं कृष्णं, न अस्मान् पायात् रक्षतु ।
 [स्वभावोक्तिरलङ्कारः] ।

(२७५) नसति ।—यस्य पादे नसमरसला गः नगण-सगण समण रगण सगणा-
 स्ततो लघुरेको गुरुश्चेक इत्यर्थः, तत् वृत्तं षड्भिः चतुर्भिः सप्तभिश्च विच्छिन्नं हरिणी
 नाम मता कथिता । (४६११३म प्रस्तारः) ।

(२७६) उदाहरति, व्यधितेति ।—ध्रुवम् उत्प्रेचे । स विदधाति निर्माति
 [“उपसर्गे घो कि ” (३।३।६२ पा०) इति विदधाते कि] विधि विधाता
 निर्माणदत्त इत्यर्थः, हरिणीगणात् नेत्र नीत्वा ब्रजमृगदृशा ब्रजाङ्गनाना सन्दीहस्य
 समूहस्य उल्लसन्ति यानि नयनानि तेषां श्री श्रीभा ता व्यधितं कृतवान् । यत्
 यस्मात् अथ ब्रजमृगदृशा सन्दीह दूर्वाश्यामे दूर्वावतं श्यामलं अत एव बद्धा कृता
 आकाङ्क्षा यस्मिन् तादृशं मुरारिकलेवरे कृष्णदंष्ट्रे अधिकं बिलोलविलोचनं सट्ठनयनं
 व्यकिरत् व्यलिपत्, मृग्यो हि दूर्वासु स्पृहालीला दृष्टिं निपातयन्ति इति भावः ।
 [अथ हि हरिणीगणात् नयनयहृणीत्तरं विधेर्ब्रजाङ्गनानामनश्रीसम्पादनासम्बन्धेऽपि

६ । यदि भवतो नजौ भजजला गुरु “नर्दटकम्” । (२७७)

न ज भ ज ज ल ग

ब्रजवनितावसन्तलतिकाविलसन्मधुपं

मधुमथनं प्रणम्रजनवाञ्छितकल्पतरुम् ।

विभुमभिनौति कोऽपि सुकृती सुदितेन हृदा

रुचिरपदावलीघटितनर्दटकेन कविः ॥ (२७८)

७ । ह्यच्छतुसागरैर्यतियुतं यदि “कोकिलकम्” । (२७९)

लसदरुखेक्षण मधुरभाषणमोदकर

मधुसमयागमे सरसकेलिभिरुल्लसितम् ।

अलिललितद्युतिं रविसुतावनकोकिलकं

ननु कलयामि त सखि । सदा हृदि नन्दसुतम् ॥ (२८०)

तत्सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिः, सा च “दूवाश्यामी” इत्यत्र उपमया, तथा ध्रुवमित्यनेन वाच्या उल्लेखया च अनुप्राणिता ।

(२७७) यदीति ।—यदि नजौ नगण-जगणौ तथा भजजला भगण-जगण जगणलघव गुरुश्चैकः, प्रतिपाद भवतीति शेषः, तदा नर्दटक नाम वृत्त स्यात् । [अत्र “गुरु” इति सौदत्वात् स्त्रीबलम्] । (२१६६५ स प्रसार) ।

(२७८) उदाहरति, ब्रजति ।—कोऽपि सुकृती पुण्यवान् कवि सुदितेन हृदा रुचिरं मनोज्ञेन पदावलीघटितेन नर्दटकेन हृन्दीविशेषेण ब्रजवनिता गीता-जना एव वसन्तलतिका वासन्त्यो लता तासु विलसन् विहरन् मधुप भ्रमरस्वरूपः, तः प्रणम्राणा जनानां वाञ्छितकल्पतरुम् अभीष्टप्रदमित्यर्थः, मधुमथनं मधुसूदनं विभुं कृष्णम्, अभिनौति अभिष्टौति । (स्तुतिरियं भागवते शुद्धव्याये १०।८७।११ श्लोके द्रष्टव्या) । [अत्र उपमेयभूतासु ब्रजवनितासु उपमानभूतानां वसन्तलतिकानां तादात्म्याध्यासात् रूपकालङ्कारः] ।

(२७९) ह्येति ।—यदि नर्दटक ह्यच्छतुसागरैः समभिः, षड्भिः चतुर्भिश्च यतिविरामः, तद्वयुक्तं भवति, तदा कोकिलकं नाम वृत्तं स्यात् । [“ह्यच्छतुः” इत्यत्र (“च्छत्यक ” ६।१।१२८ पा०) इति सूत्रेण प्रकृतिवद्भावः] । (प्रसारः प्रागुक्तः) ।

(२८०) उदाहरति, लसदिनि ।—ननु सखि । लसन्ती अरुणे रक्ते ईक्षणे

८ । वेदलंश्चैर्मभनमयला गश्चेत् तदा “हारिणी” । (२८१)

म भ न म य ल ग

यस्या नित्य श्रुतिकुवलये श्रीशालिनी लोचने

रागः स्त्रीयोऽधरकिसलये लाक्षारसारञ्जनम् ।

गौरौ कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छटा

सा कमारेरजनि न कथ राधा मनोहारिणी ? ॥ (२८२)

९ । “भाराक्रान्ता” मभनरसला गुरुः श्रुतिषड्वयैः । (२८३)

यस्य तथोक्त, मधुरेण भाषणेन वचनेन मोद सन्तोष करोतीति [“कञ्जो ऋतुताच्छील्यानुलीम्येषु” (३१।२१० पा०) इति ट] तथाभूत, मधुसमयागमे वसन्तागमे सरसकीलिभि मधुरविहारै. चञ्चलितम्, अलिर्भमर तद्वत् ललिता मनोहारिणी द्युतिर्यस्य तादृश, श्यामवर्णमित्यर्थ, तथा रविमुतायाः यमुनाया वने कीकिलक कीकिलस्वरूप, त नन्दमुत कृष्ण इति मनसि सदा कलयामि स्मरामि । [अत्र नन्दमुते कीकिलस्य तादात्म्याध्यासात् रूपकमलङ्कार] ।

(२८१) वेदलंश्चेरिति ।—चेत् यदि प्रतिपाद मभनमयला मगण भगण नगण-मगण-यगण लघव, तदनु ग गुरुर्भवति, प्रतिपादमिति शेष, तदा वेदलंश्चै चतुर्भि षड्भि सप्तभिश्च वर्णै विच्छिन्ना हारिणी नाम वृत्त स्यात् । (३७३६१म, प्रसार) ।

(२८२) उदाहरति, यस्या इति ।—यस्या श्रीशालिनी श्रिया सौन्दर्येण शालिते श्रीभिते इति तथोक्ते लोचने नित्य सतत श्रुतिकुवलये कर्णयोर्नीलोत्पल-भूते विभूषणे इत्यर्थ, अधरकिसलये अधरपल्लवे स्त्रीय नैसर्गिक राग लाक्षा-रसैरारञ्जन, तथा प्रकृतिरुचिरा स्वभावस्या गौरौ कान्ति, रम्यस्य अङ्गरागस्य कुडु-मादे छटा दीप्ति, सा राधा कसारे. कृष्णस्य मनोहारिणी कथ न अजनि ? अपि तु मनोहारिण्यन्येवेत्यर्थ । [अत्र स्त्रीयलोचनरागादीना कुवलयलाक्षादिभिः तादात्म्याध्यवसानात् रूपकमलङ्कार, तेन च अतिशयोक्तिमूली व्यतिरेक भव्यते] ।

(२८३) भाराक्रान्तेति ।—यस्य पादे मभनरसला मगण भगण नगण-रगण-मगणलघव ततो गुरुयैक, तत् वृत्त चतुर्भि षड्भि सप्तभिश्च वर्णै विच्छिन्न भारा-क्रान्ता नाम स्यात् । (४६५७७म प्रसार) ।

म भ न र स ल ग
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरौन्द्रविधारणात्

कम्पं धत्ते श्रमजलकण तथा परिमुञ्चति ।

इत्यावृण्वन् जयति जलदस्वनाकुलवल्ग्वी-

संश्लेषीत्यं स्मरविलसितं विलोक्य गुरुं हरिः ॥ (२८४)

१० । रसयुगहययुङ् नौ सौ सो लगौ हि यदा “हरि” ॥ (२८५)

११ । भवेत् “क्रान्ता” युगरसहयैर्भौ नरसा लगौ ॥ (२८६)

१२ । ससजै “रतिशायिनी” मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ॥ (२८७)

१३ । अवेहि “पञ्चामर” जरौ जरौ जगौ लघुश्च ॥ (२८८) इति छ० प० ।

(२८४) उदाहरति, भारेति ।—हरि कृष्ण गुरु पितर गुरुजन वा विलोक्य दृष्ट्वा, गिरौन्द्रस्य गोवर्द्धनस्य विधारणात् मम इयं तनु शरीर भाराक्रान्ता मन्थरा सतीत्यर्थ, कम्प धत्ते धारयति, कम्पते इत्यर्थ, तथा श्रमजलकण स्वेदवारिबिन्दु परिमुञ्चति त्यजति, स्वेद स्वतीति भावः, इति इत्य जलदस्वनेन मेघध्वनिना आकुलाना भीताना वल्ग्वीना गोपीना संश्लेषीत्यम् आलिङ्गनजात स्मरविलसित काम-विकारकम्पादिसात्त्विकभावमिति भावः, आवृण्वन् गोपायन् जयति सर्वोत्कीर्णं वर्त्तते । [अथ गुरुजनसमक्ष व्रजाङ्गनाश्लेषजनितसात्त्विकभावाना गोवर्द्धनधारण-जन्यकम्पादिरूपेण सङ्गोपनौत् अपङ्गुतिरलङ्कारः] ।

(२८५) रसेति ।—यदा नौ नगणौ, सौ मगण रगणौ, ततः सगण, ततश्च लघु-गुरुशैक प्रतिपादमिति शेषः, तदा रसयुगहययुक् षडभि चतुर्भिः सप्तभिश्च विच्छिन्न इत्यर्थः, हरिर्नाम वृत्त स्यात् । (४६१४४म प्रसारः) ।

(२८६) भवेदिति ।—यस्य पादे यभौ यगण-भगणौ, नरसा नगण रगण-सगणा, ततो लघुगुरुशैक, तत् वृत्त युगरसहयै चतुर्भि षडभि सप्तभिश्च विच्छिन्नमित्यर्थः, क्रान्ता नाम्ना ख्यात भवेत् । (४६५७८म प्रसारः) ।

(२८७) ससजैरिति ।—यस्या पादे भजपरै भगण जगणौ परौ येषां तै, ससजै, सगण सगण जगणै, गुरुभ्याश्च रचिती भवति इति शेषः, सा वृत्तनाम्ना अतिशायिनी मता कथिता स्यात् । (२३२००म प्रसारः) ।

(२८८) अवेहीति ।—यस्य पादे जरौ जगण रगणौ, तत जरौ जगण-रगणौ, ततश्च जगौ जगणौ गुरुर्लघुश्च भवति, तद्वत्त नाम्ना पञ्चामरम् अवेहि जानीहि । (८७३८२म, प्रसारः) ।

धृतिः । [२६२१४४]

(अष्टादशाक्षरा वृत्ति ।)

१ । स्याद्भूतत्वश्रैः “कुसुमितलतावेक्षिता” मृतौ नयौ यौ ॥ (२८८)

म त न य म य

क्रीडत्कालिन्दौललितलहरौवारिभिर्दाक्षिणात्यैः

वातैः खेलद्भिः कुसुमितलता वेक्षिता मन्दमन्दम् ।

भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोल्लासितैर्लास्यलक्ष्मीं

तन्वाना चेतो रभसतरल चक्रपाणेश्वकार ॥ (२८०)

याम्याङ्गानूप पिशितलवण शुष्कशक नवान्न

गौड पिष्टान्न दधि सकृशर विज्जल मद्यमन्दम् ॥

धाना वल्लूर समशनमथो गुर्वसारस्य विदाहि

स्वप्नचाराचौ श्वयथुगदवान् वर्जयेदङ्गनाश्च ॥ (२८१) इति वैद्यके ।

(२८८) स्यादिति ।—यस्य पादे मृतौ मगण तगणौ, नयौ नगण यगणौ, ततो यौ यगणौ स, तत् वृत्तं मृतत्वश्रै षष्ठमि षष्ठमि सप्तमिश्च विच्छिन्नं सत् नाम्ना कुसुमितलतावेक्षिता स्यात् । (३७८५७म प्रसार) ।

(२८०) उदाहरति, क्रीडदिति ।—क्रीडन्ति उद्गच्छन्ति यानि कालिन्द्याः यमुनाया या ललितलहरी रुचिरतरङ्गा तासां वारौषि तै सह खेलद्भि तानि बहुङ्गिरित्यर्थ, [एतेन श्रैय सूचितम्] दाक्षिणात्ये, दक्षिणदिग्भवै वातै मलयसमीरणै रित्यर्थ, [एतेन सौगन्ध्य सूचित] मन्दमन्दम् ईषत् वेक्षिता कम्यिता [एतेन मान्द्य सूचित] तथा भृङ्गालीना मधुकरनिचयाना गीतैर्गुञ्जनै करणेन तथा किसलयं पल्लवा एव कणा, तेषाम् चल्लासितै उत्क्षेपणै, विलासैरिति भाव, लास्यलक्ष्मी नत्तनश्रिय तन्वाना विस्तारयन्ती, कुर्वतीत्यर्थ, कुसुमितलता पुष्पिता वल्ली चक्रपाणे कृष्णस्य चेतमारु रभसतरल हृषलोल चकार । [अत्र कुसुमितलताया नानालङ्कारभूषिताया वृत्त्यपराया नायकमनीषोद्धनीयताया, कस्याश्चित् नायिकाया व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कार, स च “किसलयकरोल्लासितै” इत्यत्र किसलये करतादात्म्या ध्यासात् निरङ्गरूपकेण तथा “तन्वाना” इत्यत्र प्रकृते किसलयस्य चल्लासे वृत्त्यविस्तार-सम्भावनात् तस्य इवादिशब्दावाच्यत्वाच्च प्रतीयमानोद्योचया सङ्कीर्त्यते इति बोध्यम्] ।

(२८१) शीथरीगस्य अपध्यान्याह, याम्येति ।—श्वयथुगदवान् शीफव्याधियुक् नरः,

२ । नजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्“नन्दनम्” ॥ (२६२)

न ज भ ज र र

तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलीलमान्दोलितं

मधुरिपुपादपङ्कजरजःसुपूतपृथ्वीतलम् ।

मुरहरचित्तचेष्टितकलाकलापसस्मारकं

क्षितितलनन्दनं व्रज सखे । सुखाय वृन्दावनम् ॥ (२६३)

अद्वत घनेश्वरस्य युधि य समेतमायी धन

तमहमितो विलीक्य विबुधैः कृतोत्तमायीधनम् ।

पिशित मास लवणश्चेति पिशितलवण [समाहारद्वन्द्व] शायम् अन्नम् आनूपश्चेति तथोक्तं, तथा च शाय्य छागादिमास, लवणञ्च यत् पाकेन निर्वृत्तम्, अन्नं जलजातं कण्डूपादिमास लवणं सामुद्रञ्च, तथा आनूपं शुकरादिमासं समुद्रतीरभव लवणञ्च (सम्भरोति ख्यातं), शुष्कं शाकं, नवान्नं नवौदनं, गौडं गुडनिष्पन्नं, पिष्टान्नं पिष्टकं, सक्कशरं कृशरैः तिलतण्डुलादिकृतैः लड्डुकादिभिः सहितमित्यर्थः, दधि, विज्जलं पिच्छिलद्रव पायसादौत्यर्थः, मद्यम्, अन्नं, धाना अद्भुरितभृष्टयवान्, वल्लूरं शुष्कमांसं, समशनं गुरु दुष्पचम् असात्त्वाम् असह्यं, (तथाच “उपशेते यदौचित्यात् तद्धि सात्त्वाम् प्रकीर्तितम्” इति) विदाहि अन्युष्णमित्यर्थः, द्रव्यम् अरात्रौ दिवसे स्वप्नं निद्राम् अङ्गना स्त्रियञ्च वर्जयेत् त्यजेत् ।

(२६२) नजेति ।—यस्य पादं नजभजरे रेफसहितैः नगण-जगण भगण जग-शेभ्य परं रगणयुगलेन रचिता भवति, तत् शिवैरेकादशभिः हयैः सप्तभिश्च विच्छिन्नमित्यर्थः, नन्दनं नाम वृत्तं स्यात् । (७६७२०म प्रस्तार) ।

(२६३) उदाहरति, तरणीति ।—हे सखे । तरणिसुताया यमुनाया तरङ्गपवने सलीलं यथा तथा आन्दोलितं वीजितं, मधुरिपी कृष्णस्य पादपङ्कजरजोभिः चरणपद्मरेणुभिः सुपूतम् अतिशयेन पवित्रीकृतं पृथ्वीतलं भूमिर्यत्र तादृशं, तथा मुरहरस्य कृष्णस्य चित्ता मनोज्ञा या चेष्टितकला क्रीडाविलसितानि तामा कलापस्य समूहस्य सस्मारकम् अभिज्ञापकम् अत एव क्षितितलनन्दनं पृथिव्या नन्दनकाननभूतं वृन्दावनं सुखाय व्रजं गच्छ । [अत्र नन्दनकाननोचितालौकिक-सौन्दर्यादिसाम्यमन्दर्शनात् वृन्दावने नन्दनस्य तदात्मग्राह्यासात् रूपकं, तथा सुखार्थं वृन्दावनगमनं प्रति पादवयोक्तवाक्यार्थानां हेतुतया उपन्यासात् काव्यलिङ्गश्चेत्यनयोः संज्ञकः] ।

विभवमदेन निरुतत्रियाऽतिमात्रसम्पन्नक

व्यययति सत्पथादधिगतायवेह सम्पन्न कम् ॥ (२८४) इति भट्टौ १०१३६ ।

३ । इह ननरचतुष्कसृष्टन्तु “नाराच”माचक्षते ॥ (२८५)

न न र र र र

दिनकरतनयातटीकानने चारु सञ्चारिणौ

श्रवणनिकटकृष्टमेणेक्षणा कृष्ण । राधा त्वयि ।

ननु विकिरति नेत्रनाराचमेषाऽतिहृच्छेदनं

तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्ताऽवधत्स्व द्रुतम् ॥ (२८६)

(२८४) अहतेति ।—य युधि युद्धे समेतमाय [समेता प्राप्ता माया येन स तथोक्त, इति विशद] मायावी सन्नित्यर्थ, धनेश्वरस्य कुवेरस्य धनम् अहत द्रव्यान्, विबुधै देवै सह कृतम् उत्तमम् अत्युत्कटम् आधोधन युद्ध येन तादृश, निरुता निरस्ता क्रीलंजा येन तथाभूतेन विभवमदेन ऐश्वर्यमत्ततया अति-मात्रम् अतिशयेन सम्पन्न एव सम्पन्नक त, युक्तमित्यर्थ, त रावण विलीक्य अहम् इत प्राप्त आगत इत्यर्थ, अथवा यस्मात् [अत्र अधवेति यस्मादित्यर्थे अव्ययम्] अधिगता प्राप्ता सम्पद् इह जगति क जन सत्पथात् साधुमार्गात् न व्यययति न भक्षयति ? अपि तु सर्वमेव भक्षयतीत्यर्थ । [अत्र विशेषस्वरूपस्य धनमदमत्त-रावणाचारस्य चतुर्थपादगतवाक्यार्थेन सामान्येन समर्थेनात् सामान्येन विशेषसमर्थन रूपाऽथान्तरन्यासीऽलङ्कार] ।

(२८५) इहेति ।—इह छन्दोयन्त्रे ननरचतुष्कसृष्ट नदयात् पर रचतुष्टयेन सृष्ट रचित इत नाराचम् आचक्षते कथयन्ति नागराजादय इति शेषः । मल्लिनाथस्तु एतत् “महामालिनी” इत्याह । (७४८४४म प्रसार) ।

(२८६) उदाहरति, दिनकरेति ।—ननु सम्बोधने । हे कृष्ण । दिनकरस्य सूर्यस्य या तनया यमुना तस्या तटीकानने तीरनिकुञ्जे चारु सविलास यथा तथा सञ्चारिणौ मय्यरगामिनीत्यर्थ, एणेक्षणा हरिणनयना एषा राधा, मदनविभ्रमेण कामविलसितेन उद्भ्रान्त विचलितमित्यर्थ, चित्त यस्मात्तादृशी सती, श्रवणनिकटकृष्टम् आकर्णकृष्टमित्यर्थ, अतिहृच्छेदनम् अतिशयेन हृदयवेधन, नेत्रनाराच कटाक्षरूप-सस्त्रविशेष, त्वयि विकिरति विक्षिपति, तत् तस्मात् द्रुत शीघ्रम् अवधत्स्व अवहितो भव, प्रतिकुर्वित्यर्थ । [अथवा—मदनविभ्रमेण कामकृतप्रसादेन उद्भ्रान्त चित्तम् अस्य

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धा प्रगृह्य प्रिया

प्रियमुद्धदि विभौषणे सङ्गमय्य श्रिय वैरिण' ।

रविमुतसङ्घितेन तेनानुयात ससौमित्रिणा

भुजविजितविमानरत्नाधिष्ठत, प्रतस्थे पुरीम् ॥ (२८७) इति रघौ १२।१०४ ।

४ । मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता कौर्त्तिता “चित्रलेखा” ॥ (२८८)

म भ न ल ग ग य य

शङ्केऽमुष्मिन् जगति मृगदृशां साररूपं यदासौ-

दाकथ्येदं ब्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि ।

इति कृष्णविशेषणम्,]—तेन हे कुसुमायुधसम्पातव्यथ्यमानमते । द्रुत सावधानो भव इति । [अत्र राधिकाया नेत्रयो नाराचतादात्म्याध्यवसायात् रूपकमलङ्कार, तथा नेत्र-नाराचविकिरणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिश्च, तथा “एणेक्षणा” इत्यत्र उपमा च, इत्येतेषा परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर] ।

(२८७) रघुपतिरिति ।—रघुपतिरपि रामोऽपि जातवेदसि अग्नौ विशुद्धा जात-
शुद्धि प्रिया सौता प्रगृह्य स्वीकृत्य, प्रियमुद्धदि विभौषणे वैरिण रावणस्य श्रिय
राज्यलक्ष्मीं सङ्गमय्य सङ्गता कृत्वा, समर्थ्येत्यर्थ, [गमेर्यान्तात् ल्यप् प्रत्यय, “मिता
क्रम” (६।४।२२ पा०) इति क्रस, तथा “ल्यपि लघुपूर्वात्” (६।४।२६ पा०)
इति घेरयादेश] रविमुतसङ्घितेन सुग्रीवसङ्घितेन ससौमित्रिणा सलक्षणेन तेन
विभौषणेन अनुयात अनुगत सन्, तथा भुजाभ्या विजित यत् विमानरत्न पुष्प-
काख्य देवयानमित्यर्थ, [विमान रत्नसिव इति विमानरत्नमित्युपमितसमास]
तत् अधिष्ठत सन् पुरीं राजधानीम् अयोध्या प्रतस्थे । [“समवप्रविभ्य स्थ”
(१।३।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम् । अत्र प्रस्थानक्रियाया अकर्मकत्वेऽपि तदङ्गभूती-
द्देशक्रियापेक्षया सकर्मकत्वम् । अस्ति च धातूना क्रियान्तरीपसर्जनकस्वार्थाभिधाय-
कत्वम्, यथा “कुमूलान् पचति” इत्यादावादानक्रियागर्भं पाक विधीयते इति] ।

(२८८) मन्दाक्रान्तेति ।—मन्दाक्रान्ता “मन्दाक्रान्ताऽश्वधिरसबगैर्मो भनौ गौ
ययुग्मम्” इत्युक्तलक्षणा चेत् नपरलघुयुता नगणात् परम् एकेन लघुना युक्ता भवति,
तदा चित्रलेखा इति नाम्ना कौर्त्तिता भवति, तथा च मन्दाक्रान्ताया पञ्चलघुभ्य-
परसंकी लघुर्देय इति भाव । अत्र “नयुगलजठरा” इत्यपि पाठो दृश्यते ।
(३७८७३३म. प्रसार) ।

नैतादृक् चेत् कथमुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य

प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूच्चित्रलेखाऽङ्गतायाम् ॥ (२८८)

५ । मः सो ज सतसा दिनेश-ऋतुभिः “शार्दूलललितम्” ॥ (३००)

स स ज स त स
 — — — — —

कृत्वा कसमृगी पराक्रमविधिं शार्दूलललितं

यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु दर चैद्यप्रभृतिषु ।

सन्तोषं परमन्तु देवनिवहे त्रैलोक्यशरणं

श्रेयो नः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ॥ (३०१)

(२८८) उदाहरति, शङ्के इति ।—शङ्के उत्प्रेक्षे । अमुषिन् जगति स्रग-
 दृशा स्रगनयनाना रमणीना यत् साररूप सौन्दर्यमित्यर्थ, आसीत्, वेधसा
 विधावा इदं (अत्र ‘तत्’शब्दप्रयोगाभावात् साकाङ्क्षतादीष) साररूप वस्तु आकृष्य
 स्रग्दृष्ट्यर्थ, सा व्रजयुवतिसभा व्रजाङ्गनासमाज व्यधायि विहिता सृष्टेत्यर्थ ।
 व्रजयुवतीना सभा व्रजयुवतिसभा । अत्र युवतिशब्दस्य मनुष्यबोधकत्वात् “सभा
 राजाऽमनुष्यपूर्वा” (२।४।३३पा०) इति न नपुंसकता] चेत् यदि एतादृक
 एवप्रकार न भवतीति शेष, तदा कथम् उदधिसुता लक्ष्मीम् अनरेण विना
 अच्युतस्य कृष्णस्य चित्रलेखा चित्रलिखितं तद्वत् अङ्गतायाम् आश्चर्यरूपायां तस्या
 व्रजयुवतिसभाया नयनयुग प्रीतम् अभूत् ? लक्ष्मीसौन्दर्यादपि व्रजाङ्गनाना सौन्दर्य-
 मधिकमिति लक्ष्मी विहाय कृष्णस्तासु अनुरागौ आगौदिति भाव । [अत्र प्रथम-
 पादे “शङ्के” इत्यनेन विभुवनरमणीसारग्रहणीत्तर व्रजयुवतीनिर्माणसम्भावनात्
 उत्प्रेक्षानामालङ्कार, तेन च भ्रमनयनाना सौन्दर्यापेक्षया व्रजयुवतीना सौन्दर्याधिक्य-
 द्योतनात् व्यतिरेकालङ्कार व्यज्यते, इत्यलङ्कारेणालङ्कारी व्यङ्ग्यः] ।

(३००) म इति ।—यस्य पादे भगण सगण जगणा तत् सगण तगण-सगणा
 स्यु, तत् दिनेशे सूर्ये, द्वादशभिरित्यर्थ, ऋतुभि षड्भिश्च वर्षे विच्छिन्नमित्यर्थ,
 शार्दूलललित नाम वृत्तं स्यात् । (११६५८म प्रसार) ।

(३०१) उदाहरति, क्लेति ।—य कृष्ण कस एव स्रग कसमृग तस्मिन्,
 शार्दूल व्याघ्र (“शार्दूलवीपिनौ व्याघ्रे” इत्यमर) तद्वत् ललित सुन्दर पराक्रम-
 विधि विक्रमव्यापार, कृत्वा विधाय, त विनाशेत्यर्थ, क्षितिभारकारिषु भूमिभार-
 स्वरूपेषु चैद्यप्रभृतिषु शिशुपालप्रमुखेषु दुर्दान्तेषु राजसु दर भय तथा देवनिवहे

६ । मात् सो जौ भरसयुतौ करिवाणखै “हरिणपुता” ॥ (३०२)

७ । पञ्चभकारयुता “ऽश्वगति” यदि चान्यसरचिता ॥ (३०३)

८ । “सुधा” तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्द्यौ सो नसतसा ॥ (३०४)

९ । वर्णाश्रैर्मननततमकौ कौर्त्तिता “चित्रलेखियम्” ॥ (३०५)

१० । भाद्र रनना नसौ “भमरपदक” मिदमभिहितम् ॥ (३०६)

११ । “शार्दूल” वद मासषट्कथति म सो जसौ री मथेत् ॥ (३०७)

१२ । अर्थाश्रैर्मननयरयुगैर्वत्त मत “कैसरम्” ॥ (३०८)

देवहन्ते परम सन्ताप चक्रे कृतवान्, चैलीक्यशरण विभुवनगति अपारमहिमा
असीममाहात्म्यशाली लक्ष्मीप्रियतम शीपति स कृष्ण, न अस्माक श्रेय काव्याण
तनीतु विस्तारयतु । [अत्र एकस्मिन् कृष्णरूपवस्तुनि मारण-मय-सन्तापरूपाणा
विरूपघटनाना सद्भावकथनात् विषमालङ्कार, स च “कससृग्” इत्यत्र कसे सृग्-
तादात्म्याध्यासात् रूपकस्य तथा “शार्दूलललितम्” इत्यत्र उपमया च सङ्कीर्त्यते] ।

(३०२) मात् इति ।—मगणात् सगण, ततो जौ जगणौ, तदनु भगण रगणौ
यस्य पादे स्त, तत् वत्त करिवाणखै अष्टभि पञ्चभि विरामैरुपलक्षित हरिणपुता
नाम स्यात् । (९०९६९म प्रस्तार) ।

(३०३) पञ्चेति ।—पञ्चभिर्भकारै भगणै युता यदि च अन्ते सरचिता
सगणनिर्मिता स्यात्, तदा तत् वत्त नाम्ना अश्वगति भवति । (१२६३९१म प्रस्तार) ।

(३०४) सुधेति ।—यस्य पादे यगण, तदनु मगण, तत् नगण सगण तगण
सगणा भवन्ति, तद्वत्त तर्कै तर्कै षड्भि षड्भि तथा ऋतुभि षड्भि, विच्छिद्र
सुधा नाम स्यात् । (११६६७४म प्रस्तार) ।

(३०५) वर्णाश्रैरिति ।—यस्या पाद मगण नगणयुगल तगणयुगल मगणौ
उपलक्षितो भवेत्, वर्णाश्रै एकादशभि सप्तभिश्च वर्णै, किन्ना सा इय चित्रलेखा
कौर्त्तिता कथिता । (१८९३७म प्रस्तार) ।

(३०६) भादिति ।—यस्य पादे भात् भगणात् पर रगण नगणयय-सगणा
स्यु, इद वत्त भमरपदकम् अभिहितम् । (२६२१०३म प्रस्तार) ।

(३०७) शार्दूलमिति ।—चेत् यदि मगण, तत्, सगण जगण सगणास्तदनु
रगणौ मगणश्च प्रतिपादयति शेष, भवति, मासेषु द्वादशसु षट्षु च यतिर्विरामो
यत्र तथाभूत तत् वत्त शार्दूल नाम वद कथय । (१००७३म प्रस्तार) ।

(३०८) अर्थाश्रैरिति ।—यस्य पाद मगण भगण नगण यगण रगणयुगलै
उपलक्षितो भवति, तत् वत्त अर्थाश्रैः अर्थै पुरुषार्थै, धर्मकामार्थमोक्षैरनुभिर्भिरिति

१३। औ नञौ औ चे “चल” मिदमुदित युगैर्मुनिभि स्वरै ॥ (३०६)

१४। सैका वसुविरतिस्तनौ रैश्वतुर्भिर्युता “लालसा” ॥ (३१०)

१५। भवति नयुगल रभौ सौ दशभि “गजिन्द्रलता” ॥ (३११)

१६। तद्भूतत्वैश्चैभौ भूमौ विरतिष्येत् “सिद्धविस्फूर्जित” यौ ॥ (३१२)

१७। सौ अञौ भरसयुतौ करिवाणखे “हरनर्त्तनम्” ॥ (३१३)

१८। इद “क्रीडाचक्र” यमाभ्या समस्तैर्यकारै समेतम् ॥ (३१४)

१९। वेदाङ्गान्तैर्मननययुगै स्यादिय “चन्द्रलेखा” ॥ (३१५)

२०। “हीरक” मुदित भसनजनैरिह रगणोऽन्त ॥ (३१६) इति क० प० ।

भाव, अथै सप्तभि पुनश्च अथै सप्तभि विच्छिन्न केसर नाम मत कथितम् ।
(७४७३७म प्रसार) ।

(३०६) भाविति ।—चेत् यदि मगण-भगण-नगण जगण भगण रगणा भवन्ति, प्रतिपादमिति शेष, इद वृत्त युगैश्चतुर्भि मुनिभि, सप्तभि तथा स्वरै सप्तभिश्च वर्षे विच्छिन्न चल नाम उदितम् उक्तम् । (६३१६८म प्रसार) ।

(३१०) सैकेति ।—तनौ तगण-नगणौ ततश्चत्वारो रगणा यस्या पादे भवन्ति, सा एका वसुविरति अष्टवर्णविरामा लालसा नाम वृत्त स्यात् । (७४६४१म प्रसार) ।

(३११) भवतीति ।—यस्या पादे नयुगल, तदनु रभौ रगण भगणौ, ततश्च रगण सगणौ भवत, सा दशभि वर्षेर्विच्छिन्नेति शेष, गजिन्द्रलता नाम वृत्त भवति । (१०१५६८म प्रसार) ।

(३१२) तद्भूतेति ।—यस्य पादे मगणौ, ततो भगण-मगणौ, ततश्च यगणौ स्त, तत् वृत्त भूतत्वैश्चै पञ्चभि षड्भि, सप्तभिश्च विरतिष्येत् भवेत्, तदा सिद्धविस्फूर्जित नाम स्यात् । (३७२४६म प्रसार) ।

(३१३) सौविति ।—यस्य पादे रगण सगणौ, ततो जगणद्वय, ततश्च भगण-रगणौ, तत् वृत्त करिवाणखे, अष्टपञ्चपञ्चभि विच्छिन्न हरनर्त्तन नाम स्यात् । (६३०१६म प्रसार,) ।

(३१४) इदमिति ।—यस्य पादे यगण, तत मगण, तदनु यगणचतुष्टय, तत् क्रीडाचक्र नाम वृत्त स्यात् । (३७४५०म प्रसार) ।

(३१५) वेदाङ्गान्तैरिति ।—यस्य पाद मगण-भगण-नगण यगणवयेण भवति, इय चतुर्भि, सप्तभिश्च विच्छिन्ना चन्द्रलेखा नाम वृत्त स्यात् । (३७८७०म प्रसार) ।

(३१६) हीरकमिति ।—इह कन्दोगम्ये यस्य पादे भगण सगण नगण जगण-

अतिष्ठतिः । [५२४२८८]

(एकांनविशत्यचरा इति ।)

१ । रसत्वंश्वैर्यमौ नमौ ररगुरुयुतौ “मेघविस्फूर्जिता” स्यात् ॥ (३१७)

य म न स र ग
कदम्बामोदाब्धा विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेकाः

विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि मुदा दर्दुरा दृप्तनादाः ।

निशा नृत्यद्विद्युद्विलसितलसन्नेघविस्फूर्जिता चेत्

प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्मात्किमन्यत् ? (३१८)

उदञ्चत्काविरौलहरिषु परिष्वङ्गरङ्गे क्षुठन्

कुङ्कुक्कलीकण्ठीरवरवलववासितप्रोषितेभा ।

असौ चैत्रे मैत्रावरुणितरुणौकेलिकङ्केल्लिमल्ली

चलदल्लीदल्लीपकसुरभयश्चण्डि । चञ्चन्ति वाता ॥ (३१९) इति कस्यचित् ॥

नगणास्ततो रगण, तत् इति हीरक नाम उदित कथित स्यात् । (९७२४७मः प्रसार) ।

(३१७) रसेति ।—यस्य पादे यगण मगणौ, तत नगण सगणौ, ततो रगण-
इय, ततश्च गुरु, तत् रसत्वंश्वै रसै षड्भि ऋतुभि षड्भि अश्वै सप्तभिश्च
विच्छिन्न मेघविस्फूर्जिता नाम इति स्यात् । (७५७१४म प्रसार) ।

(३१८) उदाहरति, कदम्बेति ।—कस्याश्चित् गोप्या उक्तिरियम् । विपिनपवना,
वनवायव कदम्बाना नौपकुसुमानाम् आर्मादेन सौरभेण आब्धा युक्ता, केकिन,
मयूरा कान्ता रम्या केका स्वरविशेषा येषा तथाभूता, कन्दल्य भूमिकदलीविशेषा
विनिद्रा विकसिता, दर्दुरा भेका दिशि दिशि प्रतिदिश दृप्त उदृत नाद ध्वनि
येषा तथाभूता निशा रजनौ नृत्यन्तीना विद्युता सौदामिनीना विलसितेन स्फुरणेन
लसद्भि स्फुरद्भि मेघे विस्फूर्जिता ध्वनिता, तदेवमनये चत यदि असौ दनुजदलन
कृष्ण प्रिय स्वाधीन वशे वसते इति भाव, तदा अस्मात् सुखादिति शेष, अन्यत् पर
राज्य राजत्वसुख किम् ? न किमपीत्यर्थ । श्रूयते हि वर्षासु प्रवासिन प्रत्यावर्त्तन्ते
इति प्रसिद्धिः,—“क नम्रङ्गे विरहविधुरा लय्युपेक्षत जायाम्” इति मेघदूतान्त्या
प्रमाणीकृतमिति । [अत्र एतत्सुखात् राज्यसुख हीनम् इति व्यतिरेकालङ्कारः] ।

(३१९) उदञ्चदिति ।—मानिनी प्रति नायकस्य उक्तिरियम् ।—हे चण्डि ।

२। भवेत् सैव “च्छाया” तद्युगयुता स्यात् द्वादशान्ते यदा ॥ (३२०)

य म न स त त ग

अभीष्टं जुष्टो यो वितरति लसद्दोश्चारुशास्त्रीज्ज्वलः

स्फुरन्नानारत्नस्तवकिततनुश्चित्रांशुकालम्बितः ।

न यस्याङ्गुच्छायामुपगतवता ससारतीव्रातपः

तनोति प्रोत्तापं स जगदवतात् कसारिकल्पद्रुमः ॥ (३२१)

अतिकोपने । (“चण्डस्त्वत्यन्तकोपन ” इत्यमर) चैवे मधौ उदञ्चन्त्य उदञ्चन्त्य कावेर्या नद्या या लहरयस्तरङ्गा तामु परिष्वङ्ग आश्लेष, स एव रङ्ग विलासः तस्मिन् तदर्थमित्यर्थ, लुठन्त [एतेनैषा श्रैत्य दर्शितम्] कुहकण्ठी (स्त्रीलिङ्गव्यवहारस्तु कामपीडादिनाशप्रकटनाथम्) कोकिला सेव कण्ठीरवः सिंह तस्मै रत्नलेन शब्दलेशेनापि वासिता भीषिता प्रीषिता विरहिण्य एव इभा हस्तिन य तथाभूता [एतेन प्रचण्डवातस्य शब्देन कीकिलरवस्य तिरोधाने विरहिण्यवस्था-प्रसक्ते तन्निराकरणाय काकिलरवस्य उद्दीपकत्वोक्त्या वायूना मान्य सूचितम्] तथा मेवावरुणे अगस्त्यस्य तरुणी कान्ता लोपामुद्रेति यावत्, तस्या केलिकडेलि व्रीडाशोक्तत्वं मल्ली मल्लिका, चलङ्गुली चञ्चला लता तासा हङ्गुलीषक सविलासशृङ्ग (“मण्डलेन तु यन्मप स्त्रीणा हङ्गुलीषकन्तु तत्” इत्युक्ते) कम्पनमित्यर्थ, तेन सुरभय सुगन्धा [एतेन सौगन्ध्य सूचितम्] तदेव त्रिविधगुणशालिनी वाता चञ्चन्ति वहन्ति तस्मात् अभिमान त्यजेति भावः । [अत्र कोकिलाप्रभृतिषु सिन्हादितादात्म्याध्यासात् रूपकमलङ्कार, तेन च अभिमानभङ्गस्य हेतौ वर्त्तमानेऽपि तदभङ्गात् विशेषीकृति व्यज्यते इति अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिर्व्यङ्गा] ।

(३२०) भवेदिति ।—सैव मेघविस्फूर्जितैव यदा यदि द्वादशान्ते द्वादशवर्षान्ते तगणद्वयेन ततो गुरुणा युता स्यात्, तदा छाया नाम वृत्त भवेत् । (१४८४४२म. प्रसार) ।

(३२१) उदाहरति, अभीष्टमिति ।—लसद्भिर्विराजद्भि दीर्भि भुजैरेव चारुशास्त्राभि उज्ज्वल, स्फुरद्भिर्दीप्यमानेनानारत्नै स्तवकिता गुच्छान्विता तनु मूर्तिर्यस्य तथाभूता, तथा चित्राशुकै विचित्रवसनै आलम्बिता आवृता, य जुष्ट, सेवित सन् अभीष्ट फलमिति शेष, वितरति ददाति, यस्य अङ्गु-चरणस्य मूलस्य च छायायाम् आश्रयम् तद्वतानातपश्च उपगतवता प्राप्तवता ससार एव तीव्र. उत्कट अतप. सौरताप इत्यर्थ, प्रोत्ताप प्रकटम् आध्यात्मिकादि-

३ । सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः “शार्दूलविक्रीडितम्” ॥ (३२२)

म स ज स त व ग
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

गोविन्द प्रणमोत्तमाङ्ग । रसने ! त घाघयाहर्निश

पाणौ । पूजयत मन । स्मर पदे ! तस्यालय गच्छतम् ।

एवञ्चेत् कुरुताऽखिल मम हित शीर्षादयस्तद् भ्रुव

न प्रेक्षे भवता कृते भवमहाशार्दूलविक्रीडितम् ॥ (३२३)

४ । स्त्री स्त्री यो नी गुरुश्चेत् स्वरमुनिकरणैराह “सुरसाम्” ॥ (३२४)

तापम् उचापच्च न वनोति न विस्तारयति, अपि तु निवारयतीति भावः, स कसारि कृष्ण एव कल्पद्रुम जगत् अवतात रचतु । [अत्र बाहुससारप्रभृतिषु श्लाखाऽऽतपादितादात्म्याव्यासात् रूपकालङ्कारः] ।

(३२२) सूर्याश्वैरिति ।—यस्य पाद मसजस्तता सगुरवः सगण सगण जगणः सगण तगणइत्यात् पर गुरु भवति, तत इत्त सूर्याश्च द्वादशभिः सप्तभिः विच्छिन्नमित्यथ, शार्दूलविक्रीडित नाम स्यात् । [“सूर्याश्वयदि स सजौ सततगा ” इति पाठान्तरम्] । (१४८३३७म प्रस्तार) ।

(३२३) उदाहरति, गोविन्दमिति ।—हे उत्तमाङ्ग शिरः । त्वं गोविन्दः कृष्ण प्रणमः, हे रसने जिह्वे । त्वं त गोविन्द तन्नामित्यथ, अहर्निश सतत घाघय कीर्तय, हे पाणौ भुजौ । युवा गोविन्द पूजयत, पादादार्पणेनेत्यथ, हे मनः । त्वं गोविन्द स्मर चिन्तय, हे पदे चरणौ । युवा तस्य गोविन्दस्य आलय मन्दिर गच्छतम्, हे शीर्षादय उत्तमाङ्गादयः । चित्तं यदि यूयम् एवम् इत्य पूर्वोक्तप्रकार मम हित कुरुत, तत् तदा भ्रुव चिह्नित भवता कृते कारणेन इति भावः, [कृते इति निमित्ताऽर्थकमव्ययम्] भवः ससार एव महाशार्दूल बृहद्वाघ्र तस्य विक्रीडित विचिष्टतः, रोगशोकादिकमिति यावत्, न प्रेक्षे न पश्यामि । [अत्र ससारमहाशार्दूलविक्रीडित-दर्शनाभाव प्रति पूर्वोक्तावधारणा हेतुतया काव्यनिङ्गमलङ्कारः] ।

(३२४) स्त्राविति ।—चेत् यदि मयस्य रगणौ, भगण तगणौ, ततो यगण नगणौ, ततश्च गुरु भवति, प्रतिपादमिति शेषः, तदा तत् स्वरमुनिकरणैः सप्तभिः सप्तभिः पञ्चभिः विच्छिन्न सुरसा नाम वृत्तम् आह कथयति, नागगज इति शेषः । (२३७४४१म प्रस्तार) ।

म र भ न य न ग
 ~~~~~

कामक्रीडासदृशा मधुसमयसमारम्भरभसात्

कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकण्टहृदयः ।

गोविन्दो वल्लवीनामधररससुधा प्राप्य सुरसा

शङ्के पीयूषपानैः प्रचुरकृतसुख व्यञ्जरदसौ ॥ (३२५)

५ । मो गौ नौ तौ गौ शरद्वयतुरगैः “फुल्लदाम” प्रसिद्धम् ॥ (३२६)

म ग ग न न त त ग ग
 ~~~~~

शश्वल्लोकानां प्रकटितकदन ध्वस्तमालोक्य कंसं

हृथञ्चेतोभिस्त्रिदिववसतिभिर्व्योमसस्थैर्विमुक्तम् ।

सुधामोदेन स्थगितदशदिगाभोगमाहृतभृङ्ग

मौली दैत्यारिर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम ॥ (३२७)

(३२५) उदाहरति, कामक्रीडिति ।—असौ गोविन्द कृष्ण मधुसमयस्य वसन्तकालस्य य समारम्भ उदय तेन य रभस हर्ष, उल्लास इति यावत्, (“रभसो वेगहर्षयो” इत्यमरः) तस्मात् कामक्रीडायाः सुरतविहारि सदृश, साभिलाष अत एव कालिन्दी यमुना तस्याः कूलं तीरे यत् कुञ्ज लतादिपिहित वनं तस्मिन् (“निकुञ्जकुञ्जौ वा लोके लतादिपिहितोदरे” इत्यमरः) विहरण-कुतुकेन विहारौत्सुकेन आकण्ट हृदय यस्य तथाभूतं सन्, वल्लवीना गोपीनां सुरसा मधुरास्वादाम् अधररससुधा प्राप्य पीयूषस्य अमृतस्य पानैः [“वा भाव-करणयो” (८।४।१० पा०) इति विभाषया णत्वाभावः] प्रचुरम् अत्यन्तं कृतम् अनुभूतं सुखं व्यञ्जरतं विसञ्चार इति शङ्के उत्प्रेक्षे, अन्यथा तच्च कथमनुराग इति भावः । [अत्र अधररसे सुधातादात्म्याव्यासात् रूपकम्, तच्च “शङ्के” इत्यनेन अधररसपानेन पीयूषपानजसुखविस्मरणसम्भावनात् वाच्यया उत्प्रेक्षया सङ्कीर्त्यते, तेन पीयूषतोऽपि अधररसस्य आधिक्यद्योतनात् व्यतिरेकालङ्कारी व्यज्यते इति अलङ्कारिण अलङ्कार ध्वनिः] ।

(३२६) ली गाविति ।—यस्य पादौ मगणौ गुरुद्वय, ततो नगणौ, ततस्त-गणौ, ततश्च गुरुद्वयं भवति, तत् वृत्तं शरद्वयतुरगैः पञ्चभिः सप्तभिः सप्तभिश्च विच्छिन्नं फुल्लदामं नाम प्रसिद्धं विख्यातं भवति । (७५७४५म प्रसारः) ।

(३२७) उदाहरति, शश्वदिति ।—शश्वत् सततं लोकानां जगतां प्रकटितं

६। नयुगल गलघू निरन्तरौ यदा स “पञ्चचामर” ॥ (३२८)

७। वृत्त “विन्वाख्य” शरमुनितुरगैर्म्तौ न्सौ ततौ चेद्गुरु ॥ (३२९)

८। रसै षड्भिलोकैर्यमनसजजग गुरु “मंकरन्दिका” ॥ (३३०)

९। इनाथै स्याद् यमनयजजगा कीर्त्तिता “मणिसञ्जरी” ॥ (३३१)

१०। गजाभितुरगैर्जसौ जसतभा गयेत् “समुद्रतता” ॥ (३३२) इति क० प० ।

कृत कदन पीडन येन तादृश, [अत्र लोकशब्देन कदनस्य समासि कर्त्तव्ये प्रकटित-
शब्देन सह यत् समास कृत तत सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्] कस ध्वस्त निहत
मालोक्य दृश्यत् हर्षं गच्छत् चेती येषा तथोक्ते प्रीतैरित्यर्थ, विदिव स्वर्ग वसति-
येषा ते स्वर्गवासिभिर्देवै व्योमसस्यै अन्तरीचचारिभि सङ्गि विमुक्त विरुष्ट, मुग्धेन
सुन्दरेण आसीदेन मुग्धेन स्थगित सवत पूरित इत्यर्थ, दशदिशा—(“वष्टि भागुरि-
रक्षीपमवाप्योरुपसर्गधी । आपञ्चैव हलन्ताना यथा वाचा निशा दिशा ॥” इत्यनेन
आपो वैकल्पिकत्वम्) आभोग विस्तार येन तथाभूतम् । (“आभोग परिपूर्णता”
इत्यमर) अत एव आहूता मृद्धा भमरा येन तथाभूतम् अनुपमम् अतुल्य स्वसरो
स्वर्गतरो पारिजातस्य फुल्ल विकसित दास माल्य, विकसितपुष्पमाल्यमित्यर्थ,
दैत्यारि कृष्णस्य मौलौ शिरसि न्यपतत् निपपात ।

(३२८) न युगलिति ।—गश्च लघुश्च इति गलघू, नयुगलात् गलघू इति
नयुगलगलघू । यदा नयुगलगलघू नगणद्वयात् पर गुरुलघुश्च निरन्तर तदा स
पञ्चचामर नाम वृत्त स्यात् । अत्र निरन्तरशब्दस्य समासात् खण्डितेन “गलघू”
इति शब्देन अन्वय । (१७४७८४म प्रस्तार) ।

(३२९) वृत्तमिति ।—चेत् यदि प्रतिपाद मृतौ मगण-तगणौ, न्सौ—नगण
मगणौ, तत ततौ तगणद्वय, तदनु गुरुश्चैको भवति, तदा शरमुनितुरगै. पञ्चभि
सप्तभि सप्तभिश्च विच्छिन्न विन्वाख्य विन्व नाम वृत्त स्यात् । (१४९४७३म प्रस्तार) ।

(३३०) रसैरिति ।—यस्य पादे यगण-मगण-नगण-सगणेष्व पर जगणद्वय,
ततश्च गुरुर्भवति, तद्वृत्त रसै षड्भि, षड्भि, —षट्सङ्ख्याकै, लोकै, —सप्तभिश्च,
विच्छिन्नैरित्यर्थ, मकरन्दिका नाम स्यात् । (२१९०९४म प्रस्तार) ।

(३३१) इनाथैरिति ।—यस्या पादे यमनयजजगा यगण-भगण नगण यगण
जगणद्वयात् परम् एको गुरु भवति, सा इनाथै इनै सूर्ये हादशभिरित्यर्थ, तथा
अथै सप्तभिश्च विच्छिन्ना नाम्ना मणिसञ्जरी कीर्त्तिता स्यात् भवेत् । (१८५३३०म
प्रस्तार) ।

(३३२) गजेति ।—चेत् यदि कस्यचित् पादे जसौ—जगण मगणौ, ततो

कृतिः । [१०४८५७६]

(विशल्यचरा वृत्ति) ।

१ । ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भूो गः “सुवदना” ॥ (३३३)

म र भ न य भ ल ग
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

प्रत्याहृत्येन्द्रियाणि त्वदितरविषयान्नासाग्रनयना

त्वा ध्यायन्ती निकुञ्जे परतरपुरुषं हर्षोत्थपुलका ।

आनन्दाशुप्लुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका

कामार्त्तिं त्यक्तुकामा ननु नरकरिपो । राधा मम सखी ॥ (३३४)

जसतमा जगण सगण-तगण भगणा , ततश्च एकी गुरु भवति, तदा तद्वत्त गजाब्धि-
 तुरगै अष्टभिः चतुर्भि सप्तभिश्च विच्छिन्न समुद्रतता नाम स्यात् । (२१४८७८मः
 प्रसार) ।

(३३३) ज्ञेयेति ।—या सरभनयै सगण रगण भगण-नगण-यगणे युता युक्ता,
 तथा तदनन्तर यत्र भगणो लघुगुरुश्चेकी भवति, सा सप्ताश्वषड्भि सप्तभि सप्तभिः
 षड्भिश्च वर्णै विच्छिन्नेति शेष, सुवदना नाम्ना ज्ञेया । (५६६८३३म प्रसार) ।

(३३४) उदाहरति, प्रत्याहृत्येति ।—ननु सखीधने । नरकरिपो हे कृष्ण ।
 सा मम सखी सुवदना राधा, कामार्त्तिं मदनपीडां त्यक्तुकामा सती, त्वत् भवत
 इतर अन्य यो विषय इन्द्रियग्राह्यपदार्थं तस्मात् इन्द्रियाणि मन प्रमृतीनीत्यर्थं,
 आहृत्य निवार्य, भवत्येव विन्यस्यत्यथ, नासाये नयन यस्यास्तथाभूता एकाग्रचित्ता
 इति भावः, परतरपुरुष परमात्मान परपुरुषश्च त्वां निकुञ्जे ध्यायन्ती मानसनयनेन
 पश्यन्ती इत्यर्थः, अत एव हर्षेण आनन्देन उत्था उत्फुल्ला पुलका यस्या तथोक्ता
 रोमाञ्चितकलवरेत्यर्थः, तथा आनन्दाशुभि पुते आच्छन्ने अचिन्षी यस्या तादृशी,
 अत एव योगः समाधिः, भवत्सयोगी वा तव य एकीऽद्वितीय रस राग तव
 रसिका (तदुक्त योगसारे—“करणान्यवहिष्कृत्य स्थाणुवन्निश्चलात्मक । आत्मान
 हृदये व्यावेत् नासायन्यस्तलोचन ॥” इति) वसति तिष्ठति, अत त्व भटिति
 गत्वा तस्या कामपीडीपश्मन कुरु इति भावः ।—“आहारे विरति समस्तविषय-
 ग्रामी निवृत्ति परा, नासाये नयन तदेतदपर यच्चैकतान मन । मौनञ्चेदमिदञ्च
 शून्यमधुना यद् विश्वभाभाति ते, तद् ब्रूया सखि । योगिनी किमसि भी किवा
 विधोगिन्यसि ? ॥” इत्यादिषत् अत्रापि विधोगिनीवर्णनं विविच्य ध्वनिर्विवेचनीयः ।

२ । सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु “गीतिका” ॥ (३३५)

स ज ज भ र स ल ग
— — — — —

करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा

रमणीयवेषुनिनादरङ्गिममङ्गमेन सुखावहा ।

बहुलानुरागनिवासराससमुद्भवा भवरागिणं

विदधो हरि खलु वल्लवीजनचारुचामरगीतिका ॥ (३३६)

इति कौशिककाव्ये ।

३ । “वृत्त”मीदृशन्तु नामतो रजौ रजौ रजौ गुरुर्लघुश्च ॥ (३३७)

[अत्र अप्रस्तुतेन योगैकरसिकत्वेन प्रस्तुतस्य विधीगिनीवर्णनस्य नम्यमानत्वात् अप्रस्तुत-
प्रशंसाऽलङ्कारः] ।

(३३५) सजजा इति ।—यदा सजजा सगण जगण जगणा, ततो भरौ भगण-
रगणौ, ततश्च सलगा सगणी लघुर्गुरुश्च भवति, प्रतिपादमिति शेषः, तदा नाम्ना
गीतिका कथिता खलु । (३७२०७६म प्रसारः) ।

(३३६) उदाहरति, करतालेति ।—करतालौ चञ्चलाना कङ्कणाना कर
भूषणविशेषाणा स्वेन भङ्गारेण यत् मिश्रण सम्मेलन तेन मनोरमा मनोहारिणी,
रमणीयो यो वेषुनिनाद वशीरव तस्य रङ्गिमा [रङ्गशब्दादिमनिच्] लालित्य
तालमानादिक तस्य सङ्गमेन योगेन सुखावहा प्रीतिदायिनीत्यर्थः, बहुलस्य समधि-
कस्य अनुरागस्य प्रेम्ण निवासे आश्रये रासे समुद्भवा समुत्पन्ना, वल्लवीजनाना
ब्रजाङ्गनाना चारुचामरगीतिका मधुरविचित्रगीतिका (“चामरन्तु प्रकीर्णकम्”
इत्यमरः । “यशद्” इति स्नेहभाषा) समवेतसङ्गीतमित्यर्थः, हरि कृष्ण भवरागिण
ससारानुरागवन्त विदधौ खलु चकारैव, परमसुखस्थान ससार इति फलितार्थः ।
[अत्र गोपाङ्गनाचामरगीतिकायाः कङ्कणस्वनवेषुनिनादमिश्रणकथनात् तद्व्याख्य-
ङ्कारः, तथा हरि ससारानुराग प्रति पादत्रयगतवाक्यार्थानां हेतुतया कथनात् काव्य-
लिङ्गस्त्वनयोऽन्योन्यनिरपेक्षतया तिलतण्डुलवत् स्पष्टमिति] ।

(३३७) वृत्तमिति ।—यस्य पादे रजौ रजौ रजौ—रगणात् पर जगण,
इत्य वारतय योजनीयः, ततो गुरु लघुश्च भवति, ईदृश वृत्त नामतः नाम्ना “वृत्त”
स्यात् । (६६८०५१म प्रसारः) ।

र ज र ज र ज ग ल
 ~~~~~  
 चित्रवृत्तलीलया निसर्गरस्यदेहरूपविभ्रमेण

राजमानसद्वयोविलाससम्पदा कलाकुतूहलेन ।

यः समं व्रजाङ्गनाजनैः सुराङ्गनानिभैः सुखं समेत्य

विष्णुरुक्मलास चित्तपद्मकोषट्पदः स मे सदाऽस्तु ॥ (३३८)

४ । रसाश्वाश्वैः “शोभा” नयुगगजठरा मेघविस्फूर्जिता चेत् ॥ (३३९)

य म न न ग र र ग  
 ~~~~~  
 सदा मूलोन्मीलत्सरसिजयुगला मध्यनभ्रा फलाभ्यां

तयोरुर्ध्वं राजत्तरलकिसलयाऽऽस्निष्टसुस्निग्धशाखा ।

लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रविस्वाञ्चिताया

महाशोभा मौली मिलदलिपटलैः कृष्ण । सा कापि वल्ली ॥ (३४०)

(३३८) उदाहरति, चित्रेति ।—य चित्रम् षड्वृत्त चरितं यस्या तादृशी या लीला विलास तथा, राजमानस्य शोभमानस्य सद्यस यौवनस्य विलास एव सम्पद तथा, निसर्गरस्य स्वभावमनोहर यत् देहस्य शरीरस्य रूप सौन्दर्यं तस्य विभ्रमेण विलासेन, तथा कलासु नृत्यगीतादिचतुष्टयविद्यासु कुतूहलेन [हेतौ द्वितीया] सुराङ्गनानिभै देवाङ्गनासदृशै व्रजाङ्गनार्जनै सम सह सुखं यथा तथा समेत्य सङ्गत्य, रुक्मलास विजहार, स विष्णु कृष्ण सदा सतत मे मम चित्त मन एव पद्मकोष तस्य षट्पद धमर, षस्तु भवतु, सदा मञ्जिते तिष्ठत्विति भावः । [अत्र विष्णो सुखेन रुक्मास प्रति व्रजाङ्गनाना सुराङ्गनानिभत्वस्य हेतुतया काव्यलिङ्ग मलङ्कार, तथा सुराङ्गनानिभैरित्यत्र समासगता उपमा, एव “चित्तपद्मकोषट्पदः” इत्यत्र रूपकश्लेषेतेषा परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर] ।

(३३९) रसेति ।—चेत् यदि मेघविस्फूर्जिता “रसत्वञ्चै यमौ न्सौ ररगुरु-युतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात्” इत्युक्तलक्षणा, नयुगगजठरा—नगणद्वय गुरुश्च जठरे मध्ये यस्यास्तादृशी भवति, तदा तत् वृत्त रसाश्वाश्वै षड्भि सप्तभि क्लृप्तभिश्च विच्छिन्नमित्यत्र, शोभा नाम स्यात् । तथा च—मेघविस्फूर्जिताया सगणस्थाने नगण, ततश्च गुरुश्चेत् शोभा भवतीति फलितार्थः । (१५१४९० म प्रसार) ।

(३४०) उदाहरति, सदेति ।—सदा सतत मूले उन्मीलत् सरसिजयुगल

५ । ख्याता पूर्वे “सुवशा” यदि मरभना सद्य गो गुरुश्च ॥ (३४१)

६ । सभरा न्यौ यलगान्नयोदशयति “मत्तेभविक्त्रौडितम्” ॥ (३४२) इति क० प० ।

प्रकृतिः । [२०८७१५२]

(एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः) ।

१ । स्रग्भैर्यानां त्वेण त्रिसुनियतियुता “स्रग्धरा” कीर्त्तितेयम् ॥
(३४३)

पञ्चद्वय, चरणयुगलमिति भावः यस्यास्तथोक्ता, फलाभ्या स्तनाभ्यामिति भावः, मध्ये नन्वा विनता, तयो फलयो ऊर्ध्वम् उपरि राजन्तौ यौ तरलकिसलयौ चञ्चलनवपङ्क्तौ, कराविति भावः, ताभ्याम् आङ्गिष्ठे युक्ते सुस्निग्धे सुकोमले शास्त्रे, भुजाविति भावः, यस्या तादृशी, लसन्ति मुक्तारक्तोत्पलकुवलयानि, दन्तौष्ठनेत्राणीति भावः, विद्यन्त अस्मिन्निति तथोक्तं यत् चन्द्रबिम्ब, मुखमिति भावः, तेन अक्षित शोभितम् अग्नयस्या तथाविधा, तथा मौलौ शिरसि मिलद्भि व्याघ्रवद्भि अलिपटले भ्रमरपुञ्जे, केशनिवहैरिति भावः, महती शोभा यस्या तादृशी कापि अनिर्वचनीया वल्ली लता, सा राधेति भावः, दृष्टव्या त्वयेति शेषः । इह राधारूपलताया सर्वाङ्गरूपपुष्पादिवर्णनात् अङ्गुतल वाध्यम् । [अत्र राधिकाया चरणस्तनकरादिषु सरसिजफलकिसलयादिभ्यो भिन्नेषु सरसिजफलकिसलयादिपदार्थानां तादात्म्याध्यवसानादतिशयोक्तिरलङ्कारः] ।

(३४१) ख्यातेति ।—अदि मरभना,—मगण रगण भगण नगणा, तत सद्यं सगणयुगल, ततश्च गुरुद्वय भवति, प्रतिपादमिति शेषः, तदा सा वृत्तनाम्ना पूर्वेः पूर्वाचार्यैरिति शेषः, सुवशा ख्याता कथिता । (१५१४४१म प्रसारः) ।

(३४२) सभरा इति ।—यस्य पादे सभरा —सगण-भगण रगणा, ततो न्यौ नगण भगणौ, ततश्च यगण लघुर्गुरुश्च, तत् वृत्तं तयोदशसु यतिर्विराजो यत्र तथाभूत मत्तेभविक्त्रौडितं नाम स्यात् । (२८८६७६म प्रसारः) ।

(३४३) स्रग्भैरिति ।—मगण रगण भगण नगणेभ्य पर यमणवय यस्या पादे भवति, सा इय त्रिसुनियतियुता—विभिः सप्तभिश्च विच्छिन्नेत्यर्थः, वृत्तनाम्ना स्रग्धरा कीर्त्तिता कथिता । (३०३०११म प्रसारः) ।

म र भ न य य य
 व्याकोषेन्द्रीवराभा कनककषलसत्पीतवासाः सुहासा
 वर्हेच्छन्द्रकान्तैर्वलयितचिकुरा चारुकर्णावतसा ।
 असव्यासक्तवशीध्वनिसुखितजगद्वल्लवौभिलसन्ती
 मूर्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति व. स्रग्धरा हारिहारा ॥ (३४४)
 २ । नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता “सरसी” कवीश्वरैः ॥ (३४५)
 न ज भ ज ज ज र
 चिकुरकलापशैवलकृतप्रमदासु लसद्रसोर्मिषु
 स्फुटवदनाम्बुजासु विलसद्भजबालमृणालवल्लीषु ।
 कुचयुगचक्रवाकमिथुनानुगतासु कलाकुतूहली
 व्यरचयदच्युतो व्रजमृगीनयनासरसीषु विभ्रमम् ॥ (३४६)

(३४४) उदाहरति, व्याकोषेति ।—व्याकोषेन्द्रीवराभा विकसितनीलीत्वल-
 कान्ति, कनककषवत् कषितस्वर्णवत् लसत् विराजत् पीत वास वसन यस्या
 तादृशी, [कनकरसेति पाठे—तप्तकाञ्चनवदित्यर्थ] सुहासा चारुहासिनी, उच्चन्द्रे
 उदितचन्द्रकौ अत एव कान्तै मनोज्ञै वर्हे मयूरपिच्छै, बलयित बद्ध चिकुर
 केश यस्या तथाभूता, चारुर्मनीज कर्णावतस कर्णभूषण यस्या तथोक्ता, असे
 स्तम्बदर्श व्यासक्ता या वशी वेशु तस्या ध्वनिना निनादेन सुखित जगत् यया
 तादृशी, वल्लवौभि गोपाङ्गनाभि लसन्ती, स्रग्धरा मालाधारिणी तथा हारौ मनो-
 हारी हारी यस्या तथाभूता गोपस्य गोपालकस्य विष्णो कृष्णस्य मूर्ति जगति व
 युष्मान् अवतु रक्षतु । [अत्र “व्याकोषेन्द्रीवराभा” तथा “कनककषलसत्पीतवासा”
 इत्यादौ समासगता उपमा, तथा विष्णुमूर्तेस्तदानीन्तनावस्थाया यथायथमुपवर्णनात्
 स्वभावोक्तिश्चेत्यनयो, परस्परनिरपेक्षतया ससृष्टि] ।

(३४५) नजिति ।—यदि नजभजजा,—नगण जगण-भगण जगण-जगणा,
 तत जरौ—जगण-रगणौ, तदा सा कवीश्वरै श्रेष्ठे कविभि, छन्द शास्त्रप्रणेतृपिङ्ग-
 लादिभिरित्यर्थ, सरसी नाम गदिता कथिता । [“नजभजजा जरौ नरपते ।
 कथिता सुवि पञ्चकावली” इति पाठान्तरम्] । (७११६००म प्रसार) ।

(३४६) उदाहरति, चिकुरेति ।—कलासु नृत्यादिकासु चतु षष्टिविद्यासु

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मन

प्रमथितभृष्टतः प्रतिपथ मथितस्य भृश महीभृता ।

परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं हृतश्रिय-

श्चिरविगतश्रियो जलनिधेः तदाऽभवदन्तरं महत् ॥ (३४७)

इति माघे ३।८२ । सिंहकमिदमन्यद् ।

कुतूहली कौतुकवान् अच्युतः कृष्णः, चिकुरकलापा केशपाशा एव शैवलानि तैः कृत-
जनितः प्रमदो हर्षातिशयः (कृष्णस्य) ग्राभिः तथोक्तासु, लसन्त्य रसा रागा एव ऊर्मय-
जलतरङ्गा यासां तासु, स्फुटानि व्यक्तीभूतानि वदनान्येव अम्बुजानि यासु तादृशीषु,
विलसन्त्य राजमाना भुजा एव बालमृणालवल्ली यासु तथोक्तासु, तथा कुचयुगान्येव
चक्रवाकमिथुनानि चक्रवन्दानि तैः अनुगतासु युक्तासु व्रजमृगौनयनाः व्रजाङ्गना
एव सरस्य तासु विभ्रमं विहारा व्यरचयत् विशेषेण कृतवानित्यर्थः । [अत्र
व्रजाङ्गनादिषु उपमेयभूतासु सरसौप्रभृतौनाम् उपमानानां तादात्म्याध्यवसानात्
रूपकमलङ्कारः, तच्च चिकुरकलापादिषु शैवलादीनां तादात्म्याव्यासः प्रति व्रजा-
ङ्गनासु सरोवरत्वारीपस्य हेतुतया साङ्गपरम्परितमिति । तदुक्तं दर्पणे,—“अङ्गिनी
यदि साङ्गस्य रूपकं साङ्गमेव तत्” इति] ।

(३४७) तुरगेति ।—परितः सर्वतः तुरगशतैः अश्वसमूहैः आकुलस्य व्याप्तस्य,
अपरिमिताश्वबलसेति यावत्, प्रतिपथः प्रतिमार्गः प्रमथिता चीभिता दलिताश्च
भृष्टतः राजानः पर्वताश्च येन तथाभूतस्य, सततं हृता श्री श्रीमा लक्ष्मीश्च येन
तादृशस्य, पुरः अग्रतः नगराद्वा परिचलत गच्छत बलानुजः कृष्णः तस्य बलस्य
सैन्यस्य (“बलं सैन्ये बलो रामः” इति शाश्वतः) परः केवलम् एकस्यैव तुरङ्गस्य
अश्वस्य जन्म उत्पत्तिमात्रं यस्मात् तथोक्तस्य एकोऽपि जातः एव, न तु साम्प्रतमस्तीति
मन्यनसमये उच्चैः श्वसः एव जातत्वादिति भावः, महीभृता पर्वतेन मन्दरेण
मथितस्य आलोडितस्य तथा चिरं विगता श्री लक्ष्मीर्यस्यात्, मन्यनकाले लक्ष्मी-
रूपयैव नारायणमाश्रितेति भावः, तादृशस्य जलनिधेः समुद्रस्य तदा हरिप्रस्थान-
समये महत् अन्तरं दूरगमनात् व्यवधानम् उक्तरीत्या प्रमेदश्च अभवत् । [अत्रोप-
मेयस्य बलानुजबलस्य उपमानभूताज्जलनिधिराधिकवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः ;
तदुक्तं दर्पणे,—“आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्नूनताऽथवा । व्यतिरेकः —” इति] ।

आकृतिः । [४१६४३०४]

(हाविशत्यच्चरा वृत्ति) ।

१ । मौ गौ नाश्वत्वारो गो गो वसुभुवनयतिरिति भवति

“हसी” ॥ (३४८)

म म ग ग न न न न ग ग
 सार्द्धं कान्तेनैकान्तेऽसौ विकचकमलमधु सुरभि पिवन्ती
 कामक्रीडाकूतस्फीतप्रमदरसरभसमलघु रसन्ती ।

कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागे

कसाराते । पश्य स्वेच्छ सरभसगतिरिह विलसति हसी ॥ (३४९)

२ । सप्तभकारयुतैकगुरुगदितेयमुदारतरा “मदिरा” ॥ (३५०)

(३४८) भाविति ।—यस्य पादे मगणद्वय, ततो गुरुद्वय, तदनु नगणचतुष्टय, ततश्च गुरुद्वय, तत् वृत्त वसुषु अष्टासु भुवनेषु चतुर्दशसु यतिर्विरामो यस्या तादृशी हसी नाम भवति । (१०४८३२०म. प्रसार)

(३४९) उदाहरति, सार्द्धमिति ।—कस्याश्चित् गोप्या खैरविहारार्थिन्या उक्तिरियम् । हे कसाराते कृष्ण । पश्य अवलोकय, हसी एकान्ते विजने कान्तेन प्रियेण हसेन सार्द्धं सुरभि सुगन्ध विकचकमलमधु विकसितपद्ममकरन्द पिवन्ती, कामक्रीडाया रतिविहारस्य आकूतेन आशयेन स्फीत प्रवृद्ध प्रमदरसस्य आनन्दातिरेकस्य रभस वेग यस्मिन् तद् यथा तथा (“रभसी वेगद्वर्षयो” इत्यमर) अलघु तार रसन्ती कूजन्ती तथा सरभसा सवेगा गतिर्यस्या तादृशी, त्वरमाप्तेति यावत्, इह यस्मिन् कालिन्दीये यामुने पवनस्य पतनेन सञ्चारेण परितरला परागा. कौसुमरजासि यच्च तादृशे पद्मारण्ये कमलकानने स्वेच्छ स्वच्छन्द यथा तथा विलसति विहरति, यथेय हसी मधुपानेन मत्ता आनन्दातिरेकेण कूजन्ती पद्मकानने स्वच्छन्द विहरति, तथा अहमपि तादृशे कस्मिंश्चित् कुञ्जे त्वया सह स्वच्छन्द विलसितुमिच्छामीत्याशयः ।

(३५०) सप्तेति ।—सप्तभिर्भकारैर्भगणैर्युत एक गुरुर्यस्या तथोक्ता इयम् उदारतरा अतिमहती वृत्तनाम्ना मदिरा इति गदिता उक्ता । (१०६७५५२म. प्रसारः) ।

भ भ भ भ भ भ भ ग
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

माधवमासि विकस्वरकेसरपुष्पलसन्मदिरामुदितै-

र्भङ्गकुलैरुपगातवने वनमालिनमालि । कलानिलयम् ।

कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसं

तं भज माधविकामृदुनर्त्तकयामुनवातकृतोपगमा ॥ (३५१)

३ । भौ नरना रनावय गुरु दिगर्कविरम हि “भद्रकनिदम्” ॥ (३५२)

४ । “लालित्य” भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेन्द्रसरस्वजनगुभि ॥ (३५३)

५ । सजता नसौ ररौ ग फणितुरगद्वयै स्यान् “महासम्भराख्या” ॥ (३५४)

इति क० प० ।

(३५१) उदाहरति, माधवेति ।—हे आलि सखि । त्व माधवमासि
 वैशाखे मासि (“वैशाखे माधवी राध” इत्यमर) विकस्वराणि यानि केसर-
 पुष्पाणि वकुलकुसुमानि तेषु लसन्तीभि राजन्तीभि मदिराभिर्मधुभि मुदिताः
 हृष्टा, तत्पानेनेति भावः, तै, मृङ्गाणां भ्रमराणां कुलैः उपगीतं यत् वन तस्मिन्
 माधविकाया माधवीलताया मृदुनर्त्तकेन मन्दमन्द सञ्चालकीनेत्यर्थः, यामुनवातेन
 यमुनासमीरणेन, शैत्य-मान्द-सौगन्ध्यवता इति भावः, कृत उपगमः सान्निध्य
 यस्या तथोक्ता, तद्वायुसेवितेति यावत् कुञ्जमेव गृहं तस्य उदरे अभ्यन्तरे पल्लवेन
 कल्पितं रचितं तल्पं शय्या येन तथोक्तम्, अनल्प गाढ मनोजरस कामरस
 यस्य तादृश कलानिलयं चतुष्पष्टिकामविद्यानिपुणमित्यर्थः, वनमालिनम्—“आजानु-
 लम्बिनी माला सर्वर्तुकुसुमोष्जला । मध्ये स्थूलकदम्बाख्या वनमालेति कौर्त्तिता ॥”
 इत्युक्तलक्षणा माला धारयन्तः, तं कृष्णं भजं सेवस्व ।

(३५२) भाविति ।—यस्य पादे भगण रगणौ, ततो नगण रगण नगणा, ततश्च
 रगण-नगणौ, अथ अनन्तरं गुरुः, इदं वृत्तं दिगर्कविरमं दिक्षु दशसु अर्क्षेषु वादशसु
 विरमं यतिर्यत्र तथाभूतं, भद्रकं नाम स्यात् । (१८३१०३५म प्रस्तारः) ।

(३५३) लालित्यमिति ।—चेत् यदि मगण-सगण रगण सगण-तगण जगण-
 नगणेभ्यः परं गुरुणा रचितं स्यात्, प्रतिपादमिति शेषः, तदैतत् वृत्तं लालित्यं नाम
 भुजगेन्द्रेण पिङ्गलेन भाषितम् । अथ “आ का मा वैष्णवन्तकम्” इतिवत् “गु”-
 शब्देन गुरुं बोध्यं । (२०१६६२१म प्रस्तारः) ।

(३५४) सजता इति ।—यस्य पादे सजता, सगण जगण तगणाः, नसौ—

विकृतिः । [८३८८६०८]

(त्रयोविंशत्यक्षरा वृत्ति) ।

१ । नजभजभा जभौ लघुगुरु बुधैस्तु गदितेय“मद्रितनया” ॥ (३५५)

न ज भ ज भ ज भ ल ग

खरतरशौर्यपावकशिखापतङ्गनिभमग्नदृप्तदनुजो

जलधिसुताविलासवसतिः सता गतिरशेषमान्यमहिमा ।

भुवनहितावतारचतुरश्वराचरधरोऽवतीर्ण इह हि

क्षितिवलयोऽस्ति कंस ! शमनस्तवेति तमवोचदद्रितनया ॥ (३५६)

विलुलितपुष्परेणुकपिश प्रशान्तकलिकापलाशकुसुम

कुसुमनिपातविचितवसुध सशब्दनिपतदद्भुतोत्कशकुनम् ।

नगण सगणौ, ततो रगणद्वय, ततश्च गुरु, तत् वृत्त फणितुरगद्वये अष्टभि सप्तभि सप्तभिश्च विच्छिन्नमित्यर्थ, सहास्रगंधराख्या सहास्रगंधरा नाम स्यात् । (६०५८९६म प्रसार) ।

(३५५) नजिति ।—यस्या पादे नगण जगण भगण जगण-भगणा, ततो जगण-भगणौ, ततश्च लघु, तदनु गुरुश्च, इय बुधै प्रच्छितै अद्रितनया नाम्ना गदिता उक्ता । (३८६१४२४म प्रसार) ।

(३५६) उदाहरति, खरतरिति ।—हे कंस । खरतर तीक्ष्णतर यत् शौर्यं तदेव पाक अग्नि तस्य शिखासु ज्वालासु पतङ्गनिभ शलभसदृश मग्न पतित दृप्त दनुज दानव यस्य तथाभूत, जलधिसुताया लक्ष्म्या विलासवसति क्रीडानिलय, सता सज्जनाना गतिराश्रय, अशेषे सर्वे जगद्गिरिति भाव, मान्य प्रशंसनीय महिमा माहात्म्य यस्य तथाभूत, भुवनान्त जगता हिताय कल्याणाय (“परित्राणाय साधूना विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥” इति गोतीक्रे) य अवतार जन्मग्रहण तव चतुर, तथा चराचरधर विश्वधर इत्यर्थ, इह क्षितिवले अवतीर्ण सन् तव शमन हन्ता इत्यर्थ, अस्ति इति अद्रितनया पार्वती त कंसस् अवीक्षत् । वसुदेवबालिकाकीधेन सुवि निपात्यमाना योगमाया कंसमवमुवाचेति भागवती कथा । तद् यथा—“किं मया हतया मन्द । जात खलु तवान्तकृत् । यच्च क्वचित् पूर्वशत्रु मा हिंसौ कृपणा वथा ॥” इति ।

शकुननिनादनादितककुब् विलोलविपलायमानहरिण

हरिणविलोचनाधिवसति बभञ्ज पवनात्मजो रिपुवनम् ॥ (३५७)

(इति भट्टौ ८।१३१ । अञ्जललितमिदमन्यत्) ।

२ । “मत्ताक्रीडं” वस्त्रिष्वाशायति मयुगययुगमनुलघुगुरुभिः ॥ (३५८)

म म ग ग ल १४ ग

मुग्धोन्मीलन्यत्ताक्रीड मधुसमयसुलभमधुरमधुरसादृ

गाने याने किञ्चित् स्पन्दत्यदमरुणनयनयुगलसरसिजम् ।

रासोल्लासक्रीडत्कम्ब्रजयुवतिवलयरचितभुजरसं

सान्द्रानन्द वृन्दारण्ये स्मरत हरिमनघचरणपरिचयम् ॥ (३५९)

(३५७) विललितेति ।—पवनात्मज इन्मान् विलुलिताना मशितानां पुष्पाणां रेणुभिः परागैः, उत्पतद्भिरिति भावः, कपिशः पिङ्गलः, प्रशान्तानि पातितानि इत्यर्थः, कलिका कीरका पलाशानि प्रवाणि कुसुमानि च यत्र तादृशः, कुसुमानां निपातेन विचित्रा रञ्जिता इति यावत् वसुधा भूमिर्यत्र तथोक्तः, सशब्दः यथा तथा निपतद्भ्यः दुर्मेभ्यः इवेभ्यः उक्त्वा उक्त्वच्छिता शकुना पक्षिणो यत्र तथाभूतः, शकुनानां पलायमानानां पक्षिणां निनादेन कूजनेन नादिता सञ्जातनादा ककुब् दिशः यत्र तथाविधः, विलोला चञ्चला सन् विपलायमाना हरिणा यत्र तथोक्तः, हरिणविलोचनायाः स्मरणनायाः सीतायाः अधिवसति वसभूमिः रिपोः शची रावणस्य वनम् अशोककाननमिति यावत्, बभञ्ज भगवान् ।

(३५८) मत्ताक्रीडमिति ।—यस्य पादः मयुगेन मगण्डयेन, गयुगेन गुरुद्वयेन, मनुलघुभिः चतुर्दंशलघुभिः, ततश्च गुरुष्वैकेन रचितो भवति, तत् वृत्तं वसुषु अष्टसु, इषुषु पञ्चसु, आशासु दशसु यतिर्विरामो यत्र तथाभूतः मत्ताक्रीडः नाम स्यात् । (४१९४०४८मः प्रसारः) ।

(३५९) उदाहरति, मुग्धोन्मीलदिति ।—वृन्दारण्ये वृन्दावने मुग्धः मनीषः यथा तद्वा उन्मीलनी स्फुरनी मत्तस्त्रेव आक्रीडा विलासो यस्य तादृशः, मधुसमये वसन्तकाले सुलभः सुप्रापः यत् मधुरं मधु मद्यं मकरन्दं वा, तत्र रसात् आम्वादात् पानादित्यर्थः, गाने सङ्गीते याने गमने च किञ्चित् ईषतः स्पन्दत्यदं खललङ्घाक्यं खललङ्घरणञ्च यस्य तम्, [“गाने गाने” इति पाठे तु प्रतिसङ्गीतमित्यर्थः, एतस्मिन् कल्पे “स्पन्दत्यदम्” इत्यत्र न श्लेषः इति, “खललङ्घाक्यम्” इत्येक एवार्थः । अत्र स्पदिधातोरात्मनेपदित्वात् शब्द-

३ । इह “सुन्दरिका” पिङ्गलमुनिनीक्ता सद्यतो भसता जलभगा ॥ (३६०) इति छ०प०

संस्कृतिः । [१६७७७२१६]

(चतुर्विंशत्यक्षरा वृत्ति) ।

१ । भूतसुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्मौ भनयाश्च यदि भवति

“तन्वी” । (३६१)

भ त न स भ भ न य
माधव । मुग्धैर्मधुकरविरुतैः कीकिलकूजितमलयसमीरैः

कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोऽप्यविगततनुदाहा ।

पद्मपलाशैर्विरचितशयना देहजसंज्वरभरपरिदूनैः

निश्वसती सा मुहुरतिपरुष ध्यानलये तव निवसति तन्वी ॥ (३६२)

प्रत्ययश्चिन्त्य] अरुण रक्त नयनयुगलसरसिज नेत्रपद्मद्वय यस्य तथाभूत, रासील्लासेन रतिविहारकौतुकेन क्रीडन्तीना कामाणा कामुकीना कमनीयानाञ्च व्रजयुवतीना वलयेषु मण्डलेषु रचित कृत भुजयो रस आलिङ्गनव्यापार इत्यर्थ, येन तथोक्तम्, अनघ निष्पाप पापनाशक इत्यर्थ, चरणपरिचय पादपद्मसेवा यस्य तादृश, तथा सान्दानन्द घनानन्द हरि कृष्ण स्मरत यूयमिति भक्तान् प्रत्युपदेशः । [अत्र “सन्दत्पदम्” इत्यस्य श्लिष्टतया गाने याने चान्वयात् श्लेषो नामालङ्कार, तथा “अरुणनयनयुगलसरसिजम्” इत्यत्र नयनयुगल सरसिजमिवेति समासात् समासगा उपमा चेत्यनयो परस्परनिरपेक्षतया ससृष्टि] ।

(३६०) सुन्दरिकेति ।—यस्य पादे सद्यत सगणयुगलात् परमित्यर्थ, भगण सगण तगण-जगणा, ततो लघु, ततश्च भगण गुरुश्च, तत् वृत्त पिङ्गलमुनिना सुन्दरिका उक्ता । (३५८००४४म प्रस्तार) ।

(३६१) भूतेति ।—यदि इह छन्दोग्रन्थे भगण तगण-नगणा, तत सगण-भगणौ, ततश्च भगण-नगण-यगणा भवन्ति प्रतिपादमिति शेष, तदा तद्वत् तन्वी नाम स्यात् । अत्र भूतै पञ्चभि, मुनिभि सप्तभि, इनै सूर्यैर्द्वादशभिरित्यर्थ, यतिर्विरामी भवति (४१५५३६७म प्रस्तार) ।

(३६२) उदाहरति, माधवेति ।—हे माधव कृष्ण ! तन्वी कृष्णाङ्गी रावेति शेष, मुग्धै मनोहरै मधुकराणा भसराणा विरुतै, शुद्धितै, तथा कीकिलाना

२ । नाम “किरीट” मिद भगणा यदि पिङ्गलनागमुनीन्द्रमत किल ॥ (३६३)

३ । सगणैरिह वृत्तवर वसुभि किल “दुर्मिल” मुक्तमिद कविभि ॥ (३६४) इति कृ० प०

अतिक्रान्तिः । [३३५५४४३२]

(पञ्चविंशत्यक्षरा वृत्ति) ।

१ । “क्रौञ्चपदा” स्याद् भो मसभाश्चेदिषुशरवसुमुनियतिरिन्-
लघुगै । (३६५)

भ म स भ ल १२ ग
क्रौञ्चपदालौचिविततीरा मदकलखगकुलकलकलकचिरा
फुल्लसरोजश्रेणिविलासा मधुमुदितमधुपङ्गवरभसकरौ ।

कूजितानि रवा मलयमसौरा मलयपवनाश्च तै कम्पमुपेता तेभ्यो भयात् कम्पितेत्यर्थ , मलयजसलिलै चन्दनरसै प्लावनत स्रव्वाङ्गसिचनादपीत्यर्थ , अविगत अनिवृत्त तनुदाह शरीरसन्ताप यस्यास्तादृशी, तथा देहजस्य कामस्य, यदा—देहज शरीरज य सज्जरभर सन्तापातिशय तेन परिदूने स्नाने, विशुद्धैरित्यर्थ , पद्मपलाशे कमल-दलै विरचित कल्पित शयन यस्या यथा वा तथाभूता, मुहु पुन पुन अतिपरुषम् अतिरुक्षम्, अत्युष्णमित्यर्थ , (“परुष कर्बुरे रुचे निष्ठुरोक्तौ च वाच्यवत्” इति मेदिनी) निश्चसती तव व्यानलये ध्यानयोगे निवसति त्वामिव ध्यायन्ती तिष्ठतीति भाव । [अत्र तृतीयपादे मलयजसलिलेन सर्वाङ्गसेचनरूपसन्तापापगमहेतौ सत्त्वेऽपि शरीरसन्तापस्यानपगमकथनात् सति हेतौ फलाभावरूपा विशेषीक्तिरलङ्कार] ।

(३६३) नामेति ।—यदि प्रतिपद भगणा अष्टाविति शेष , स्यु , तदा पिङ्गल-नागमुनीन्द्रस्य मत क्लिल इद वृत्त किरीट नाम स्यात् । (१४३८०४७१म प्रसार)

(३६४) सगणैरिति ।—वसुभि अष्टाभि सगणै यस्य पादो भवति, इद वृत्तवर पद्यश्रेष्ठ किल कविभि नाम्ना दुर्मिलमुक्तम् । (७१८०१५४म प्रसार) ।

(३६५) क्रौञ्चेति ।—चेत् यदि भगण सगण-सगण-भगणा , ततो द्वादश लघव , तदनु च एको गुरु , प्रतिपादमिति शेष , तदा तत् वृत्तम् इषुशरवसुमुनियति इषु शरवसुमुनिषु पञ्चसु पञ्चसु अष्टसु सप्तसु च यतिर्विरामी यत्र तादृशी क्रौञ्चपदा नाम स्यात् । (१६७७६३८१म प्रसार.) ।

फेनविलासप्रोज्ज्वलहासा ललितलहरिभरपुलकितसुतनु

पश्य हरे । ऽसौ कस्य न चेती हरति तरलगतिरहिमकिरणजा ॥ (३६६)

उत्कृतिः । [६७१०८८६४]

(षड्विंशत्यक्षरा वृत्ति) ।

१ । वस्त्रीशास्त्रैच्छेदोपेतं ममतननयुगरसलगैर्भुजङ्ग-

विजृम्भितम्" । (३६७)

म म त न न न र स ल ग

हेलीदञ्चञ्चत्पाद' प्रकटविकटनटनभरी रणत्करतालक

चारुप्रेङ्गवूडावर्हं श्रुतितरलनवकिसलयस्तरङ्गितहारघृक् ।

वस्यन्नागस्त्रीभिर्भक्त्या मुकुलितकरकमलयुग कृतस्तुतिरस्यत

पायाद् वच्छिन्दन् कालिन्दीरुदकतनिजवसतिवहङ्गुजङ्गविजृम्भितम् ॥ (३६८)

(३६६) उदाहरति, क्रौञ्चपदेति ।—हे हरे कृष्ण । क्रौञ्चाना वक्पक्षिणो पदालौभि पदश्रेणिभि चित्रित तीरं यस्यास्तथोक्ता, यस्यास्तीरे वकाश्चरन्तीति भावः, मदकलाना मदोत्कटाना खगकुलाना पक्षिसङ्घाना कलकलै कीलाहलै रुचिरा मनोहारिणी, फुल्लभि विकसिताभि, सरोजाना पद्माना श्रेणिभिर्विलासः, विशेष-शोभा यस्यास्तादृशी, मधुमुदिताना मधुपानमत्ताना मधुपाना भ्रमराणा रवेष्ट रभसकरो हर्षजननी, फेनाना विलासः प्रकाश एव प्रोज्ज्वलहासः, उत्कटहासः यस्यास्तथाभूता, तथा ललितेन मनोज्ञेन लहरिभरेण तरङ्गातिशयेन पुलकिता लोभाञ्जिता शोभना च तनु अवयव यस्या तादृशी, तरला चपला गतिर्यस्यास्तथा-भूता असौ अहिमकिरणजा सूर्यतनया यमुना कस्य चेत चित्त न हरति पश्य अवलोकय, सर्वस्यैव हरतीत्यर्थः । [अत्र यमुनाया विशेषणाना सामर्थ्येन विचित्रालङ्कारभूषिताया मधुपानमत्ताया, सात्त्विकभावोद्भमादुपजातपुलकाया 'स्मिती-च्छसितवदनाया कस्याश्चिन्नायिकाया व्यवहारसमारोपात् समासीक्तरलङ्कारः, सा च फेनविलासि उज्ज्वलहासस्याभेदसमारोपात् रूपकेषांनुप्राणिता] ।

(३६७) वसिति ।—यस्य पादे मगण मगण तगण नगणवयः, रगण-सगणौ, ततो लघुगुरुश्चैकः, तत् वृत्त वस्त्रीशास्त्रे, अष्टाभि, एकादशभि समभिश्च, छेदीपेत विच्छिन्न भुजङ्गविजृम्भित नाम स्यात् । (२३७२३७७७म प्रसार) ।

(३६८) उदाहरति, हेलिति ।—हेलया उदञ्चन्ती उत्पतन्ती न्यञ्चन्ती निपतन्ती

अथ दण्डकः ।

१ । यदिह नयुगलं ततः सप्त रेफास्तदा “चण्डवृष्टिप्रपातो”

भवेद् दण्डकः । (३६६)

न न

र ७

प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुल गोकुल

सपदि समवलीक्य सव्येन हस्तेन गोवर्द्धन नाम शैल दधल्लीलया ।

कमलनयन । रच रचेति जल्पन्तसन्मुखगोपाङ्गनाऽऽलिङ्गनाऽऽनन्दित

गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागी मुरारातिरसु प्रमोदाय व ॥ (३७०)

पादौ यत्र तादृश, प्रकट स्पष्ट विकट, उत्कट उद्धत नटनभर नृत्यातिशय, यस्य तथाभूत, रणन् करताल यस्य तथोक्त, दत्तकरतलध्वनिरित्यर्थ, चारु मनोज्ञ यथा तथा प्रेङ्गत् चलत् चूडावहै चूडाया निहित मयूरपिच्छ यस्य तथाभूत, शुली कर्णयो तरलो चञ्चलौ नवौ किसलयौ पङ्क्तौ यस्य तथाभूत, तरङ्गित अनेका वृत्त इति भाव, यो हार त धरतीति तथोक्त, वस्यन्तीभि विभ्यतीभि नागस्य कालियस्य स्त्रीभि भक्त्या मुकुलित करयोर्भुजयोर्युगल यस्मिन् तद् यथा तथा कृता स्तुतिर्यस्य तथाभूत अच्युत कृष्ण, कालिन्दा य ऋद तस्मिन् कृता निज-वसतिर्येन तथोक्तस्य वृद्धत भुजङ्गस्य विजृम्भित चेष्टितम्, उपद्रवमित्यर्थ, किन्दन् सन् व युष्मान् पायात् रचतु ।

(३६६) “आरभ्यैकाचरात् पादात् एकैकाचरवर्द्धिते । पादैरुक्थादि-सप्त स्यात् छन्दः षड्विंशति गतम् ॥ * * * क्रमशो वच्मि साम्प्रतम् ॥” इत्यादिना यदङ्गीकृत, तत् साधयित्वा इदानीं तदधिक दण्डकादिक वक्तुं प्रक्रमते, यदिहेति ।—यत् यदि इह छन्दोग्रन्थे नयुगल नगणइय ततः सप्त रेफा रमणसप्तक, तदा चण्डवृष्टिप्रपातो नाम दण्डको भवेत् ।

(३७०) उदाहरति, प्रलयेति ।—प्रलये कल्पान्ते या घनघटा मेघाडम्बर तस्या इव महान् आरम्भ यस्या तथाविधा या मेघावली कादम्बिनी तस्या चण्डवृष्टि-प्रपातेन प्रचुरभौषणजलपातेन आकुल गोकुल समवलीक्य, सपदि तत्क्षणात् सव्येन वामेन हस्तेन गोवर्द्धन नाम शैल लीलया हेलया दधत् धारयन्, हे कमलनयन नलिननेत्र । रच रच इति जल्पन्तीभि वसन्तीभि [विभाषया भौवादिकस्य चसधातो रूपम्] मुख्याभि, गोपाङ्गनाभि, आलिङ्गनेन आनन्दितः, गलन्तीभिः

२ । प्रतिचरणविद्वद्धरेफा. स्यु“रणोर्णवव्यालजीमूतलीलाकरो-
हामशङ्का”दयः । (३७१)

न न र ७ र
जय जय जगदीश । विष्णी । हरे । राम । दामोदर । श्रीनिवासाच्युतानन्द । नारायण ।
चिदश्रमणगुरो । मुरारि । मुकुन्दाऽमुरारि । हृषीकेश । पीताम्बर । श्रीपते । साधव । ।
गरुडयमन । कृष्ण । वैकुण्ठ । गोविन्द । विश्वम्हरोपेन्द्र । चक्रायुधाऽधीचज । श्रीनिधे ।
बलिदमन । वसिष्ठ । शौरि । भवाम्भोधिघोरार्णसि त्व निमज्जन्तमभ्युद्धरोपेत्य माम्॥ (३७२)
[एवमर्णवादीनामप्यदाहरणानि बोध्यानि]

स्ववन्तीभि अभिनवधातुधाराभिर्गैरिकादिनिखवै विचित्र अङ्गरागी यस्य तथाभूत
मुराराति कृष्ण व युष्माक प्रमोदाय अस्तु भवतु ।

(३७१) प्रतीति ।—यस्य दण्डकस्य प्रतिचरणम् एको रगण अधिक स'
अर्ण, अर्णव, व्याल, जीमूत, लीलाकर, उद्दाम, शङ्क, इत्यादिसञ्ज्ञ स्यादित्यर्थ ।
(सर्व्वं आदौ पूर्वोक्तेन “नयुगल” इति पदेन अन्वयः) । अत्र “प्रतिचरण विद्वद्ध रेफ
रगण येषु ते” एव विग्रहे कृते चरणचतुष्टयसमन्वितस्य दण्डकस्य प्रथमचरणे नहयात्
परम् अष्टौ रेफा, द्वितीये पदे नव रेफा, तृतीये दश रेफा, चतुर्थे च एकादश
रेफा भवन्ति इति अर्थं प्रतीयते, तन्न युक्तम्, तथात्वे दण्डकस्य—“यस्य पादचतुष्को-
ऽपि लक्ष्य भिन्न परम्परम् । तदाहुर्विषम वृत्त कन्द शास्त्रविशारदा ॥” इत्युक्तलक्षण-
विषमवृत्तप्रकरणे एव अन्तर्भावो न्याय्य, तथा च ग्रन्थान्तरविरोध सापद्येत । अतः
“प्रतिदण्डक चरणेषु विद्वद्धा रेफा रगणा यस्य” इति व्युत्पत्ति कृत्वा उत्तरदण्डकेषु
चतुश्चरणेषु एकैकरगण इत्यर्थमाश्रित्य ग्रन्थान्तरविरोध परिहरणीय, यत सर्वेषु
ग्रन्थेषु समवृत्तप्रकरणे एव दण्डकानामन्तर्भावो दृश्यते । एतेन एतदुक्तं भवति, यत—
चण्डवृत्तिप्रपातलक्षणात् पर एकस्मिन् रगणे वर्द्धिते अर्ण, रगणद्वये अर्णव,
रगणत्रये व्याल, इत्यादि । एतच्च सर्वं तद्देपुर सर विवृतमस्माभि हचरत्नाकर-
टीकाया (२१ सङ्गाकपत्रे), पुनरुक्तिभिर्या अत्र पुनर्न प्रदर्शयते ।

(३७२) अर्णोर्णामक आदिसञ्ज्ञकदण्डकमुदाहरति, जयेति ।—जगदीशेत्यादि
“शौरि” इत्यन्त सम्बोधनान्त पदम्, जय जय सर्वोत्क्षेपण वर्त्तस्त्वर्थ, भव ससार
एव अम्भोधि समुद्र. तस्य घोरि भीषणे अर्णसि जले निमज्जन्त निपतन्त माम् उपेत्य
त्वम् अभ्युद्धर परिव्राहि । [“भवाम्भोधिघोरार्णसि” इत्यत्र भवे असीमत्वभीषण-
त्वादिसादृश्यात् अम्भोधिवादात्कारीपण्यात् रूपकमलङ्कारः] ।

३ । “प्रचितक”समभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः
समभिर्यैः । (३७३)

न न य ७
मुरहर । यदुकुलाभीषिचन्द्र । प्रभी । देवकीगर्भरत्न । विलीकैकनाथ ।
प्रचितकपटसुरारिब्रजोद्दामदन्तावलसोमविद्रावणे केशरीन्द्र । ।
चरणनखरमुधाशुच्छटोन्मेषनि शेषितध्यायिचेतीनिविष्टान्स्कार ।
प्रणतजनपरितापोयदावानलीच्छेदमेघ । प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥ (३७४)

४ । सगणः सकलः खलु यत्र भवेत् तमिह प्रवदन्ति बुधाः
“कुसुमस्तवकम्” । (३७५)

स स स स स स स स
विरराज यदीयकर कनकद्युतिवन्धुरवामदृश कुचकुङ्कुलग
भ्रमरप्रकरेण यथाऽऽहतमूत्तिरशीकलताविलसत्कुसुमस्तवक ।

(३७३) प्रचितकीति ।—यस्य पाद नद्वयात् नगणयुगलात् उत्तरे पर
सप्तभि यैर्यगणै रचितो भवति, स दण्डक धीरधीभि बुधै प्रचितक समभिधा सज्ञा
यस्य तथोक्त स्मृत ।

(३७४) उदाहरति, मुरहरेति ।—हे मुरहर मुरशक्ती । यदुकुलमेव
अभीषि समुद्र तस्य चन्द्र तत्सम्बुद्धौ, प्रभी निशङ्कालुग्रहसमर्थ । सर्वशक्ति-
मन्नित्यथ, देवकीगर्भरत्न देवकीजठरमणे । विलीकैकनाथ विभुवनैकाधीश्वर ।
प्रचितकपटा मावाविन इत्यथ, ये सुरारय असुरा तेषा ब्रज समूह एव उद्दाम-
उत्कट मदीडत इत्यर्थ, दन्तावलसोम गजनिवह तस्य विद्रावणे ध्वसने केशरीन्द्र
सगराजराज तत्सम्बुद्धौ, चरणनखरा एव मुधाश्व तेषा कृटा समूह तस्या
उन्मेषेण प्रकाशिन नि शेषित नाशित ध्यायिना योगिना चितीनिविष्ट चित्तस्थित
अन्वकार येन तथाभूत तत्सम्बुद्धौ, तथा प्रणतजनाना परिताप आध्यात्मिकादि-
तापत्रयमित्यथ, स एव उग्रदावानल भीषणवनाग्नि तस्य उच्छेदे निर्वापणे मेघ
तत्सम्बुद्धौ, प्रसीद प्रसीद प्रसीद सतत प्रसन्नो भवेत्यथ । [अत्र असुरेषु दन्तिना,
चरणनखरेषु सुधाशी, तथा मुररिपौ करौन्द्रमेषयो अमेदाध्यासात् रूपकालङ्कार] ।

(३७५) सगण इति ।—यत्र दण्डको सकल नवसंख्यक इति भाव, सगण
भवेत्, इह छन्दोगम्ये बुधा, त कुसुमस्तवक प्रवदन्ति । [कुसुमास्तरणमिति वा पाठ] ।

स नवीनतमालदलप्रतिमच्छवि बिम्बदतीव विलोचनहारि वपु
चपलारुचिराशुकवलिधरी हरिरस्तु मदीयहृदम्बुजमध्यगत ॥ (३७६)

५ । यत्र रेफः पर स्वेच्छया गुम्फितः स स्मृतो दण्डको

“मत्तमातङ्गलीलाकरः” । (३७७)

र र र र र र र र र
~~~~~

हेमगौर वसानोऽशुक शक्रनीलासिते वर्षाणि स्पष्टदिव्यानुलपाङ्गिते

तारहाराशुवक्षीनभश्चिन्मालाञ्जितो भव्यभूषोज्ज्वलाङ्ग सम सीरिणा ।

अञ्जनाभाभ्वरेण्डुकुन्दाभदेहेन लीलापरीहासहासोर्ध्विकीलाहले,

कसरङ्गाद्रिग पातु वक्षक्रपाणिर्गतिक्वीडया मत्तमातङ्गलीलाकर ॥ (३७८)

(३७६) उदाहरति, विरराजति ।—यदीयकर, यस्य भुज इत्यर्थ, कनक-
स्थितबन्धुराया काञ्चनप्रभीन्नतानताया, वामदृश मृगाच्या, राधाया इति
यावत्, कुचकुम्भलग सनमुकुलगामी सन्, भ्रमरप्रकरेण भृङ्गवन्देन आश्रिता मूर्त्तिर्यस्य
तथोक्त, अशोकलताया विलसन् कुसुमस्तवक यथा पुष्पगुच्छ इव विरराज शुशुभे,
नवीनस्य तमालदलस्य तमालपत्रस्य प्रतिमा सदृशी छवि कान्तिर्यस्य तथाभूतम्
अतीव विलोचनहारि नेतानन्दकरमित्यर्थ, वपु, शरीर बिम्बत् दधत्, तथा
चपला विद्युत् तद्वत् रुचिरा स्फुरन्ती या अशुकवलि वसनलता तस्या धरतीति
धर [पचादिलादच्] स हरि कृष्ण मदीय मत्सम्बन्धि यत् हृदम्बुज हृदयकमल
तस्य मध्यगत मध्यस्थित अस्तु भवतु । [अत्र राधिकाकुचस्थितो यस्य कर,
भ्रमरप्रकरावृतमूर्त्तिरशोककुसुमस्तवक इव विरराज इति सादृश्यकथनात् उपमा,
सा च इवशब्दोऽस्थापिततया वाच्या, तथा “नवीनतमालदलप्रतिमच्छवि” इत्यत्र
अन्या समासगा उपमा, एव “मदीयहृदम्बुजमध्यगत” इत्यत्र हृदये पद्मस्य
अभेदाध्यासात् रूपकञ्चेल्यनयो परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः] ।

(३७७) यवेति ।—यत्र दण्डके पर केवल स्वेच्छया रेफ, रगण नवसंख्यक
इति भाव, गुम्फित निवेशित, स दण्डक मत्तमातङ्गलीलाकर नाम स्मृत कथित ।

(३७८) उदाहरति, हेमगौरमिति ।—शक्रनीलम् इन्द्रनील—“क्षीरमध्ये
क्षिपेन्नील क्षीरक्षेत्रीलता व्रजत । इन्द्रनीलमिति प्रोक्तम्—” इत्युक्त नीलकान्तमणि-
रित्यर्थ, तद्वत् असिते श्यामे, स्पष्टेन उज्ज्वलेन दिव्येन उत्कृष्टेन अनुलेपेन
अङ्गरागेण अङ्किते चिचिते वर्षाणि देहे, हेमगौर पीतमित्यर्थ, अशुक वसन
वसान दधानः, तारी मङ्गान् हारस्य अशु, प्रभा यत्र तादृश यत् वक्ष एव नभः,

६ । लघुर्गुरुनिजच्छया यदा निवेश्यते तदैष दण्डको भव-

“त्यनङ्गशेखरः ।” (३७६)

ल गलग ल गलग लग ल गलग ल ग ल ग ल गलग ल ग

०००० ०००० ०० ०००० ०० ०० ०००० ०००० ००

उदयसौ सुधाकर पुरा विलीकयाद्य राधिके ! विजृम्भमाणगौरदीधिति.

रतिखड्गनिर्मित कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखर किमु ?

इति प्रमोदकारिणी प्रियाप्रसादलक्षणा गिर समुद्गिरन् मुरारिरज्जुता

प्रदीपकालसङ्गमोहसन्मना मनोजकेलिकौतुकी करोतु व कृतार्थताम् ॥ (३८०)

आकाश तत्र चिदा या माला वनमालित्वर्थं, तथा अक्षित. शोभित, भव्याभिर्मनी-
श्याभिर्भूषाभि उज्ज्वलम् अङ्ग यस्य तथाभूत, अङ्गनाभ कञ्जलप्रभ, नीलमित्वर्थं,
अम्बर वस्त्र यस्य तादृशेन, तथा इन्दुचन्द्र कुण्ड माध्यकुसुमविशेषश्च तद्वत् आभा
यस्य तादृश. देही यस्य तथाभूतेन श्वेतकान्तिनेत्वर्थं, सीरिणा बलभद्रेण सम
लीलया परीहासस्य [“उपसर्गस्य दीर्घल क्षिप्पञ्चादौ क्वचिद् भवेत्” इति
वचनात् अत्र परे दीर्घता] हासस्य च ऊर्मीणा परम्पराणामिति यावत्, कोलाहलै
कलरवे करणेन [“कौतूहलै” इति पाठोऽपि दृश्यते । अत्र उपलक्षणे
तृतीया] कसस्य रङ्ग सगमसमान एव अद्रि पर्वत, तत्र गतः गतिक्रीडया
विचरणव्यापारिण मत्तस्य मातङ्गस्य हस्तिन लीलाकर मत्तगज इव विचरण-
कारित्वर्थं, चक्रपाणि कृष्ण, व युष्मान् पातु रक्षतु । [अत्र वक्षसि आकाश-
त्वारोपात् तारहारकरणे ज्योत्स्नाया, तथा चित्रमालाया नक्षत्रत्वस्य च आरोपीऽपि
व्यज्यते । अत्र वक्ष प्रभृतिषु नभ प्रभृति-तादात्म्याध्यासात् रूपक, तथा “अङ्गनाभा-
म्बरेण” इत्यादौ उपमा च, इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर] ।

(३७६) लघुगिति ।—यदा निजच्छया लघुः, ततः गुरुः निवेश्यते, तदा एष
दण्डक अनङ्गशेखरी नाम भवति ।

(३८०) उदाहरति, उदेतीति ।—हे राधिके ! अद्य पुर अयतं विजृम्भ-
माणा उदय गौर्य दीधितय यस्य तथोक्त, असौ सुधाकर चन्द्रः, कलाकु
शिल्पकर्मसु कुतूहलेन कौतुकेन चारुचम्पकै मनोहरचम्पककुसुमै रत्या काम-
पत्रा खड्गलेन निर्मित सृष्ट अनङ्गस्य कामस्य शेखर शिरीभूषण किमु उदेति ?
विलीकय पश्य, इति इत्य प्रमोदकारिणीम् आनन्दविधायिनी प्रियाया राधायाः
प्रसाद प्रसन्नता, मानभञ्जनमिति भाव, लक्ष्मम् आशय इति यावत्, यस्या तथाभूताम्
अज्जुता मनोहारिणी गिर वाच समुद्गिरन् कथयन्, प्रदीपकाले रजनीमुखे यः

७ । यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात् स उच्यते बुधैरशोक-
पुष्पमञ्जरी”ति । (३८१)

ग ल

मूल

मूग्नि चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टन लसल्लवङ्गचारुचन्द्रिका कचेषु

कर्णयोरशीकपुष्पमञ्जरीवतसको गले च कान्तकेशरोपकृतदाम ।

फल्लनागकेशरादिपुष्परेणुरूपण तनौ विचित्रमित्युपात्तवेश एष

केशवः पुनातु व स्वपुष्पभूषित स मूर्त्तिमानिवागती मधर्विहर्त्तमत्र ॥ (३८२)

८। यकारै कवीच्छाऽनुरोधान्निरुद्धै प्रसिद्धी विशुद्धीऽपरो दण्डक

“सिद्धविक्रीडनामा” ॥ (३८३)

सङ्गम तेन तदर्थम् चञ्चसत् उत्सुकमित्यर्थ, मनो यस्य तादृश, मनोजस्य कामस्य
केलौ क्रीडाया कौतुकी लालस इत्यर्थ, मुरारि कृष्ण, व युष्माक कृतार्थता
साफल्य करीतु ददातु इत्यर्थ । [अत्र सुधाकरस्य प्रकृतस्य निगरणपुरसर
तस्मिन् चम्पककुसुमनिर्मितानङ्गशिरीभूषणाभिदाध्यवसानात् भेदे अभेदाव्यवसान
रूपाऽतिशयोक्तिरलङ्कार] ।

(३८१) यवेति ।—यव दण्डके गुरो पर क्रमात् लघु दृश्यते, स बुधे पण्डितै अशोकप्रथमञ्जरौति उच्यते ।

(३८२) उदाहरति, मूर्त्तिरिति ।—मूष्णि शिरसि चारुचम्पकखजा मनोज्ञ-
चम्पकमालया सलील सविलास वेष्टन बन्धन, कचेषु केशेषु लसन्ति विकसन्ति
लवङ्गानि लवङ्गकुसुमानि चारुचन्द्रिका मनोज्ञमल्लिकाश्च, कर्णयो वतसक भूषणम्
[अत्र “वष्टि भागुरि ” इत्यादिकारिकावलेन अवस्य अकारलीप] अशीकपुष्पमञ्जरौ,
गले कण्ठे च कान्त मनोहर केशरै वकुलकुसुमै उपकृत्य गुम्फित दाम मात्य, तनौ
शरीरै विचित्र फुल्लाना विकसिताना नागकेशरादिपुष्पाणा रेषुभि परागै रूप्य
प्रसाधनम्, [अत्र रूप्यमिति पाठे—रेणुभि रञ्जनम्] इति इत्यम् उपाच
गृहीत वेश येन तथाभूत एष केशव कृष्ण, स्वै स्वकालोद्भवैरित्यर्थ, पुष्पै भूषित
अलङ्कृत, अत्र वृन्दावने इति भाव, विहृत्तम् आगत मूर्त्तिमान् मधुर्वसन्त इव
व युष्मान् पुनातु पवित्रीकरोतु, आनन्दयतु इत्यर्थ । [अत्र मूर्त्तिमद्वसन्तस्य
असम्भवतया केशवे तादृशमूर्त्तिमद्वसन्तत्वसम्भावनात् उत्प्रेक्षाालङ्कार] ।

(३८३) यकारैरिति ।—कवीनाम् इच्छाऽनुरोधात् निबद्धे रचिते, यकारैः

- ९ । खेच्छया रजौ क्रमेण सन्निवेशयत्युदारधी कवि स दण्डक स्मृतौ
“जयत्यशोकमञ्जरी” ॥ (३८४)
- १० । यत्र रेफान् कवि, खेच्छया पाठसौकर्यसापेक्षयाऽऽरोपयत्येष धीरे स्मृतौ
दण्डको “मत्तमातङ्गलीलाकर” ॥ (३८५)
- ११ । मयुगलशुरुयुगेव यकारा कवीच्छाऽनुरोधात् नदा यत्र वक्ष्यन्त एषोऽपरो
दण्डक पण्डितैरौरित “सिंहविक्रान्तनामा” ॥ (३८६) इति छ० प० ।
[इति दण्डकप्रकरणम्]

इति छन्दोमञ्जरीया समग्रताख्यो द्वितीयः स्तवकः ।

यगणे, दशभिरिति शेष, अपरं पूर्वोक्तेभ्य अतिरिक्तं विशुद्धं निर्दोषं सिंह-
विक्रौडनामा दण्डकं प्रसिद्धं ।

(३८४) खेच्छयेति ।—उदारधी महाबुद्धि कवि खेच्छया निजाभि-
प्रायेण क्रमेण रजौ रगण जगणौ, सन्निवेशयति यदीति शेष, स दण्डक अशोक
मञ्जरौति स्मृतं सन् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ।

(३८५) यवेति ।—यत्र कवि खेच्छया पाठसौकर्यसापेक्षया पाठसौन्दर्यानु-
रोधेनेत्यत्र, रेफान् रमणान् त्रयोदशेति शेष, आरोपयति निवेशयति, धीरे बुधे एष
दण्डक मत्तमातङ्गलीलाकर नाम स्मृतः ।

(३८६) नेति ।—यत्र यदा कवीच्छाऽनुरोधात्, यकारा यगणा, द्वादशेति
शेष, वक्ष्यन्ते, स सिंहविक्रान्तनामा दण्डक पण्डितैर्दूरितं कथितं ।

तृतीयः स्तवकः ।

अर्द्धसमवृत्तम् । (१)

१ । विषमे यदि सौ सलगा दले,

भौ युजि भाङ्गुका“वुपचितम्” । (२)

[हिरावृत्त्या श्लोक पूरयितव्य] ।

स स स ल ग भ भ भ गग
~~~~~

सुरवैरिवपुस्तनुतां सुद हेमनिभांशुकचन्दनलिप्तम् ।

गगनं चपलामिलित यथा शारदनीरधरैरुपचितम् । (३)

(१) अथ “—भवत्यर्द्धसम पुन । आदिस्तृतीयवद यस्य पादस्तुत्यो द्वितीयवत् ॥” इत्युक्तलक्षणस्य क्रमप्राप्तस्य द्वितीयस्य वृत्तभेदस्य प्रकरणमारभते, “विषमे” इत्यादिना ।—अर्द्धसमवृत्तानां सङ्ग्राज्ञानार्थं प्रसारविधिर्यथा ।—यावदचरपादच्छन्दसः अर्द्धसमवृत्तसंख्या क्रियते, तदचराणामुपरि आद्यादेव द्विगुणान् द्विगुणान् अङ्गान् स्थापयेत् । तत्र शेषाङ्गसङ्ग्राहद्विगुणने यावान् अङ्गो भवति, तावत्पङ्क्त्यामि वृत्तानि तदचरपादच्छन्दसि भवन्ति । यथा—षडचरे गायत्रे शेषाङ्गसङ्ग्राहान्विशत, तद्विगुणाङ्गा चतु षष्टि । अत आत्र चतु षष्टिसङ्ग्राहानि समवृत्तानि इति । तस्य अर्द्धसमज्ञानार्थं समवृत्तसङ्ग्राहान् अङ्गान् तेनैव गुणयेत्, गुणफलं यदङ्गो भवति, तस्मात् गुणकाङ्गं ज्ञात्, तत्र यावती सङ्ग्राह भवति, स एव तद्वृत्तस्य अर्द्धसमसङ्ग्राहभेदः । यथा चतु षष्ट्या चतु षष्ट्या गुणिताया (४०६६) षष्ठ्यवत्यधिकचतु सष्टस्य भवति, तस्मात् ६४ सङ्ग्राहोऽस्तीनायां द्वाविंशदधिकचतु सष्टस्यापि (४०३२) भवन्ति । इति ।

(२) विषमे इति ।—यदि विषमे प्रथमे तृतीये चेत्यर्थे पादे, सौ सगणौ, तत सलगा सगणौ लघुर्गुरुश्च, युजि युग्मे पादे द्वितीये चतुर्थे इत्यर्थे, भौ भगणौ, तत भात् भगणात्, गरुको गुरुद्वयमित्यर्थः, तद्वृत्तम् उपचितं नाम ।

(३) ललाटरति, मुरति ।—हेमनिभ काञ्चनप्रतिम पीतमित्यर्थः, यत् अशुक वसनं तथा चन्दनं, ताभ्यां लिप्तम् आच्छादितमित्यर्थः, सुरवैरिण्यं कृष्णस्य वपुःशरीरं, चपलामिलितं विद्युदन्वितं शारदनीरधरैः शरन्मेघैः, उपचितं रञ्जितम्

२ । विषमे प्रथमाक्षरहीन दोषकमेव हि “वेगवती” स्यात् । (४)

ल २ भ भ ग ग भ भ भ ग ग
 --- --- --- --- --- --- --- ---

स्मरवेगवती व्रजरांसा केशववंशरवैरतिमुग्धा ।

रभसान्न गुरुन् गणयन्ती केलिनिकुञ्जगृहाय जगाम ॥ (५)

३ । अयुजि प्रथमेन विवर्जित द्रुतविलम्बितक “हरिणप्लुता” । (६)

ल २ भ भ र न भ भ र
 --- --- --- --- --- --- --- ---

स्फुटफेनचया हरिणप्लुता बलिमनोज्ञतटा तरणे. सुता ।

कलहसकुल्लारवशालिनी विहरतो हरति स्म हरिर्मनः ॥ (७)

इत्यर्थः, गगन यथा आकाशमिव सुदम् आनन्द तनुता विस्तारयतु । [अत्र मुर वैरिण पीतवसनचन्दनपरिशोभिते वपुषि विद्युद्दिभासितशारदमेघसादृश्यस्य वाच्य तया उपमाऽलङ्कारः] ।

(४) विषमे इति ।—विषमे पादे पूर्वोक्तलक्षण्ये प्रथमे तृतीये चैत्यथ, प्रथमाक्षरेण हीन दोषक “दोषकमिच्छति भवितयाद्गो” इत्युक्तलक्षणमेव वेगवती नाम वृत्त स्यात् ।

(५) उदाहरति, स्मरति ।—स्मरस्य कामस्य वेगवती उद्दीप्तकामित्वथ, व्रजरांसा व्रजाङ्गना, केशवस्य कृष्णस्य वंशरवै वेषनिनादै अतिमुग्धा हतचित्तेत्यर्थः, रभसात् वेगात् मदनस्येति भावः, (हर्षादिति वा अथ, “रभसी वेगहर्षयी ” इति मेदिनीवचनात्) गुरुन् पितृश्वशुरादिगुरुजनान् न गणयन्ती सती केलिनिकुञ्जमेव गृह तस्मै जगाम [अत्र “गत्यर्थेकर्मणि द्वितीयाचतुर्थीं चेष्टायामनध्वनि” (२।३।१२ पा०) इति गमे कर्मणि चतुर्थी] । यद्यपि इयम् “आपातलिका” नाम छन्दोलक्षणांविता, तथाप्यत्र कथन सञ्ज्ञाज्ञापनायम् । [अत्र गुरुजनानामगणने व्रजरमण्या कामवेगवत्त्वस्य, तथा हर्षात् केलिकुञ्जभवनगमने केशव-वेणुजनिश्रवणमुग्धतायाश्च हेतुत्वेन कथनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः] ।

(६) अयुजीति ।—अयुजि विषमे पादे—प्रथमे तृतीये च इत्यर्थः, प्रथमेन अक्षरेण विवर्जितं विहीन द्रुतविलम्बितक—“द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ” इत्युक्तलक्षणं हरिणप्लुता नाम वृत्त स्यात् ।

(७) उदाहरति, स्फुटिति ।—स्फुटा, प्रकटा फेनाना चया समूहा यव लथोक्ता, हरिणवत् द्रुत उत्प्लुत्य गतिर्यस्यास्तादृशौ, यद्वा—हरिणस्य द्रुत गतिर्यत्र तटे इत्यर्थः, बलिभि पूषाद्रव्यै कुसुमादिभि इत्यथ, मनोज्ञ मनोहर तट यस्या

४ । अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ । (८)

न न र ल ग न ज अ र

स्फुटसुमधुरवेणुगौतिभिस्तमपरवक्त्रमवेत्य माधवम् ।

मृगयुवतिगणैः समं स्थिता व्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमाः ॥ (९)

[वैतालीय पुष्पितायाश्चेच्छन्द्यपरवक्त्रकम् ।] (१०)

५ । अयुजि नयुगरेफतो यकारो

युजि तु नजौ जरगाश्च “पुष्पिताया” ॥ (११)

तथाभूता, कलहसकुलानाम् आरवेण निनादेन शालते शीमते इति तथोक्ता, तरणे सूर्य्य सुता, यमुनेत्यर्थ, विहरत तटभूमौ क्रीडत हरि ण्यस्य मन हरति स्य जहार । [अत्र यमुनाविशेषणानां तथा “विहरत” इत्यस्य च सामर्थ्यात् यमुनाया रतिकुशलाया नायिकाया व्यवहारसमारीपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।]

(८) अयुजौति ।—यस्य अयुजि विषमे पादे प्रथमे तृतीये चेत्यर्थ, ननरला, —नगणौ, ततो रगण, तदनु लघु गुरुश्च, तथा समे पादे द्वितीये चतुर्थे चेत्यर्थ, नजौ—नगण जगणौ, ततो जरौ—जगण-रगणौ, तत् इदं वृत्तम् अपरवक्त्र नाम स्यात् । अस्य च छन्दस वैतालीयान्तर्भूतत्वेऽपि अत्र कथनं सञ्ज्ञाविशेषज्ञापनार्थम् ।

(९) उदाहरति, स्फुटेति ।—स्फुटाभि व्यक्ताभि, सुमधुराभि वेणुगौतिभि, वशीसङ्गीतै त माधव क्णम् अपरवक्त्र वेणुवादेन असाधारणमुखम् अवेत्य ज्ञात्वा व्रजवनिता गोप्य मृगयुवतिगणै मृगीवन्दैरित्यर्थ, सम सद्, मृगीणा गानप्रियत्वादिति भाव, धृत चित्तस्य मनस, विभ्रम विमोहनमित्यर्थ, याभि तथाभूता सत्य स्थिता । [अत्र व्रजयुवतिवत् मृगयुवतिष्वपि सङ्गीतश्रवणजन्यविभ्रमासम्बन्धऽपि तत्सम्बन्धकथनात्, तथा व्रजयुवतिषु मृगयुवतिसाहित्यकथनात् अतिशयोक्तिमूला सहोक्तिरलङ्कारः] ।

(१०) वैतालीयमिति—वक्ष्यमाण वैतालीय पुष्पितायाश्च वृत्तम् अपरवक्त्रक नाम इच्छन्ति अपरवक्त्रक नाम वैतालीयम् अपरवक्त्रनामिका पुष्पितायाश्च कवय इच्छन्तीत्यर्थ । प्रामादिकोऽय पाठ, यन्यान्तरविरोधात् । तथाच—“वदन्यपरवक्त्राख्य वैतालीय विपश्चित । पुष्पितायाऽभिध केचित् औपच्छन्दसिका परे ॥” इत्यस्य उत्तरद्वाकरवचनस्य व्याख्याने नारायण,—“विपश्चित पण्डिताः, अपरवक्त्राख्य वैतालीयमेव वदन्ति, पुष्पितायाऽभिध छन्द औपच्छन्दसिकमेव केचिदाहुः ।” इति ।

(११) अयुजौति ।—यस्य अयुजि विषमे पादे, नयुगरेफत,—नगणइयात्

न न र य न ज ज र न
करकिसलयशोभया विभान्तौ कुचफलभारविनस्मदेहयष्टिः ।

स्मितरुचिरविलासपुष्पिताया व्रजयुवतिव्रततिर्हरिर्मुदेऽभूत् ॥ (१२)

६ । अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः

सभरा लो यदि “सुन्दरो” तदा ॥ (१३)
स स ज ग स भ र ल ग

यदवोचदुदीक्ष्य सुन्दरौ परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।

अपि कंसहरस्य दुर्वच वचनं तद्विदधीत विस्मयम् ॥ (१४)

रगण, तस्मात् यकार यगण, युजि युष्मे पादे च, नजौ—नगण-जगणौ, तत् जरगा,—जगण-रगणौ, ततश्च गुरु भवति, तत् पुष्पिताया नाम वृत्तं स्यात् । इयम् औपच्छन्दसिकान्तर्गता इत्युक्तं प्राक् ।

(१२) उदाहरति, करेति ।—करा एव किसलया नवपल्लवा तेषां शोभया श्रिया विभान्तौ राजमाना, कुचा स्तना एव फलानि तेषां भारेण विनसा विनता देहयष्टि यस्या तथाभूता, स्मिताना रुचिरा मनीषा विलासा एव पुष्पाणि सञ्जातानि यव [“तदस्य सञ्जात तावकादिभ्य इतच्” (५।२।३६ पा०) इति तारकादि-त्वादितच्] तादृशम् अयं मुखम् उपरिभागश्च यस्या तथाभूता, व्रजयुवतिव्रतति व्रजाङ्गनालता हरि कृष्णस्य मुदे आनन्दाय अभूत् । [अथ करेषु किसलयानां, कुचेषु फलानां, स्मितकिरणेषु पुष्पाणां, व्रजनारीषु स्तनानां तादात्म्याध्यासात् रूपकार्त्तार] ।

(१३) अयुजोरिति ।—यदि अयुजो विषमयो पादयो प्रथमत्ययोरित्यर्थः, सौ सगणौ, ततो जगौ जगणौ गुरुष्वेत्यर्थः, यदि च युजो द्वितीयचतुर्थयोः पादयो सभरा सगण-भगण-रगणा, ततो लवर्गुरुश्च तदा सुन्दरौ नाम वृत्तं स्यात् । “विद्योगिनी” इत्यस्य मङ्गिनाथसम्प्रदाय नाम । कुमार २ सर्गे द्रष्टव्यम्, रघोरष्टमसर्गे तु इदमेव कन्द मङ्गिनाथेन वैताल्यमित्युक्तम् ।

(१४) उदाहरति, यदिति ।—सुन्दरौ राधा परितः सर्वतः स्नेहमयेन स्नेहप्रचुरेण चक्षुषा उदीक्ष्य विचार्येत्यर्थः, यत् अवोचत् उक्तवती, दुर्वचम् अन्यैर्बहु-मशक्यमित्यर्थः, तत् वचनं कंसहरस्य कृष्णस्य विस्मयं विदधीत कुर्वीत ।

यदवोचत वीक्ष्य मानिनी परित स्नेहमयेन चक्षुषा ।

अपि वागधिपस्य दुर्वच वचन तद्विदधीत विस्मयम् ॥ (१५) इति भारवौ २।२ ।

७ । भवयमीजगत गुरुणी चेद् युजि च नजौ ज्ययुतौ “द्रुतमय्या” ॥ (१६)

८ । ओजि तपरौ जरौ गुरुषेन् मूसौ जगौ ग् “भद्रविराड्” भवेदनीजि ॥ (१७)

९ । असमे सजौ सगुरुयुक्तौ “केतुमती” समे भरनगाद् ॥ (१८)

१० । “आख्यानको” तौ जगुरु ग ओजि, जतावनीजि जगुरु गुरुषेत् ॥ (१९)

(१५) यदिति ।—मानिनी चाक्षयकलाऽभिमानवती द्रौपदी परित संवतः स्नेहमयेन स्नेहप्रचुरेण “तत्प्रकृतवचने मयट्” (५।४।२१पा०) इति मयट् प्रत्यय] चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्यर्थं, [एतेन आप्तत्वमुक्तम्] वीक्ष्य विविच्य यत् वचनम् अवोचत उक्तवती, [वृषी वक्तव्यां लुङ् । “वच उम्” (७।४।२०पा०) इति उमागम] वागधिपस्य हृहस्पतेरपि दुर्वच वक्तुमशक्यम् [इय शेषे षष्ठी, न कृदयोगलक्षणा, ततो “न लोक्—” (२।३।६९पा०) इति षष्ठीप्रतिषेधो नास्ति] तद्वचन विस्मय विदधीत सर्वस्यापि इति शेष । अथवा वागधिपस्यापि विस्मय विदधीत इति सम्बन्ध, दुर्वच न केनापि वक्तुं शक्यमित्यर्थं, यत स्त्रैणमपि शास्त्रमगुरुणद्धि, हितञ्च अनुवधाति, अतो विस्मयकर याज्ञञ्च एतद्वचनम् इति तात्पर्यार्थं । [अत्र सर्वस्य विस्मयविधानं प्रति हृहस्पतिदुर्वचत्वस्य हेतुतया कथनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः] ।

(१६) भवयमिति ।—चेत् ओजि विषम पाद गत भवय भगणत्रय, ततो गुरुणी गुरुद्वयमित्यर्थं, युजि च समे पादे, नजौ—नगण जगणौ ज्ययुतौ, ततो जगण यगणौ इत्यर्थं, तत् वच द्रुतमय्या नाम स्यात् । इदन्तु वचम्—उपचिवाऽऽपातलिकाऽपरान्तिकाऽन्तर्गतम् ।

(१७) ओजि इति ।—ओजि विषम पादे, तपरौ तगणात् परौ जम्भै जगण-रगणौ, ततो गुरुषेत्, तथा अनोजि समे पादे, मूसौ मगण सगणौ, ज् गुरुष, ततो ग् गुरुषेत् भवेत्, तदा तद्वच भद्रविराट् नाम स्यात् ।

(१८) असमे इति ।—यदि असमे विषम, सजौ सगण जगणो, सगुरुयुक्तौ तत सगणौ गुरुषेत्यर्थं, समे पादे भरनगात् भगण रगण नगणात् पर गुरुद्वय, तदा केतुमती नाम वच स्यात् ।

(१९) आख्यानकौति ।—चेत् यदि ओजि विषम, तौ तगणौ, तदन्तु जगुरु ग,—जगणौ गुरुद्वयस्येत्यर्थं, तथा अनोजि समे, जतौ जगण तगणौ, जगुरु जगणौ गुरुः, ततश्च एक गुरु तदा आख्यानकौ नाम वच स्यात् ।

११ । जतौ जगौ गो विषमे समे चेत्, तौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्वा ॥ (२०)

१२ । स्याद्युग्मके रजौ रयौ समे चेद्

जरौ जरौ गुरु “यव”ात् परा “मती”यम् ॥ (२१)

१३ । अयुजि ननभभा समकेऽपि तु नयुगरयुगल तदा “कौमुदी” ॥ (२२)

१४ । यदि विषमे भवतो नजौ जरौ, सजया समे जगुरु “मञ्जुसौरभम्” ॥ (२३)

१५ । विषमे ससजा यदा गुरु चेत्, सभरा येन तु “मालभारिणीयम्” ॥ (२४)

इति कृ० प० ।

इति छन्दीमञ्जर्यामर्द्धसमाख्यस्तृतीयः स्तवकः ।

(२०) जताविति ।—चेत् यदि विषमे पादे जतौ जगौ ग, —जगण तगणाभ्या जगणौ गुरुद्वयत्वेत्यर्थ, तथा समे पादे तौ जगौ ग तगण जगणाभ्या परौ गुरु भवतः, तदा एषा विपरीतपूर्वा विपरीताख्यानकौ नाम वृत्त स्यात् । आख्यानकौ विपरीताख्यानकौ चेति वृत्तद्वय उपजात्यन्तर्भूतमपि इह कथन सञ्ज्ञाविशेषविज्ञापनार्थम् ।

(२१) स्यादिति ।—चेत् यदि अयुग्मके विषमे, रजौ रयौ रगण जगण रगण-यगणा इत्यर्थ, तथा समे पादे जरौ जरौ जगण-रगणौ, पुनश्च जगण रगणौ, ततश्च गुरुर्भवति, तदा इय यवात् यवशब्दात् परा परवर्तिनी मती अर्थात् “यवमती” नाम वृत्त स्यात् ।

(२२) अयुजीति ।—यदि अयुजि विषमे पादे, ननभभा नगणौ, ततश्च भगणौ, समके समे पादे, अपि तु किन्तु, नयुग रयुगल नगणौ रगणौ चेत्यर्थ, तदा कौमुदी नाम वृत्त स्यात् ।

(२३) यदीति ।—यदि विषमे पादे नजौ नगण-जगणौ, ततश्च जरौ जगण-रगणौ भवतः, समे समे पादे, सजया सगण-जगण-यगणा, तत जगुरु—जगण-गुरुवर्णौ भवतः, तत् वृत्त मञ्जुसौरभ नाम स्यात् ।

(२४) विषमे इति ।—विषमे पादे यदा ससजा गुरु, सगणौ जगणौ गुरु-द्वयत्वेत्यर्थ तु किन्तु, तथा चेत् यदि समे पादे येन—यगणेन, सभरा सगण भगण-रगणा भवन्ति, तदा इय मालभारिणी नाम वृत्त स्यात् । सुन्दरीगणसमत्वेऽपि पुनरिह कथन सञ्ज्ञाविशेषज्ञापनार्थम् ।

चतुर्थः स्तवकः ।

अथ विषमवृत्तम् । (१)

१ । प्रथमे सजौ यदि सलौ च
नसजगुरुकाखनन्तरम् ।
यद्यथ भनभगाः स्युरथो
सजसा जगौ च भवतीय“मुद्रता” ॥ (२)

(१) अथ इदानीं पूर्वप्रतिज्ञाऽनुसारेण क्रमप्राप्तानि विषमवृत्तानि निरूपयितुं चतुर्थं स्तवकं आरभ्यते । तत्र तावत् विषमवृत्तसंख्याज्ञानाय पिङ्गलाद्युक्तकौशलं प्रदर्शयते । यावदक्षरपादच्छन्दसा विषमवृत्तसंख्या स्पृहणीया, पूर्वप्रकरणीकनियमेन तस्य अईसमवृत्तसंख्या प्रथमं निरूपणीया, ततः तत्सङ्ख्याङ्गेन तत्सङ्ख्याङ्गं पूरयित्वा तत्सङ्ख्याङ्गमेव तस्मात् ह्यापयेत्, ततः यावती संख्या लभ्यते, तावती तदक्षरपादच्छन्दसा विषमवृत्तसङ्ख्या भवतीति । यथाहि, षडक्षरे गायत्रे समवृत्तच्छन्दसङ्ख्या ६४, तत्र अङ्गसमवृत्तसङ्ख्या ४०३२ । तदङ्गे तद्वृत्ति १६२५००२४ संख्या भवति, तस्मात् ४०३२ हानौ कृताया १६२५२८२२ सङ्ख्या जायते । इयमेव षडक्षरपादच्छन्दसा विषमवृत्तसङ्ख्या । एव सर्वत्र । एव सङ्ख्यातु कष्टकरेषु विषमवृत्तभेदेषु मध्ये कतिपयानां प्रसिद्धभेदानां प्रयोगप्रदर्शनार्थं कथयति । यत्र हि प्रथमे पादे अष्टौ वर्णाः, द्वितीयादिषु च पादेषु क्रमशः चतुश्चतुरक्षरवृद्धिः, (यथा—१म—८, २य—१२, ३य—१६, ४थ—२०) तदेव पदचतुर्वृद्धे नाम प्रकरणम् । तदपि विषमवृत्तान्तर्गतमेव वेदितव्यम् । यत्र च पादेषु लघुगुरुनियमस्य पादानां वा वैषम्यं, तद् दशधर्मादिकमपि एतदन्तर्गतम् अवगन्तव्यम् । इति ।

(२) प्रथमे इति ।—यदि प्रथमे पादे सजौ सलौ च सगण-जगण-सगणा लघुश्लेषार्थं, अनन्तरं द्वितीये पादे इत्यर्थं, नसजगुरुकाखि नगण-सगण-जगणा गुरुश्लेषार्थं, अथ अनन्तरं तृतीये पादे इत्यर्थं, यदि भनभगा भगण-नगण-भगणा गुरुश्लेषार्थं, स्युर्भवेयुः, अथो अनन्तरं चतुर्थे पादे सजसा जगौ च सगण-जगण-सगणा जगणो गुरुश्च भवति, तदा इयम् उद्भूता नाम वृत्तः स्यात् ।

स ज स ल
 विललास गोपरमणीषु
 न स ज ग
 तरणितनया प्रभोदता ।
 भ न भ ग
 कृष्णनयनचकोरयुगे
 स ज स ज ग
 दधती सुधांशुकिरणोर्मिविभ्रमम् ॥ (३)
 २ । प्रथमे सजौ यदि सलौ च
 नसजगुरुकाण्यनन्तरम् ।
 यद्यथ भनजलगाः स्युरथो
 सजसा जगौ च भवतीय“मुद्रता” ॥ (४)

(३) उदाहरति, विललासिति ।—प्रभया कान्था उद्वता समुदिता स्कीता समुज्ज्वल्यर्थ, तरणितनया यमुना गोपरमणीषु व्रजाङ्गनासु सतीषु अपिरवाध्याहार्यं, ता अपि अनादृत्येत्यर्थ, [अत्र “षष्ठी चानादरे” (२।३।३८पा०) इति सूत्रे चकारात् अनादरे सप्तमी] कृष्णस्य नयने एव चकोरी पक्षिविशेषी, तथोयुगे युगले सुधाशो चन्द्रस्य किरणानाम् ऊर्मिविभ्रम तरङ्गभ्रान्ति दधती कुर्वती सतीत्यर्थ, विललास विरराज, यमुना कृष्णस्य अतिमनोहारिणी अभूदिति भाव । [अत्र कृष्णनयनयो चकोरतादात्म्यारोपात् रूपक, तथा उपमेयस्य उपमानात् जूनता-कथनात् व्यतिरेकालङ्कारश्चेत्यनयो परस्परनिरपेक्षत्वेन ससृष्टि] ।

(४) प्रथमे इति ।—प्रथमे आद्ये पादे यदि सजौ सलौ च सगण जगण-सगणा लघुश्चेत्यर्थ, अनन्तर द्वितीये पादे इत्यर्थ, नसजगुरुकाणि नगण-सगण-जगणा गुरुश्चेत्यर्थ, अथ अनन्तर तृतीये पादे इत्यर्थ, यदि भनजलगा भगण नगण-जगणा लघुर्गुरुश्च एते स्यु, अथो चतुर्थे पादे सजसा जगौ च सगण-जगण सगणाः जगणो गुरुश्च भवति, इयम् अपौत्यर्थ, उद्वता नाम स्नात् ।

स ज स ल
 अथ वासवस्य वचनेन
 न स ज ग
 रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् ।
 भ न ज ल ग
 क्लान्तिरहितमभिराधयितु
 स ज स ज ग
 विधिवत् तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥ (५)

[इति १२।१ भारवावुद्धतामिद ।]

३ । त्रयमुक्ततासदृशमेव
 पदमिह तृतीयमन्यथा ।
 जायते रनभगैर्यथित
 कथयन्ति “सौरभक”मेतदीदृशम् ॥ (६)
 परिभूतफुल्लशतपत्र-
 वनविस्तृतगन्धविभ्रमा ।
 र न भ ग
 कस्य हृन्न हरतीह हरे ।

(५) उदाहरति, अथेति ।—अथ इन्द्रान्तर्धानानन्तर, रुचिर प्रसन्न वदन यस्य तथाभूत, इन्द्रसाक्षात्कारात् प्रसन्नमुख धनञ्जय अर्जुन, वासवस्य इन्द्रस्य वचनेन उपदेशेन त्रिलोचन हरम्, क्लान्तिरहितम् अक्रम, अभिराधयितु प्रसादयितु विधिवत् यथाविधि यथाशास्त्रमित्यर्थ, [अत्र “तदर्हम्” (५।१।१७पा०) इति वतिप्रत्यय] तपांसि विदधे कृतवान् ।

(६) त्रयमिति ।—इह छन्दोग्रन्थे त्रय पद प्रथमद्वितीयचतुर्थपादा इत्यर्थ, उद्गताया, पूर्वोक्ताया सदृशमेव तुल्यमेव पर केवल तृतीय तृतीयपदम् इत्यर्थ, रनभगै रगण-नगण भगणै गुरुणा च अन्यथा यथित जायते यदीति शेष, तदा त्रैदृशमेतत् वृत्तं सौरभक कथयन्ति ।

मुखपद्मसौरभकला तवाद्भुता ॥ (७)

४ ।

नयुग सकारयुगलञ्च

भवति चरणे तृतीयके ।

तदुदितमुरुमतिभिर्ललितम्

यदि शेषमस्य सकल यथोद्भूता ॥ (८)

व्रजसुन्दरीसमुदयेन

मुदितमनसा स्म पीयते ।

न न स स

हिमकरगलितमिवामृतकं

ललितं मुरारिमुखचन्द्रविद्रुतम् ॥ (९)

इति छन्दोमञ्जर्या विषमवृत्ताख्यश्चतुर्थः स्तवकः ।

(७) उदाहरति, परीति ।—हे हरे कृष्ण । परिभूत तिरस्कृत फुल्लाना विकसिताना शतपववनाना पद्मसमूहाना विस्तृत विस्तार गत गन्धविभक्त सौरभविलास यथा तादृशी तव मुखपद्मस्य अद्भुता सौरभकला सौगन्धिलेश इह जगति कस्य जनस्य हृत् हृदय न हरति ? सर्वस्यैव हरतीत्यर्थः । [अत्र मुख-पद्मेत्यत्र रूपक, तथा उपमानोद्भूतपद्मापेक्षया मुखपद्मरूपोपमेयस्य आधिक्यकथनात् व्यतिरेक , एव मुखपद्मसौरभकलाया अद्भुतत्वं प्रति पूर्वाह्नस्य हेतुतया कथनात् काव्यलिङ्गञ्चालङ्कारः] ।

(८) नेति ।—यदि तृतीयके तृतीये चरणे नयुग सकारयुगलञ्च भवति, यदि अस्य पदस्य शेष सकल प्रथमद्वितीयचतुर्थचरणा इति भावः, उद्भूता यथा—उद्भूतासदृश-मित्यर्थः, भवति, तत् उरुमतिभि मङ्गलमतिभि विद्वद्भिरित्यर्थः, ललितम् उदितम् उक्तम् ।

(९) उदाहरति, व्रजिति ।—व्रजसुन्दरीसमुदयेन गोपीगणेन मुदितमनसा प्रीतमनसा सता हिमकरात् चन्द्रात् गलितमिव निःसृतमिव ललित मनोहर मुरारि कृष्णस्य मुखचन्द्रात् विद्रुत विगलितम् अमृतमेव इति अमृतक सुधारस इत्यर्थः, पीयते स्म पीतम् । [अत्र मुरारि “मुखचन्द्र” इत्यत्र रूपक, तथा मुखचन्द्र-विद्रुतामृते हिमकरविगलितत्वसम्भावनादुत्प्रेक्षा चेत्यनयोः पञ्चाङ्गिभावेन सङ्गरः] ।

पञ्चमः स्तवकः ।

अथ वक्त्रप्रकरणम् ।

१ । भवत्यर्द्धसमं वक्त्रं विषमञ्च कदाचन ।

तयोर्द्वयोरुपान्तेऽत्र कन्दस्तदधुनोच्यते ॥ (१)

२ । वक्त्र युग्म्या मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ॥ (२)

म ग य
~~~~~

वक्त्राभोजं सदा स्मरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम् ।

म ग य
~~~~~

वल्लवीनां मुरारातेश्चेतोभृङ्गं जहारीचैः ॥ (३)

(१) भवतीति ।—वक्त्र नाम अष्टाक्षर वृत्त कदाचन अर्द्धसम विषमञ्च द्विविध भवति, तयो द्वयोरर्द्धसम विषमयो वक्त्रयो उपान्ते सप्तमवर्णपर्यन्ते इत्यर्थः, यत् कन्द अक्षरनियमः, अत्र कन्दोऽन्ये अधुना तत् उच्यते कथ्यते । एतेन अष्टमवर्णस्य लघुता गुरुता वा बोध्या ।

(२) वक्त्रमिति ।—अनुष्टुभि, अष्टाक्षरवृत्ते युग्म्या समपादाभ्या द्वितीयचतुर्थ्याभ्या-मित्यर्थः [तौ प्राप्येति ल्यब्लोपे पञ्चमी] मगौ मगणी गुरुद्वयर्थः, स्याता, तत अब्धे श्चतुर्थ्यात् पर गणः, तदा वक्त्र नाम वृत्त ख्यातम् । एतेन एतद् बोद्धव्यम्,—अत्र वक्त्र-कन्दसि पादस्य प्रथमाक्षरात् पर गण-नगणौ न प्रयोक्तव्यौ, तथा द्वितीय-चतुर्थयोश्च पादयो प्रथमवर्णात् पर रगणोऽपि न प्रयोज्यः, अन्ये गणा प्रयोक्तव्या एव, इति पिङ्गलादिसम्मतं पत्न्या, अतः ग्रन्थकृता श्रुतिमुखकरत्वात् “मगौ” इत्युक्तम् । साम्प्रदायिकास्तु—आद्यात् पर गण-नगणनिषेधात् द्वितीय-तृतीयवर्णाभ्या परस्यस्य गुरुत्वं नावश्यं भवतीति व्याचक्षते । अत्र प्रथमनियमेन गणविन्यासे ३३१७७६ विधा प्रस्तारा जायन्ते, तथा द्वितीयनियमानुसारेण प्रस्तारे कृते २३०४०० सख्यका प्रस्तारा इति अवगन्तव्यम् । [वक्त्रमित्यत्र क्वचित् वक्त्रमिति पाठो दृश्यते] ।

(३) उदाहरति, वक्त्राभोजमिति ।—वल्लवीनां गोपाङ्गनानां स्मरं रूपाक्षययुक्तं वक्त्रं वदनमेव अभोजं पश्य तथा फुल्लं विकसितं चक्षुरेव नीलोत्पलं सदा सततं मुराराते कृष्णस्य चेतोभृङ्गं चित्तमधुकरम् उच्चैः जहारा । [अत्र वक्त्रे अभोजस्य, चक्षुषि नीलोत्पलस्य, चेतसि भृङ्गस्य च अभेदाध्यासात्, तथा स्मरं फुल्लादिशब्दानां श्लिष्टत्वात् श्लिष्टपरम्परितरूपकालङ्कारः] ।

३ । युजोश्चतुर्थतो जिन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ (४)

रासकेलिसट्णस्य कृष्णस्य मधुवासरे ।

आसीन्नोपमृगाक्षीणा पथ्या वक्त्रमधुस्रुतिः ॥ (५)

४ । पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु षष्ठञ्च जानीयात् शेषेष्वनियमो मतः ॥ (६)

प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् ।

लोकेऽनुष्टुबिति ख्यात तस्याष्टाक्षरता मता ॥ (७)

इति छन्दोमञ्जया वक्त्रप्रकरणं नाम पञ्चमः स्तवकः ।

(४) युजोरिति ।—युजोः समपादयोः द्वितीयचतुर्थयोरित्यर्थः, चतुर्थतः, चतुर्थवर्णात् परतः जिनः जगणेन उपलब्धितः पथ्यावक्त्रं नाम वृत्तः प्रकीर्तितः कथितम् । तथा चास्य द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः पञ्चमसप्तमवर्णौ लघू, षष्ठस्तु गुरुर्भवत्येव, तदन्त्यं नास्ति नियमः, तथा विषमपादयोस्तु यगणः सामान्यतो लब्ध इति भावः ।

(५) उदाहरति, रासेति ।—मधुवासरे वसन्तदिवसे रासकेलौ रासक्रीडायां चैवपौर्णमास्यां जातायामित्यर्थः, सट्णस्य साभिलाषस्य कृष्णस्य वक्त्रात् मधुस्रुतिः सुधानिम्बवः गोपमृगाक्षीणा गोपीनां पथ्या अनुकूला, मनोहारिणीति भावः, आसीत् । [अत्र “गोपमृगाक्षीणाम्” इत्यत्र “मृगाणामक्षीणि इव अक्षीणि यासाम्” इति विग्रहात् समासगता उपमाऽलङ्कारः] ।

(६) पञ्चममिति ।—सर्वत्र सर्वस्मिन् वक्त्रे अष्टाक्षरे वृत्ते वा, द्विचतुर्थयोः पादयोरिति शेषः, पञ्चमः पञ्चमो वर्ण इत्यर्थः, तथा सप्तमः सप्तमो वर्णः लघु, षष्ठञ्च षष्ठो वर्णश्च गुरु, जानीयात् अवगच्छेत्, शेषेषु वर्णेषु अनियमः मतः गुरुलघुनियमो नास्तीत्यर्थः । [“जानीयात्” इत्यत्र पादानामिति पाठान्तरे—सर्वत्र अष्टाक्षरवृत्तः सर्वपादे पञ्चमम् अक्षरं लघु, द्विचतुर्थयोः पादयोः, सप्तमः लघु, पादानां सर्वेषां चरणानां षष्ठः गुरु भवतीति भेदः] ।

(७) प्रयोग इति ।—केऽपि पण्डिताः प्रयोगे श्लोकानामिति शेषः, एतत्

षष्ठः स्तवकः ।

अथ मावावृत्तम् ।

१ । लक्ष्मैतत् सप्त गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठो जश्च नलघु वा प्रथमार्द्धे नियतमार्यायाः ॥

षष्ठे द्वितीयलात् प्ररके नू मुखलाच्च सयतिपदनियमः ।

चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥ (१)

पूर्वोक्त वक्त्रलक्षण प्रायिक बहुल प्राहु कथयन्ति, लोके च अनुष्टुप् वृत्तमेतत् ख्यात प्रसिद्धम्, तस्य अनुष्टुप्वृत्तस्य अष्टाक्षरता मता उक्ता ।

एतदतिरिक्तन्तु गाथा नाम वृत्त कथयति वृत्तरत्नाकरम् । यथा,—“विषमाक्षर-
पाद वा पादैरसम दशधर्मवत् । यच्छन्दी नीक्तमत्र गाथेति तत्पूर्वसूरिभि प्रीक्तम् ॥”
इति । विषमाक्षरपाद यथा,—“मधुकैटभौ दुरात्मानौ” इति देवीमाहात्म्यम् ।
पादैरसम चतुष्पादातिरिक्तमित्यर्थः , यथा,—“दशधर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र ।
निबोध तान् । मत्त प्रमत्त उन्मत्त आन्त क्रुद्धी बुभुक्षित । त्वरमाणश्च
भीतश्च लुब्ध कामी च ते दश ॥” इति महाभारते षट्पद छन्दः ।

(१) “पद्य चतुष्पदी तच्च वृत्त जातिरिति द्विधा” इत्यादिना अङ्गीकृत-
पूर्वस्य वृत्तस्य समार्द्धसमविषमरूपान् भेदान् उक्त्वा क्रमप्राप्ता जाति विवक्षु
मावावृत्तप्रधानभूताया आर्याया एव सूत्र प्रथम विवृणोति, लक्ष्मैतदिति ।—
आर्याया प्रथमार्द्धे सप्त गणा,—“ज्ञेया सर्वान्तमध्यादिगुरवीऽव चतुष्कला” इत्युक्त-
लक्षणा गोपेता एकेन गुरुणा युक्ता नियत भवन्ति । “स्वरा अर्द्धश्चार्यार्द्धम्”
इति पैङ्गलसूत्रे “अर्द्धम्” इति—अर्द्धगणप्रयोगस्य न तु गकारस्य कथनात् मावा-
वृत्तसङ्हिता सप्त गणा इति भाव इति केचित्, अपरे तु—गुरुरेक एव प्रयोक्तव्य
इत्याहु, तन्मतावलम्बित्वात् “गोपेता ” इत्युक्तम् । विशेषव्यवस्थामाह,—इह आर्याया
विषमे प्रथमे तृतीयादौ च गणस्थाने ज जगणः (- - -) न भवति, पर षष्ठी गण
जश्च जगणी वा अथवा नलघु वा (- - - -) चतुर्लघुरूपी वा भवतीति शेषः ।
[“षष्ठोऽय नलघू वा” इत्यपि पाठान्तरम्] । “एकमात्रो भवेद् ऋस्वी द्विमात्रो दीर्घ
च्यते” इति नयेन एकमात्रया एकी लघु एकेन च गुरुणा मावावृत्तं नीह्वयम् ।

तथा च लघुचतुष्टयम् एकेन गुरुणा सहितं लघुद्वयं गुरुद्वयं वा चतुर्मात्रे गण्यं
बोध्यं । तत्संस्थानं यथा,—(५ ५ म, --- न, ५ --- भ, - ५ - ज, - - ५ स,
५ म, - ख) इति ।

अथ यतिनियममाह, षष्ठे इति ।—षष्ठे गण्ये नू नगण्य लघुरूपे सति द्वितीयलात्
तस्यैव द्वितीयलघो पूर्वं प्रथमलघ्वन्तमिति शेषः, सपादपञ्चमगण्यतः परमिति भावः,
तथा परके सप्तमे गण्ये नू न-लघुरूपे सति, सुखलात् प्रथमलघो, पूर्वं षष्ठगणात् पर
स यतिपदनियमं पदविच्छेदव्यवस्था । यत् खलु षष्ठसप्तमौ उभावेव गण्यौ नूलौ
(चतुर्लघूपेतौ) स्थाता, तत्र यतौ कस्य गण्यस्य प्राधान्यं, तत् कविप्रयोगादेवावगन्त-
व्यम् । षष्ठे जगण्ये तु यतिव्यवस्था नास्ति । इह चरमेऽङ्गे पञ्चमके गण्ये नू चतुर्लघु-
रूपे सप्तैत्यर्थः, तस्मात् सुखलात् आद्यलघो पूर्वं चतुर्गण्यन्ते इत्यर्थः, स यतिपद-
नियमः, षष्ठश्च गण्य ल एकलघुर्भवति । किंचित्तु “द्वितीयलात्” “सुखलात्”
“तस्मात्” इत्यादिषु दिक्शब्दयोगात् पञ्चम्याः परदेशवाच्यमङ्गीकृत्य “पञ्चमी च
तदुत्तरे” इति कारिकायमवलम्ब्य च “एतेभ्य वर्गेभ्य परम्” यतिव्यवस्था इति
व्याख्यानयन्ति । तदसत्, अतः छन्दोमाथिक्यवचनार्थसमन्वितं क्षेपराजवाक्यं
यथा,—“षष्ठे द्वितीयमादाय लभेवारभ्यते पदम् । सप्तमे नूले पुनर्मुख्यं पूर्वाङ्गेऽसौ
यति च्युता ॥ पदमारभ्यते नित्यं गृह्येत्वा प्रथमं लघु । पञ्चमे नूलं बुधैरेव चरमाङ्गं
च्युता यति ॥” इति । “नूलं” इति प्रथमायां द्विवचनं वा । तथाच आर्यायां
पूर्वाङ्गे विशन्मात्रा, पराङ्गे सप्तविंशतिर्मात्रा इति, तस्मात् सप्तपञ्चाशन्मात्रा आर्य्येति
फलितम् । अन्ये तु “पद्यं चतुष्पदी तच्च हन्त जातिरिति द्विधा” इत्युक्ते जातेरपि
हत्तान्तर्गतत्वात् पादव्यवस्था अवश्यमस्तीति कृत्वा अस्यां पादान्ते एव यतिरित्याहुः ।
तदसत्, “स्वरा अङ्गचार्याङ्गम्” (४।१४पि०) इति सूत्रे “अत्र अङ्गस्य लक्षणं कुर्वाण
एव ज्ञापयत्याचार्य्यः, यदाचार्यामवान्तरपादव्यवस्था नास्ति” इति हलायुधीके ।

अस्याश्च गुरुलघुभेदेन सञ्ज्ञाभेदः यथा,—यत्र सप्तविंशतिर्गुरवो लघवश्च त्रयः,
सा त्रिशदक्षरा लक्ष्मीर्नामार्था सर्ववन्द्या । यत्र षड्विंशतिर्गुरवः पञ्च लघवश्च,
सा ऋद्धिर्नाम एकत्रिशदक्षराार्था । यत्र पञ्चविंशतिर्गुरवः सप्त लघवश्च, सा
वृद्धिर्नामार्था । यत्र चतुर्विंशतिर्गुरवः लघवश्च चतस्र्यकाः, सा लज्जा नाम ।
यत्र त्रयोविंशतिर्गुरवः लघवश्चैकादशः, सा विद्या नाम । यत्र द्वाविंशतिर्गुरवः
लघवश्च त्रयोदशः, सा क्षमा नाम । इत्थं क्रमेण एकैकगुरुज्ञासेन द्विद्विलघुवद्वया
देवी २१ । गौरी २० । रात्रिः १९ । चूर्णा १८ । काया १७ । कान्ति १६ ।
महासाया १५ । कीर्ति १४ । सिद्धा १३ । मनोरमा १२ । गरुदिनी ११ ।

विश्रा १० । वासिता ९ । शोभा ८ । हरिणी ७ । चक्री ६ । सारसी ५ ।
कुररी ४ । सिंही ३ । हसी २ । तदेव षड्विंशतिर्नामान्यार्याया । एकगुरुका
आर्या न भवेदिति तन्नाम नोक्तम् ।

अत्र सुकुमारमतौनाम् अवबोधार्थं कौशलमेक प्रदर्शयते,—“अत्र आर्यायाम्
एतावन्ति अक्षराणि सन्ति, तेषु कति गुरव, कति वा लघव विद्यन्ते ?” एव प्रश्ने
कृतै—आर्याया यावन्ति अक्षराणि सन्ति, तानि आर्यामात्राभ्य सप्तपञ्चाश-
न्मिताभ्य विशीष्य यावती सख्या लभ्यते, तत्र तावत्सख्याका गुरव सन्ति, गुर्वङ्क
सख्या अक्षरमख्यातो वियीष्य यत्सख्या अवाप्यते, तावन्त तत्र लघव विद्यन्ते
इति बोध्यम् । यथा—“क्षण शिशु” इत्यत्र प्रथमाङ्गे विंशतिरक्षराणि, द्वितीयाङ्गे च
एकोनविंशति, उभयोर्गोत्रे एकीनचत्वारिंशदक्षराणि सन्ति । आर्याया सप्तपञ्चा-
शन्मात्रा । अतः सप्तपञ्चाशत (५७) एकीनचत्वारिंशत् (३९) अपह्नानौ
(१८) अष्टादश लभ्यन्ते । अतः अत्र अष्टादश गुरुवर्णा सन्ति, तथा अक्षर-
सख्यात (३९) एकीनचत्वारिंशत अष्टादशसु वियोजितेषु (२१) एकविंशतिरव-
शिष्यते, ततश्च एकविंशतिर्लघव स्थिता इति । अस्या, पाठक्रमो यथा,—प्रथम-
पादो ह्रस्वपदवत् मन्थर पठ्यते, द्वितीय सिंहपदक्रमवत् उद्धत पठ्यते, तृतीयो
गजैन्द्रपदवत् सलील पठ्यते, चतुर्थ सर्पगतिवत् चपल पठ्यते । अस्या जातिभेदो
यथा,—त्रयोदशलघुर्विप्रा । एकविंशतिलघु चविया । सप्तविंशतिलघुर्वैश्या ।
तदन्या शूद्रा । अस्या कौलीन्यादिर्यथा,—एकनायका कुलीना । द्विनायका
मृगहीता । त्रीननायका रक्ता । बहुनायका वैश्या । नायकस्तु जगण इति
बोध्यम् । यस्या प्रथमतः तृतीयपञ्चमसप्तमस्थानेषु जगणो भवति, साऽऽर्या दीपायेति
पिङ्गलाचार्यः ।

जातिप्रसङ्गादत्र चतुष्कलगणाना नामानि लिख्यन्ते । तत्र प्रथम सङ्केपतः
पञ्चानामेव सर्वगुर्वादीना गणाना नामानि यथा वाणीभूषणे,—

“कर्णं स्याद् गुरुयुगलं गुर्वन्तं करतली भवति ।

गुरुमध्यम पयोधर इति विख्यातस्तृतीयोऽसौ ।

आदिगुरुर्वसुचरणं चतुर्लघुर्विजवरी ज्ञेय ॥” इति ।

कर्णं,—कुन्तीपुत्रपर्याय इति ।

अथ अन्तगुरु (---) गणस्य नामान्याह,—

“करबाहो पर्याया पहरणमुजयीरलङ्कारा ।

वक्ष रत्नमिति स्युर्गुर्वन्तचतुष्कलं सज्ञा ॥” इति ।

म १ ज २ म ३ भ ४ स ५ ज ६ भ ७ ग ई

कृष्ण शिशु सुतो मे वल्लवकुलटाभिराहृतो न गृहे ।

न ल १ ज २ भ ३ ज ४ स ५ ल ६ म ७ ग ई

क्षणमपि वसत्यसाविति जगाद गोष्ठ्यां यशोदार्या ॥ (२)

म ज म म स न ल ६ स ग ई

वृन्दावने सलीलं वल्लुद्रुमकाण्डनिहिततनुयष्टिः ।

भ भ म म न ल ५ ल ६ स ग ई

स्मेरमुखापितवेणु कृष्णो यदि मनसि कः स्वर्गः ? ॥ (३)

अथ मध्यगुरु (- - -) गणस्य सञ्ज्ञामाह,—

“अश्वगजमनुजपतयो वसुधापतिचक्रवर्त्तिगोपाला ।

नायकपवनपयोधररज्जव इति मध्यगुरुसञ्ज्ञा ॥” इति ।

अथ आदिगुरु (- - -) गणस्य नामान्याह,—

“तातपितामहदहना पदपर्यायाश्च गण्डवलभट्टौ ।

जङ्गायुगल रतिरित्यादिगुरीश्वतुष्कले सञ्ज्ञा ॥” इति ।

चतुष्कलस्य सर्वगुरुगणस्य (- -) सञ्ज्ञामाह, प्राकृतपिङ्गलम्—

“मणहरणसुमङ्गलम्बिलहलहि अइता सुवर्णेण ॥” इति ।

अस्य संस्कृत यथा,—

“मनोहरण सुमतिलम्बिलो लहलहितानां सुवर्णेन ॥” इति ।

अस्यार्थन्त—गुरुद्वयनामानि सुवर्णेन सह बोद्धव्यानि ; गुरुद्वयात्मकचतुष्कल-
गणस्य नाम सुवर्णपर्याया इत्यर्थः ।

चतुर्लघूपेतगणस्य सञ्ज्ञा द्विजवरपर्याया इति पूर्वमुक्तम् ।

(२) उदाहरति, कृष्ण इति ।—मे मम सुत कृष्ण शिशु, [कुलटाना वाञ्छा-
पूरणासमर्थ इति ध्वनि], असौ वल्लभकुलटाभि नष्टचरित्राभिर्गोपीभि [न लेकया
इति ध्वनि] आहृत आकृष्ट इत्यर्थः, [न तु स्वयं गत इति ध्वनि] सन् गृहे
क्षणमपि न वसति, इति आर्या साध्वी यशोदा गोष्ठ्या वल्लवीसमाजे जगाद । (अत्र
जगण-षष्ठार्या) । आर्याप्रसारस्तु—३७४४०८६मः ।

(३) वृन्दावन इति ।—वृन्दावने वल्लुद्रुमकाण्डे मनोहरतरुस्तन्मे निहिता
अर्पिता तनुयष्टियेन तथोक्त, सलीलं सविधमं स्मेरे मुखे अर्पितं निहितं वेणु.

तद्देवानाह ।—

पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च ।

गीत्युपगीत्युन्नीतय आर्यागीतिश्च नवधाऽऽर्या ॥ (४)

अथ (१) पथ्या ।

२ । प्रथमगणत्रयविरतिर्दलयोरुभयोः प्रकीर्तिता पथ्या ॥ (५)

न ल भ म म म ज इ म ग ई
जय जय नाथ । मुरारि । केशव । कसान्तकाच्युतानन्त !
न ल भ स म स ल इ म ग ई

कुरु करुणामिति भणितिः पथ्या भवरोगदुःस्थानाम् ॥ (६)

अथ (२) विपुला ।

३ । संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ।

यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥ (७)

वशी येन तथाविध, कृष्ण मनसि यदि स्यादिति शेष, तदा स्वर्गं क ? अति-
तुच्छ इति भावः । अत्र नलघुषष्ठ आर्या, ततश्च षष्ठगणस्य प्रथमलघो, “खड्ग”
इत्यस्मात् परं यति, किञ्च चरमार्द्धे पञ्चमगणस्य नलघुरुपलतात् चतुर्थगणान्ते “णी”
इत्यस्मात् यति विद्यते, तथा त्रयोदशधिकलघुत्वात् चक्षिया, एकनाथकत्वात्
(जगणात्) कुलीनेयमार्था इति । एव सर्वत्र विवेचनीयम् । विस्तरस्तु
पिङ्गलच्छन्दः सूत्रटीकायाम् अस्मत्कृताया द्रष्टव्यः । [अत्र कृष्णगतहृदयस्य पृथिव्यपि
स्वर्गादधिकसुखाम्पदमित्यर्थेत्वाभात् पृथिव्या स्वर्गसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनात्
असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः ।]

(४) आर्याया नवविधत्व दर्शयति, पथ्येति ।—पथ्यादय आर्यागीत्यन्ता
नव आर्याभिदा इत्यर्थः ।

(५) पथ्या लक्षयति, प्रथमेति ।—उभयोर्दलयोरुभयोः प्रथमगणत्रये विरतिर्यस्या
तादृशी आर्या पथ्या नाम प्रकीर्तिता । इयमेव कालिदासेन आर्यानाम्ना गृहीता ।

(६) उदाहरति, जयेति ।—हे नाथ । मुरारि । केशव । कसान्तक ।
अच्युत । अनन्त । करुणा कृपा कुरु, इति भणिति उक्तिः, भव ससार एव रोग,
तेन दुःस्थाना पीडिताना पथ्या अनुकूला, हितकारिणीत्यर्थः, भवतीति शेषः ।
[अत्र ससारि रोगतादात्म्यारोपात् रूपकमलङ्कारः] ।

(७) विपुला लक्षयति, संलङ्घ्येति ।—यस्या आर्याया द्वयोः शकलयोः

सर्वं अन्त सर्वं अन्त सर्वं ल ४ सर्वं ग
 पुसा कलिकालव्यालहतानां नास्त्युपहृतिरल्पापि ।
 आदि मध्य सर्वं सर्वं सर्वं ल आदि ग
 वीर्यविपुला मुखे चेत् स्याद्गोविन्दाख्यमन्त्रकला ॥ (८)

अथ (३) चपला ।—

४ । दलयोर्वितीयतुर्थ्यौ गगौ जकारौ तु यत्र चपला सा । (६)

अर्द्धयो व्यस्तयो समस्तयो वा इत्यर्थः, आदिम गणत्रय सलङ्गा अतिक्रम्य पादौ भवति, पिङ्गलनागस्ता विपुलाम् इति नाम्ना समाख्याति कौर्त्तयति । [अत्र इतिशब्द प्रकारवचन, तेन अनुक्तात् “विपुलाम्” इत्यत्र द्वितीया न बाधिता, तथा चपलादीनामपि गणत्रयात् परं यतिलप्रकारे सति विपुलालम्, इति सङ्घर्षभेदा अपि बोद्धव्या] । अत्र गणत्रयान्ते यत्र क्वचित् पादान्ततेति अस्या पथ्यात भेद इति बोध्यम् ।

(८) उदाहरति, पुसामिति ।—कलिकाल एव व्याल सर्पं तेन हताना पुसा मुखे चेत् यदि वीर्येण प्रभावेण विपुला अतिमहती गोविन्द आख्या यस्य तस्य कृष्णस्येत्यर्थ, मन्त्रकला मन्त्रविन्दु स्यात्, तदा अल्पापि किञ्चिदपीत्यर्थ, उपहृति क्षति नास्ति न भवति, विषकष्टमपि न स्यात्, का कथा मरणस्य ? इति भावः । [अत्र कलिकालादौ व्यालादीनाम् अभेदारीपणात् रूपकमलङ्कारः] ।

(९) चपला लक्षयति, दलयोरिति ।—यवार्थाया दलयो पूर्वापरार्द्धयो द्वितीयतुर्थ्यौ गगौ गुरुगतौ गुरुमध्याविति यावत्, जकारौ जगणौ विद्येते इति शेषः, सा चपला नामार्था । एतेन एतदुक्तं भवति, यत्—चपलार्थाया गुरुपुटितौ द्वितीय-चतुर्थ-जगणौ भवत, तेन यदा प्रथमो गण द्विगुरु अन्तगुरुर्वा, (१ म २, - - २,) ततो द्वितीयो ज, तत तृतीयो द्विगुरु, (२ २) ततश्चतुर्थो ज, तत पञ्चम आदिगुरु द्विगुरुर्वा (२ - २, २ २) इति । एतद्भेदास्तु ५१२ प्रकाराः ।

अत्र बहुषु प्राचीनपुस्तकेषु चपलासूत्रे, “दलयोर्वितीयतुर्थ्यौ गगौ जकारौ तु यत्र चपला सा” इति पाठो विद्यते, स तु ग्रामादिक एव, नियामकशास्त्र-विरोधात् । तथा च आग्नेयपुराणीकच्छन्द सारे “—इयं चपला गुरुमध्यगतौ च जौ । द्वितीयचतुर्थ्यौ—” (४ अ ९ सू०) इति । पिङ्गलच्छन्द सूत्रे च—“चपला द्वितीयचतुर्थ्यौ गम्ये जौ” (४ अः २४ सू०) इति । एतद्व्याख्याने हलायुधभट्टेन

१ अन्त २ ज ३ ४ ज ५
 १ २ ज ३ ४ ज ५ ६

चपला न चेत्कदाचिन्मृणा भवेद्भक्तिभावना कृष्णे ।

धर्मार्थकाममोक्षास्तदा करस्या न सन्देहः ॥ (१०)

अथ (४) मुखचपला ।—

५ । आद्य दलं समस्त भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः ।

शेषः पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥ (११)

कृष्णा ! प्रवञ्चकस्व दृढं न ते प्रेम गच्छ तत्रैव ।

यत्र भवति ते रागः कापि जगादेति मुखचपला ॥ (१२)

उक्त—“द्वितीयचतुर्थौ” इत्युपक्रम्य “एव गकारयोर्मध्ये द्वितीयचतुर्थौ जकारौ भवत, सा आर्या चपला नाम” इति ।

एतदेव मतमङ्गीकृत्य वृत्तरत्नाकरे सूचितं यथा,—

“उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्थौ गमध्यजौ यस्या ।” इति ।

प्राकृतपिङ्गल वाणीभूषणयोस्तु एतस्या एव “मधुभार” इति नामान्तरं लिखितमिति दिक् ।

(१०) उदाहरति, चपलेति ।—चेत् यदि कृष्णे नृणा भक्तिभावना भक्तिपूर्वकध्यान कदाचित् चपला न भवेत्, तदा धर्मार्थकाममोक्षाश्चतुर्वर्गाः करस्याः वारतलवर्तिन भवन्ति, अत्र न सन्देहः, सशयो नास्तीत्यर्थः । अत्र उभयार्द्धयोरेव प्रथमगणस्य शेषगुरो पर तृतीयगणस्य प्रथमगुरो पूर्व, तथा तृतीयगणस्य शेषगुरो पर पञ्चमगणस्य प्रथमगुरो पूर्व जगणप्रयोगात् गुरुपुटित जगण, निवञ्च, तेन इदमेव शुद्धम् इति दिक् ।

(११) मुखचपला लक्षयति, आद्यमिति ।—यस्या आर्याया समस्तम् आद्य दलं पूर्वार्द्धमित्यर्थः, चपलागत लक्ष्म लक्षण भजेत आश्रयेत, शेष परार्द्धमित्यर्थः, पूर्वजलक्ष्मा आर्यासामान्यलक्षणाश्रान्ता, सा मुनिना पिङ्गलेन मुखचपला उदिता उक्ता ।

(१२) उदाहरति, कृष्णेति ।—हे कृष्ण । त्वं प्रवञ्चक धूर्तः, ते तव

अथ (५) जघनचपला ।—

६ । प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः ।

लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥ (१३)

कृष्णः शृङ्गारपटुर्यौवनमदरागचपलललिताङ्गः ।

रग ज रग ज ल

आसीद् ब्रजाङ्गनानां मनोहरो जघनचपलानाम् ॥ (१४)

अथ (६) गीति ।—

७ । आर्याप्रथमार्द्धसमं यस्याः अपरार्द्धमाह तां गीतिम् । (१५)

प्रेम दृढ स्थिर न, यव यस्या ते तव राग अनुराग, प्रेमैत्यर्थ, भवति, तत्रैव गच्छ, मुखचपला अतिमुखरा कापि सुन्दरी इति जगाद उवाच । “तामनुसर सरसीरुहलोचन । या तव हरति विषादम् ।” इति जयदेव । अत्र इयम् अधीरा मध्या नायिका,—“अधीरा परुषोक्तिभिः” इति दर्पणवचनात् । [बहुषु प्राचीन-पुस्तकेषु “कृष्ण । प्रवचकस्त्वम्” इत्यत्र “नन्दमुत । वचकस्त्वम्” इति पाठो दृश्यते । तत्र (त वच) इति द्वितीयगणस्य जकाररूपत्वेऽपि (नन्दमु) इति प्रथमगणस्य अन्तगुरुत्वाभावात् द्वितीयगणस्य जस्य गुरुपुटितत्वं न भवति, तेन पूर्वार्थात्कृतशास्त्र-विरोधात् प्रामादिकोऽय पाठ, इति सुधीभि विवेचनीयम्] ।

(१३) जघनचपला लक्षयति, प्रागिति ।—या प्रथमेऽर्द्धे प्राक् पूर्वं प्रतिपादित कथित लक्ष्मा आर्यापूर्वार्द्धलक्षणमित्यर्थ, प्रथमात् इतरे अन्यस्मिन् अर्द्धे परार्द्धे इत्यर्थ, चपलाया लक्ष्मा आश्रयेत च, विशुद्धधीभिः शुद्धमतिभिः पण्डितैः सा जघने पश्चादङ्गे चपला इति जघनचपला उक्ता ।

(१४) उदाहरति, कृष्ण इति ।—शृङ्गारे निधुवनव्यापारे पटु निपुण, तथा यौवनस्य यौ मद गर्व्यं तेन यौ राग विषयवासना तेन चपल लोल तथा ललित मनोहरम् अत्र यस्य तथाविध कृष्ण, जघनचपलानां नृत्यकारिणीनां सुरतपण्डितानां मिति वा, ब्रजाङ्गनानां मनोहर आसीत् । अत्र परार्द्धे द्वितीयचतुर्थौ जगणौ गुरुपुटितौ । [अत्र कृष्णो यथा सुरतपण्डित्येन गोपीनां चित्तं जह्वा, तथा ता अपि तत्र नृत्यविषये सुरते वा जघनसञ्चालनेन तस्य चित्तं जह्नु, इति अन्योन्यालङ्कारः] ।

(१५) गीति लक्षयति, आर्य्येति ।—यस्या अपरार्द्धम् उत्तरार्द्धम् आर्यायाः प्रथमार्द्धेन सम तुल्यम्, ता गीतिम् आह ब्रवीति, पिङ्गलनाम इति शेषः । षष्टि-मात्रात्मिकेयम् इति बीड्व्यम् ।

केशववंशीगीतिर्लोकमनोहरिणहारिणी जयति ।

गोपीमानग्रन्थेर्विमोचनी दिव्यगायनाश्चर्या ॥ (१६)

अथ (७) उपगीति ।—

८ । आर्यापराङ्गतुल्ये दलद्वये प्राङ्गुरपगीतिम् । (१७)

नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे मुरारातिम् ।

अस्मारयदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतः ॥ (१८)

अथ (८) उद्गीति ।—

९ । आर्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः । (१९)

(१६) उदाहरति, केशवेति ।—लोकानां जनानां (“लोकस्तु भुवने जने” इत्यमरः) मनास्येव हरिणास्तान् हरतीति [“सुप्यजातौ शिनिस्ताच्छील्ये” (३।२।७८ पा०) इति शिनि,] तथाभूता (हरिणा हि वशीरवात् मुञ्चन्ति इति प्रसिद्धिः) गोपीनां मानं प्रणयकोपविशेषं स एव ग्रन्थः प्रेमप्रतिबन्ध इत्यर्थः, तस्य विमोचनीं विध्वंसनीं, मानहारिणीत्यर्थः, दिव्य गायन्तीति दिव्यगायना गन्धर्व्यां तेषामपि आश्चर्यां विस्मयजनिका केशवस्य कृपास्य [“प्रशस्ता केशा विद्यन्तेऽस्य,” इति केशशब्दात् सत्वर्थीयं व, इति केचित्, केचित् तु “केश केशिनामकमसुरवाति हन्ति इति केशव, केशशब्दात् वाते कप्रत्ययः” इति केशवशब्दस्य निरुक्तिः कथयन्ति] वशीगीतिं वेणुसङ्गीतं जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । अत्र दलद्वये एव षष्ठी गणो जकारः । [अत्र लोकमनं गोपीमानरूपे निरपङ्गवविषये यथाक्रमं हरिण-ग्रन्थिरूपपदार्थद्वयस्य अभेदारीपात् रूपकमलङ्कारः ।]

(१७) उपगीतिं लक्षयति, आर्य्येति ।—दलद्वये उभयाङ्गे आर्यायां पराङ्गेन तुल्ये सति उपगीतिं प्राङ्गु, बुधा इति शेषः, चतुःपञ्चाशन्मात्रात्मिकेयमित्यर्थः ।

(१८) उदाहरति, नवेति ।—नवानां नवीनानां, तरुणीनामित्यर्थः, गोप-सुन्दरीणां रासोल्लासे रासमहोत्सवे उपगीतिं स्वसन्निधौ गीतं मुराराति कृष्ण स्वर्ग-कुरङ्गीदृशां सुरसुन्दरीणां गीतं [“अधीगर्थदयेशा कर्मणि” (२।३।५२ पा०) इति कर्मणि षष्ठी] गीतिमित्यर्थः, अस्मारयत् । अत्र षष्ठी गणो ल । [अत्र गोपतरुणीनां सङ्गीतस्य स्वर्गसुन्दरीगीतितुल्यतया स्वरङ्गनासङ्गीतसदृशगोपाङ्गनागीतिश्रवणेन स्वरङ्गनागीतिस्मरणात् स्मरणालङ्कारः, स च स्वर्गकुरङ्गीदृशमित्यत्र प्रदर्शितया उप-मया सङ्गीर्यते ।]

(१९) उद्गीतिं लक्षयति, आर्य्येति ।—आर्यायां शकलद्वितये खण्डद्वये

नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः सम्प्रतिर्भक्त्या ।

अर्चायामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः ॥ (२०)

अथ (६) आर्यागीति ।—

१० । आर्याप्राग्दलमन्तेऽधिकगुरु तादृक् परार्द्धमार्यागीतिः । (२१)

हर्षांशुस्तिमितदृशः प्रमोदरोमाञ्चकञ्चुकाञ्चितदेहाः ।

आर्या गीतिं भक्त्या गायन्ति श्रीपतेश्वरितसम्बद्धाम् ॥ (२२)

चारुसमीरणरमणी हरिणकलङ्ककिरणावलीसविलासा ।

आवङ्गराममोहा वेलाम्बुले विभावरौ परिहीणा ॥ (२३) इति भट्टी (१३।१)

[इत्यार्या] ।

विपरीते पूर्वार्द्धे परार्द्धेन तुल्ये परार्द्धे च पूर्वार्द्धेन तुल्ये इत्यर्थः, इह ग्रन्थे उद्गीतिः कथ्यते इति शेषः ।

(२०) उदाहरति, नारायणस्येति ।—सन्ततम् अनवरतं नारायणस्य कृष्णस्य भक्त्या उद्गीति उच्चैः कीर्तनं, सच्च्युति सम्यक् स्मरणं, तथा अर्चयाम् आराधने आसक्तिः अनुरागः, दुस्तरं तरितुमशक्यं संसारसागरे भवाब्धौ तरणिं नौका भवतीति शेषः । [अत्र निरपङ्गवविषये संसारे सागरसादात्मप्राध्यासात् रूपकालङ्कारः] ।

(२१) आर्यागीतिं लक्षयति, आर्येति ।—आर्यायां प्राग्दलं पूर्वार्द्धम् अन्ते शेषे अधिकगुरुः, परार्द्धे च तादृक् अधिकगुरुः चेदिति शेषः, तदा आर्यागीतिर्नाम । एतेन एतदुक्तं भवति, यत्,—विशन्मात्रात्मिकाया आर्यायाः अन्ते एकी गुरुः, ततश्च गणाष्टकात्मकतया द्वाविशन्मात्रा प्रतिदलमिति । इयमेव प्राकृतपिङ्गले स्कन्दकानाम्ना अभिहिता । तल्लक्षणं यथा,—“चौमत्ता अद्गणा पूव्वर्द्धे उत्तर्द्धे वि हीन्ति समरुन्मा । सो खन्वन्मा विआणङ्गु पिङ्गलपभणेहि सुडि बहुसन्नेआ ॥” इति । तत्र “चतुर्मात्रा अष्टगणा” इति लिखनात् किमपि आर्यालक्षणं न योजयितव्यम् इति भेदः ।

(२२) उदाहरति, हर्षेति ।—हर्षांशुभिः आनन्दजनेचवारिभिः स्तिमितता सिक्ता दृशी येषां तथाक्ता, प्रमोदेन आनन्देन यः रोमाञ्चः स एव कञ्चुकं गावावरणविशेषः, तेन अञ्चितं अलङ्घ्य इत्यर्थः, देहो येषां तथाभूता, आर्याः सन्तः भक्त्या श्रीपतेः कृष्णस्य चरितसम्बद्धा गीतिं सङ्गीतं गायन्ति । [अत्र रोमाञ्छेषु निरपङ्गवविषयेषु कञ्चुकाभेदारोपात् रूपकमलङ्कारः] ।

(२३) चार्विति ।—चारुणा मनीर्जेन समीरणेन वायुना मलयजनेनेति भावः,

अथ वैतालीयम् ।—

१ । षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः ।

न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥ (२४)

रमणे मनोहरे [नन्द्यादित्वात् ल्यु] वेलाभूले समुद्रतीरे, हरिणकलङ्कस्य चन्द्रस्य किरणावलीभिः सविलासा शोभितेत्यर्थ, अत एव आबद्ध जनित रामस्य मोहो भूच्छो यथा तादृशी, विरहिणामुद्दीपकत्वादिति भावः, विभावरी रजनौ परिहीणा गता, प्रभातेत्यर्थः । [अत्र रामस्य विरहीद्वीपनेन मोहोत्पादने विभावर्यां शशाङ्क-किरणविलासशालिलरूपपदार्थस्य हेतुतया उपन्यासात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः] ।

“पथ्या विपुला” इति सूत्रेण या नवधा आर्या उक्ता, तासां परस्परमेलनेन बह्वी भेदा सम्भवन्ति, तत्सङ्ख्याकरणं बालानामतीव कष्टकरम् इति मत्वा सगृह-ञ्जीकाभ्यां सङ्क्षेपत तद्भेदा उच्यन्ते—“एकैव भवति पथ्या विपुलास्त्रिसप्ततश्चतस्रस्ता । चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्याः स्युः ॥ गीतिचतुष्टयमित्यत्र प्रत्येक षोडश-प्रकारः स्यात् । साकल्येनार्थानाम् अशीतिरेव भेदा स्युः ॥” इति ।

(२४) अथ वैतालीयप्रकरणमारभ्यते ।—[वेतालशब्दात् “बुक् कृष्—” (४।२।२० पा०) इति क्रशाश्चादे आकृतिगणत्वात् चातुरर्थिकेन कृष्प्रत्ययेन वैतालीयपदं सिध्यति ।] तदाह षडिति ।—विषमे प्रथमे तृतीये च पादे आदौ षट् कलाः मात्रा, समे पादे द्वितीये चतुर्थे चेत्यर्थः, आदौ अष्टौ कलाः स्युः । अन्ते ततः परं षट्कलान्ते अष्टकलान्ते च इत्यर्थः, ‘रलौ गुरुः’,—रगणौ लघुर्गुरुश्च ८ - ८, - ८, ८ एव चिह्नात्मिका अष्टौ कला अवश्यंदातव्या इति शेषः । तथा च विषमे पादे चतुर्दश मात्रा, समे च षोडश मात्राः स्युः । अत्र वैतालीये समे पादे ताश्च कला अष्टाविति शेषः, निरन्तरा केवललघुरूपा केवलगुरुरूपा वा नो भवन्ति, अपि तु लघुर्गुरुमिश्रा एवेत्यर्थः । अत्र आसु कलासु मध्ये समा द्वितीयाप्रभृति कला पराश्रिता [रथा तत्पुरुषः] न स्यात्, द्वितीयतृतीयकलयो चतुर्थपञ्चमकलयोस्तथा षष्ठसप्तमकलयो-रेकेन गुरुणा उपादानं न कार्यम् इति भावः । यतो गुरुवर्णं द्विकलात्मकं । ततश्च प्रथममेकं लघुं दत्त्वा ततो गुरुवर्णविन्यासे द्वितीयतृतीयकलयो परस्परमेलनात् द्वितीयाद्याः पराश्रितत्वं सिध्यतीति । एवमुक्तलक्षणकं यत्तत् वैतालीयं नाम भवतीति फलितम् ।

अस्मिन् वैतालीये प्रसारज्ञानार्थं कौशलमुच्यते,—विषमपादयोः आदौ या षट् कला विन्यस्या, तासामाकृतितः अष्टौ विकल्पा जायन्ते, तदयथा—८ ८ ८,

६ग
 ॐ
 तरलवतसाश्लिष्टस्कन्ध-
 ६ग
 ॐ
 चलतरपञ्कटिकाकटिवन्ध ।
 ६ग
 ॐ
 मौलिचपलशिखिचन्द्रकवृन्द'
 ६ग
 ॐ
 कालियशिरसि ननर्त्त मुकुन्द' ॥ (२८)

नवमगुरुत्व व्यभिचरति च ।—

६ल
 ॐ
 “रणवरणोजितरजनिविहारी” इति ॥ (३०)

अथ दोहाडिका ।—

२ । सात्रात्रयोदशकं यदि, पूर्वं लघुकविरामि ।

पञ्चादेकादशकन्तु, “दोहाडिका” द्विगुणेन ॥ (३१)

(२८) उदाहरति, तरलति ।—तरलन चचलन वतसेन कर्णकुण्डलिन [“वष्टि भागुरिरक्षीपमवाप्योरुपसर्गेया ” इत्यनुशासनात् अवस्य अकारलोप] आश्लिष्ट स्पष्ट स्कन्ध यस्य तादृश, तथा चनतरा अतिचञ्चला पञ्कटिका क्षुद्रघण्टिका कटिवन्धे यस्य तथाभूत, मौलिषु धम्मिल्लेषु चपलानि शिखिन मयूरस्य (‘शिखी वज्री बलीवद्दे श्वरे केतुगहे दुम्भे । मयूरे कुकुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गक ॥” इति मेदिनी) चन्द्रकवृन्दानि वर्हनिचया यस्य तथाविध, मुकुन्द कृष्ण कालियस्य शिरसि ननर्त्त ।

(३०) ‘नवमगुरुत्व व्यभिचरति च’ इत्युक्त्या नवमगुरुत्वस्य अनियतत्व दर्शित, शोभार्थं तत् इति बोध्यम्, अत उक्त “विभूषितगात्रा” इति । तदेव व्यभिचरितत्वं दर्शयति, यथा,—रणवरणोजितरजनिविहारीति । अत्र नवमाक्षरस्य जकारस्य लघुता । वस्तुतस्तु—पिङ्गलच्छन्द सूत्र आग्नेयच्छन्द सारादि प्राचीनग्रन्थसमूहे सात्रा-समकप्रकरणगतम् उपचित्रा नाम यद् वृत्तमुक्तं तदेव पञ्कटिकीदाहरणेन सम भवति नवभी दशम्यो मिलित्वा गुरुत्वात् । यदि हि अत्र नवमस्य गुरुत्व न स्यात्, तदा सात्रासमकमेव, एतदशज्ञापनाय “नवमगुरुत्व व्यभिचरति च” इत्युक्तम् ।

(३१) सावेति ।—पूर्वं प्रथमे पादे इत्यर्थः, सात्रात्रयोदशकं लघुकविरामि

प्राकृतभाषाया प्रचार ।—

१३ मात्रा
११ मात्रा

राई दोहडि पठण सुणि, हसिअ काणु गोआल ।

१३ मात्रा
११ मात्रा

विन्दावणघणकुञ्जघर, चलिओ कमण रसाल ॥ (३२)

इति छन्दोमञ्जर्या मात्रावृत्ताख्य षष्ठः सूक्तः ।

अन्त्यलघु, पश्चात् द्वितीये पादे एकादशकम् एकादश मात्रा इत्यर्थः, अत्रापि लघुक-
विरामौति यीज्य, सा द्विगुणेन द्विरावृत्तेन दोहडिका नाम वृत्त भवेत् । प्राकृतपिङ्गले
तु “दोहा” इत्यस्या नामान्तरम् । यथा,—

“तेरहमत्ता पढम पद, पुण एआरह देह ।

पुण तेरह एआरहइ, दोहालकुखण एह ॥”

एतत्संस्कृतं यथा,—

“तयोदश मात्रा प्रथमे पादे पुनरेकादश दल्य ।

पुनस्त्रयोदशैकादश दोहालक्षणमेतत् ॥” इति ।

[“दल्य”—दाघातो लटि मध्यमपुरुषबहुवचने रूपमिदम्] ।

एतन्मतमेवानुसृत्य वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—

“षट्कलतुरगौ त्रिकलमपि विषमपदे विनिधेहि ।

समपादान्ते चैककलमिति दोहामवधेहि ॥” इति ।

(३२) उदाहरति, राई इति ।—संस्कृतं यथा,—

“राधिका दोहडि-पठनं श्रुत्वा हसित्वा कृष्णं गोपाल ।

वृन्दावनघनकुञ्जगृहं चलिता कमनी रसालु ॥” इति ।

गां धेनूः पालयति इति [“कर्मण्यण्” (३।२।११ पा०) इति अण्] गोपालः,
तथा रसालु अत्यन्तरसिक कृष्णः, राधिकाया दोहडिपठनं गीतिकाविशेषपाठं
श्रुत्वा आकर्ष्य हसित्वा हास्य कृत्वा कमलं कामनावान् सन् वृन्दावनस्य यत्
घनकुञ्जगृहं निविडलतादिपिहितस्थानं तत् प्रतीत्यर्थः, चलिता, प्रस्थिता ।

सप्तमः स्तवकः ।

अथ गद्यप्रकरणम् ।

पद्यं गद्यमिति प्राहुर्वाङ्मय द्विविधं बुधाः ।

प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं सम्प्रति गद्यते ॥ (१)

१ । अपादः पदसन्तानो गद्य तत्तु त्रिधा मतम् ।

चूर्णकोत्कलिकाप्राय-वृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥ (२)

(१) पद्यमिति ।—बुधा पण्डिता वाङ्मय शास्त्र पद्य गद्यमिति द्विविधं प्राहुः । प्राक् पूर्वम् उक्तं लक्षणं यस्य तथाभूतं पद्यम् । सम्प्रति गद्य गद्यते उच्यते । पद्यं चतुष्पदीत्युक्तं प्राक् द्विपद्यादीनां वेदादिष्वेव प्रायशी दर्शनात् काव्यादावेव पादचतुष्टयत्वाभिधानाच्च, वस्तुतस्तु छन्दोबद्धानां वाक्यानामेव पद्यत्व-व्यवहारः । तदुक्तं—“छन्दोनियमवहाक्यं पद्यमित्यभिधीयते” इति, “छन्दोबद्धपदं पद्यम्” इत्यपि च । एतेन न्यूनाधिकपादात्मिकायां गाथायां अपि पद्यत्वसिद्धिः । तच्च पञ्चधा, तथा चोक्तं,—“छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् । द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते । कलापकं चतुर्भिः स्यात् पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥” इति । पञ्चभिरिति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थम्, तेन पञ्चातिरिक्तसंख्यैरपि कुलकं वेदितव्यम्, तथा च—“द्वाभ्यान्तु युग्मकं प्रोक्तं त्रिभिश्चैव विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात् तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥” इति । केचित्तु—“एकश्लोकी मुक्तकं स्यात् द्वाभ्यां युगलकं स्मृतम् । त्रिभिर्गुणवती प्रोक्ता चतुर्भिश्च प्रभद्रकम् । वाणावली पञ्चभिः स्यात् षड्भिश्च करहाटक ॥” इति ।

(२) गद्यं तद्भेदादप्यहं, अपाद इति ।—अपादं चरणानिवद्ध इत्यर्थः, पदानां सुनिङ्गतानां [“सुनिङ्गतं पदम्” १।४।१४ पा०] सन्तानं समूहः, गद्यम्, तत्तु चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिरूपनाम-भेदादित्यर्थः, त्रिधा त्रिप्रकारं मतं कथितम् । दर्पणकारिणं तु तत्तत्तुर्द्धा विभक्तम्, तद्वयथा,—“वृत्तबन्धोऽभिमतं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च । भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च

२ । अकठीराक्षर स्वल्प-समासं “चूर्णकं” विदुः ।

तत्तु वैदर्भरीतिस्थ गद्य हृद्यतरं भवेत् ॥ (३)

चूर्णकं यथा,—

स हि त्रयाणामेव जगता गतिः परमपुरुषः पुरुषोत्तमो
दृप्तदानवभरेण भङ्गुराङ्गीमवनिमवलोक्य करुणार्द्रहृदयः तस्या
भारमवतारयितुं रामकृष्णस्वरूपेणाशतो यदुवंशे अवततार ;
यस्तु प्रसङ्गनापि स्मृतोऽभ्यर्चितो वा गृहीतनामा पुसा संसार-
सागरपारमवलोकयति । (४)

३ । भवेत् “उत्कलिकाप्रायं” समासाख्य दृढाक्षरम् । (५)

चतुर्विधम् ॥” इति । तल्लक्षणमपि तेन निरूपितम्, यथा,—“आद्य समासरहित
वृत्तभागयुत परम् । अन्यत् दीर्घसमासाख्य तुय्येच्छाल्पसमासकम् ॥” इति ।

(३) चूर्णकं लन्त्यति, अकठीराक्षरमिति ।—अकठीराणि अकर्कशानि कोम-
लानीत्यर्थः, अक्षराणि यत्र तादृश, स्वल्प अवहुल समासी यत्र तथाविध गद्य
चूर्णकं विदुः । तत्तु गद्य वैदर्भरीतिस्थ वैदर्भरीत्या रचितमित्यर्थः, (वैदर्भरीतिमाह
दर्पणः,—“माधुर्यव्यञ्जकैर्दणैः रचना ललितात्मिका । अल्पवृत्तिरवृत्तिर्वा वैदर्भी
रोतिरिष्यते ॥” इति । माधुर्यव्यञ्जका वर्णा यथा काव्यप्रकाशि—“भृङ्गि वर्गान्यगा
स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू । अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्यं घटना तथा ॥” इति ।)
हृद्यतरम् अतिमनीहरं भवेत् ।

(४) चूर्णकमुदाहरति, स हीति ।—दृप्तदानवभरेण भारभूतेन गर्वित
सुरारिसङ्घेन । (पुरा किल बहुवर्षव्यापिनि देवासुरयुद्धे ये दैत्य दानवासुरा
निहता, ते हि पृथिव्या लब्धजन्मान तद्भारभृता आसन् इति ।) भङ्गुराङ्गीम्
अवनताङ्गीं क्षोभमुखीमित्यर्थः, अवनि पृथ्वीम् । गृहीतनामा गृहीतं कीर्तितं
लोकैरिति भावः, नाम यस्य तथाभूतं, संसारसागरपारम् अवलोकयति संसारार्णव-
तरणाय तेभ्यः कृपादृष्टिं वितरतीति यावत् ।

(५) उत्कलिकाप्रायं लक्षयति, भवेदिति ।—समासाख्य समासभूयिष्ठ दृढाक्षर
कठीराक्षरयुक्तं गद्यम् उत्कलिकाप्रायं भवेत् । इदं हि गौडरीत्या विरचितमेव
श्रुतिसुखमावहति । गौडरीति लक्षणमाह दर्पणकारः,—“अत्र प्रकाशकैः वर्णैः
बन्ध आडम्बरं पुनः । समासबहुला गौडी—” इति ।

उत्कलिकाप्राय यथा,—

प्रणिपातप्रवण-सप्रधानाशेष-सुरासुरादिवृन्द-सौन्दर्यप्रकट-
किरीटकोटिनिविष्ट-स्पष्टमणिमयूखच्छटाक्कुरितचरणनखचक्र ।
विक्रमोद्दाम-वामपादाङ्गुष्ठ-नखर-शिखर खण्डित-ब्रह्माण्डविवर-
निःसरच्छरदन्तकर-करप्रकर-भासुर-सुरवाहिनीप्रवाह-पवित्रौ-
कृतपिष्टपत्रितय । कैटभारे । क्रूरतरसंसारसागरनानाप्रका-
रावर्त्तविवर्त्तमानविग्रह मामनुगृहाण । (६)

४ । वृत्तैकदेशसम्बन्धाद् “वृत्तगन्धि” पुनः स्मृतम् ॥ (७)

वृत्तगन्धि यथा,—

जय जय जनार्दन । सुकृतिमनस्तडागविकस्वरचरणपद्म ।
पद्मपत्रनयन । पद्मापद्मिनीविनोदराजहम । भास्वरयशः-

(६) उत्कलिकाप्रायमुदाहरति, प्रणिपातेति ।—प्रणिपातप्रवणानां प्रणाम-
पराणां सप्रधानानां प्रधानसहितानां सुरासुरादिवृन्दानां देवदानवादिनिचयानां
सौन्दर्येण प्रकटा समुज्ज्वला ये किरीटा तेषां कोटिषु उपरिभागेषु निविष्टा
निहिता स्पष्टा दीप्यमाना ये मणय रत्नानि तेषां मयूखच्छटाभिः किरणसमूहैः
कुरित रञ्जित चरणनखानां चक्रं समूहं यस्य तथाभूतः, तत्समस्तुद्धौ । विक्रमेण
उद्दामस्य वामपदस्य अङ्गुष्ठनखस्य शिखरेण अग्रभागेण खण्डितं विदीर्णं यत् ब्रह्माण्डं
तस्य विवरात् रन्धात् निःसरन्ती शरदन्तकरकरप्रकरभासुरा शरदचन्द्रकिरणनिचय-
वत् भासमाना या सुरवाहिनी मन्दाकिनी तस्यां प्रवाहेण स्तीतसा पवित्रौकृतं पिष्टप-
त्रितयं भुवनत्रयं येन तथाभूतं, तत्सम्बोधने । हे कैटभारे । कैटभासुरनिसूदन ।
क्रूरतरस्य अतिभीषणस्थैल्यः, संसारसागरस्य नानाप्रकारैरावर्त्तं घटनाभिरित्यर्थः,
विवर्त्तमानं व्यथमानं विग्रहं शरीरं यस्य तथाभूतं माम् अनुगृहाण दयस्व ।

(७) वृत्तगन्धि लक्षयति, वृत्तैकेति ।—वृत्तैकदेशसम्बन्धात् कृन्दीवज्रवाक्यैकदेश-
सत्त्वाद्धेतीरित्यर्थः, अत्र समासासमासयोः गुणागुणयोः रीतीनां वा निधनो नास्ति ।
वृत्तगन्धि वृत्तस्य गन्धो लेशो यव तत् तथोक्तं [“अल्पाख्यायाम्” (५।४।१३६ पा०)
इति गन्धशब्दात् अल्पार्थे इतः समासान्तः] स्मृतं कथितम् ।

(८) वृत्तगन्धि उदाहरति, जयेति ।—सुकृतिना पुण्यवता मनास्तेव तडागाः
सरांसि, तेषु विकसरे चरणपद्मे यस्य तथाभूतः, तत्समस्तुद्धौ सज्जनमनीनिवास इत्यर्थः ।

पटलपरिपूरितभुवनकुहर । हरकमलामनादिवन्दारकवन्द-
वन्दनीयपदारविन्दद्वन्द्व । इन्दनिर्मुक्तयोगीन्द्रहृदयमन्दिरा-
विष्कृतनिरञ्जनज्योतिःस्वरूप । विश्वरूप । अनाथनाथ ।
जगन्नाथ । मामनवधिभवदुःखव्याकुलं रक्ष रक्ष । (८)

व्यवहारोचित प्रायो मया च्छन्दोऽत्र कीर्तितम् ।

प्रस्तारादि पुनर्नोक्त केवल कौतुकं हि तत् ॥ (९)

पद्मा लक्ष्मीरेव पद्मिनी कमलिनी तदाख्यकामिनी च तत्र विनोदो मनस प्रीणने
राजहस तत्सम्बोधने । राजहसो यथा पद्मिनी विनोदयति, तथा त्व लक्ष्मी विन्दोदय-
सीति भावः । भावरेण विराजता यशसा पटलेन राशिना परिपूरित व्याप्त भुवन-
कुहर जगदन्तराल येन तथाभूतः, तत्सम्बुद्धौ । हरकमलामनादिवन्दारकाणां
शिवविरिञ्चिप्रभृतिदेवानां वन्दे गणैः वन्दनीयम् अर्चनीयं पदारविन्दद्वन्द्व चरण-
कमलयुगल यस्य तथाविधः, तत्सम्बुद्धौ । इन्दनिर्मुक्तानां शैलीणादिवन्दानभि-
भूतानामित्यर्थः, योगीन्द्राणां महाशीघरतानां परमहंसानामित्यर्थः, हृदयमन्दिरेषु
चित्तमग्नसु आविष्कृत प्रकटित निरञ्जन निष्कलष ज्योतिःस्वरूप तेजोरूप येन
तथाभूतः, तत्सम्बुद्धौ । नास्ति अवधि शेषो यस्य तादृश यत् भवदुःखं ससारक्लेश
तेन व्याकुल व्यथित मां रक्ष रक्ष परिवाहि परिवाहि ।

अत्र हि “जय जय जनार्दन । सु” इत्यत्र विपिनतिलकच्छन्दसः (१५।६) गन्धः,
“मुक्तमनस्तडागवि” इत्यत्र नर्दकस्य (१७।६) गन्धः, “पद्मिनीविनोदराजहस”
इत्यत्र समानिकाया (८।४) तूष्णस्य (१५।७) वा लेशः, “मलामनादिव” इत्यत्र
पञ्चचामरस्य (१६।४) लेशः, तथा “अनवधिभवदुःखव्याकुलं रक्ष रक्ष” इत्यत्र
मालिनीपादः, एव वृत्तगन्धस्य वर्त्तमानत्वात् इदं वृत्तगन्धि नाम गद्यमिति ।

(८) उपमहुरिति, व्यवहार इति ।—अत्र ग्रन्थे मया व्यवहारोचित छन्दः प्रायः
प्राचुर्येण कीर्तितम् । प्रस्तारादि प्रस्तार्यन्ते लघुगुरुभेदात् विस्तार्यन्ते छन्दासि
अनेनेति प्रस्तारः, तदादि [प्रस्तार (१), नष्टम् (२), उद्दिष्टम् (३), एकद्वयादिलग-
क्रिया (४), सङ्गा (५), अध्वरीगद्य (६) इति षट् प्रथया, एतत्सर्वम् अस्मत्कृत-
पिङ्गलसूत्रव्याख्याने विस्तरतः, तथा वृत्तरत्नाकरस्य व्याख्यायां सङ्क्षेपतः दर्शितम् ।]
पुनः किन्तु न उक्तम्, हि यत् तत् प्रस्तारादिकथनं केवलं कौतुकम् औत्सुक्यमयं,
तादृशप्रयासे प्रयोजनाभावादिति भावः ।

सर्गे षोडशभिः समुज्ज्वलपदैर्नव्यार्थभव्याशयैः
येनाकारि तदच्युतस्य चरित काव्य कविप्रौतिदम् ।
कसारैः शतक दिनेशशतकहृन्धञ्च तस्यास्त्वसौ
गङ्गादासकवेः श्रुतौ कुतुकिनां सच्छन्दसा मञ्जरी ॥ (१०)

इति कन्दोमञ्जरीया गद्यप्रकरणाख्य सप्तमः स्तवकः ।

(१०) अथेदानीं रसभावादिसमुज्ज्वलतराच्युतचरितादिकाव्यकलापगुम्फनेन निरतिशयकुशलतालाभात् कन्दोमञ्जरीनामक सीदाहरणच्छन्दः सूत्रमूलकम् अभिनव काव्यमेक रसभावादिभावनाचतुराणां कर्णपूरीकारयति कवि, सगैर्वित्वादिना ।— समुज्ज्वलानि सुष्ठुतराणि शृङ्गाररसान्वितानि वा (“ शृङ्गार शुचिरुज्ज्वल ” इत्यमरः) पदानि सुमिडन्तरूपाणि यत्र त, नव्या अभिनवा अर्था यत्र तै भव्य मनोहर आशय यत्र तथाभूतै, षोडशभिः सर्गे अध्याये उपलक्षितम् इति शेषः, कवीनां काव्यविरचनशक्तिसम्पन्नानां प्रीतिदम् आह्लादकरम् अच्युतचरित नाम काव्य येन अकारि कृतं, तथा कसारिशतक गोपालशतक दिनेशशतकहृन्धञ्च सूर्यशतकहृन्धञ्च येन अकारि, तस्य गङ्गादासकवे कृति इति शेषः, सच्छन्दसाम् उत्तमवृत्तानां मञ्जरो कुतुकिनाम् अभिनवगद्यदर्शनार्थं कौतूहलान्वितानां बुधानां श्रुतौ कथं अस्तु भवतु, यथा हि लोका सत्पुण्या मञ्जरीम् आदरेण कर्णपूरौकुर्वन्ति, तथा कवयः, कौतूहलान्विता सन्त मत्कृता कन्दोमञ्जरी श्रवणभूषणतामापादयन्तु इति भावः ।

इत्यर्षशस्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन कुलपतिकल्प “ वि, ए ” इत्युपनामक

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यविरचिताया, तदात्मजाभ्या

श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण श्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

परिवर्तितं परिवर्द्धितायां सुखबोधिनीसमा-

ख्याया कन्दोमञ्जरीव्याख्याया

सप्तमः स्तवकः ।

साङ्केतिकसङ्ख्याबोधकशब्दाः ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
ब्रह्म पर्याया पृथिवी ,, चन्द्र ,, रूपम्	अश्विनौकुमारौ नेव पर्याया हस्त ,, पक्ष ,,	अग्नि पर्याया काल ,, गुणा राम.	वेद पर्याया समुद्र ,, युग ,, ब्रह्मा ,,	भूत पर्याया इन्द्रिय ,, वाण ,, यज्ञ ,,	अङ्गानि चतु पर्याया तर्क ,, रस ,,	सुनि पर्याया, स्वर ,, अश्व ,, द्वीप	वसु पर्याया पल्लव ,, हस्ति ,, सर्प ,,	रन्ध्रम् निधि, अङ्ग गङ्गा	अवतारा, रावणशिर दिग्वाचका द्वीप ,,
११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
रुद्र शिववाचका	सूर्य पर्याया राशि मास	विश्वदेवा'	भुवनवाचका विद्या ,, इन्द्र ,, मनु ,,	तिथि	वृषवाचका कला'	मैत्रम्	द्वीप पर्याया विद्या ,, पुराण ,,	नववाचक एकवाचकयो, योग	रावणभुजा नख पर्याया' अङ्गुलि ,,

